

Het dagelijks leven van allochtone stedelingen

Het dagelijks leven van allochtone stedelingen

Andries van den Broek en Saskia Keuzenkamp (red.)

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, april 2008

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn die het beleid van meer dan één departement raken. De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2008

SCP-publicatie 2008/5

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Omslagontwerp: Bureau Stijlzoorg, Utrecht

Omslagillustraties: © Hanna Bouaicha, Haarlem

ISBN 978 90 377 0336 8

NUR 740

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Voorzover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 17a Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 17a Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Telefoon (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl

E-mail: info@scp.nl

Inhoud

<i>Voorwoord</i>	9
<i>Samenvatting</i>	11
1 <i>Het dagelijks leven van etnische groepen in Nederlandse steden</i> Andries van den Broek en Saskia Keuzenkamp	15
1.1 Een andere invalshoek	15
1.2 Onderzoek naar de leefsituatie van allochtone stedelingen	16
1.3 Opbouw van deze studie	18
1.4 Enige achtergrondgegevens over de vijf etnische groepen ten tijde van het onderzoek	20
1.5 Presentatie van de gegevens	23
Noot	24
2 <i>De beleving, besteding en ordening van de tijd</i> Andries van den Broek	25
2.1 Tijd en etniciteit	25
2.2 De beleving van de tijd	26
2.3 De besteding van de tijd	31
2.4 De ordening van de tijd	36
2.5 Slot	41
3 <i>Huishouden en zorg voor kinderen</i> Ans Merens en Saskia Keuzenkamp	44
3.1 Wie doet wat?	44
3.2 De omvang van onbetaalde arbeid	46
3.3 Opvattingen over taakverdeling	49
3.4 De tijdsbesteding aan huishoudelijk werk nader bekeken	51
3.5 De tijdsbesteding aan de zorg voor kinderen nader bekeken	53
3.6 Percepties van de taakverdeling	54
3.7 Slot	56
Noten	59
4 <i>Mantelzorg</i> Roelof Schellingerhout	60
4.1 Vraagstelling	60
4.2 Wat is er bekend over mantelzorg in allochtone groepen?	61
4.3 Achtergrond: belemmeringen, samenstelling huishouden en zorgopvattingen	64
4.4 Geven van informele hulp	67

4.5	Ontvangen van mantelzorg	71
4.6	Samenvatting en discussie	74
5	<i>Civil society</i>	78
	<i>Paul Dekker</i>	
5.1	Vrijwillig in de publieke ruimte	78
5.2	Lidmaatschappen en activiteiten	79
5.3	Achtergronden van actieve participatie	84
5.4	Sekseverschillen	89
5.5	Religieuze verschillen	93
5.6	Slotbeschouwing	96
	Noten	99
6	<i>Sociale contacten in de vrije tijd</i>	101
	<i>Andries van den Broek en Erik van Ingen</i>	
6.1	Het belang van sociale contacten	101
6.2	De hoeveelheid sociale contacten	103
6.3	Gezelschap tijdens visites	110
6.4	Gezelschap bij huiselijke activiteiten	115
6.5	Gezelschap bij activiteiten buitenshuis	119
6.6	Sociale contacten en wederzijdse beeldvorming	121
6.7	Samenvatting	123
7	<i>Dagbladen, televisie en internet</i>	125
	<i>Frank Huysmans en Jos de Haan</i>	
7.1	Media en minderheden in Nederland	125
7.2	Dagbladen	128
7.3	Televisie	132
7.4	Internet	137
7.6	Conclusies	144
	Noten	148
8	<i>Cultuurdeelname</i>	149
	<i>Andries van den Broek</i>	
8.1	Cultuurverschillen in cultuurdeelname	149
8.2	Canonieke cultuur	151
8.3	Populaire cultuur	156
8.4	Informeel cultuur	159
8.5	Amateurkunstbeoefening	162

8.6	Voorkeur voor cultuureigen cultuurproducten	165
8.7	Samenvatting, toekomst en beleidsconsequenties	167
	Noot	169
9	<i>Sport en uitgaan</i>	170
	Koen Breedveld en Andries van den Broek	
9.1	Uithuizige ontspanning in de publieke ruimte	170
9.2	Sportbeoefening	171
9.3	Horecabezoek	179
9.4	Koffie- en theehuizen	182
9.5	Picknicken in stadsparken	183
9.6	Samenvatting, toekomst en beleidsconsequenties	186
	Noten	188
10	<i>Mobiliteit van allochtone stedelingen¹</i>	189
	Lucas Harms	
10.1	Anders onderweg	189
10.2	Eerder onderzoek	190
10.3	Mobiliteit belicht	192
10.4	Mobiliteit herleid	195
10.5	Tot slot	203
	Noten	206
11	<i>Slot: het dagelijks leven van allochtone stedelingen</i>	207
	Andries van den Broek en Saskia Keuzenkamp	
11.1	Focus op het dagelijks leven	207
11.2	Tijdsbesteding, -beleving en -ordering	207
11.3	Inzet voor anderen	208
11.4	Vrijtijdsrepertoires	211
11.5	Een doorkijkje naar de toekomst	215
	Noot	219
	Summary	221
	Literatuur	225
	<i>Bijlagen (te vinden op www.scp.nl/allochtonestedelingen)</i>	
	Bijlage A Gebruikte databestanden	
	Bijlage B2 Bijlage bij hoofdstuk 2	
	Bijlage B3 Bijlage bij hoofdstuk 3	

Bijlage B4 Bijlage bij hoofdstuk 4
Bijlage B5 Bijlage bij hoofdstuk 5
Bijlage B6 Bijlage bij hoofdstuk 6
Bijlage B7 Bijlage bij hoofdstuk 7
Bijlage B8 Bijlage bij hoofdstuk 8
Bijlage B9 Bijlage bij hoofdstuk 9
Bijlage B10 Bijlage bij hoofdstuk 10
Bijlage B11 Bijlage bij hoofdstuk 11

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

235

Voorwoord

Ongeveer 10% van de Nederlandse bevolking bestaat uit niet-westerse allochtonen. De vier talrijkste groepen zijn de Turken, de Marokkanen, de Surinamers en de Antillianen. In meerderheid wonen zij in de vier grootste en in de andere grote steden. De integratie van deze omvangrijke en snel gegroeide bevolkingsgroepen gaat met problemen gepaard, die in het maatschappelijk debat, in de politiek en in het beleid inmiddels algemeen onder de noemer ‘het multiculturele drama’ worden samengevat. In een hele reeks publicaties en over een lange reeks van jaren heeft het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) bericht over de ontwikkelingen en de problemen op het gebied van scholing, arbeidsdeelname, inkomen, discriminatie, ruimtelijke segregatie, criminaliteit, wederzijdse beeldvorming, en de positie van vrouwen en meisjes.

Over het dagelijks leven van de leden van de diverse groepen in onze multi-etnische samenleving, zoals over de taakverdeling in hun gezinnen, hun vrijwillige inzet voor andere mensen en voor organisaties, hun mediagebruik, hun deelname aan cultuur en sport, en hun mobiliteit is nog maar weinig bekend. Met deze publicatie hoopt het SCP die leemte te vullen. De focus hierin is niet op voorhand op de bekende problemen gericht, maar op andere aspecten van het leven van alledag.

Om gegevens over alledaagse zaken te verzamelen, heeft het SCP een enquête onder Turkse, Marokkaanse, Surinaamse, Antilliaanse en autochtone inwoners van de 50 grootste gemeenten doen uitvoeren. De interviews zijn afgenomen door Bureau Veldkamp en gefinancierd door het ministerie van Justitie, het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, het ministerie van Verkeer en Waterstaat, en het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Medewerkers van FORUM stonden de SCP-initiatiefnemers met advies terzijde. De data zijn via DANS beschikbaar gesteld. Ik dank alle betrokkenen, van ministeries tot respondenten, voor het realiseren van deze aanvullende bron van informatie over het dagelijks leven in de Nederlandse samenleving.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

Samenvatting

Focus op het dagelijks leven

In beleid voor en onderzoek naar etnische minderheden in Nederland gaat veruit de meeste aandacht naar zaken als het opleidingsniveau, de beheersing van de Nederlandse taal, de positie op de arbeidsmarkt, de inkomenssituatie en de ruimtelijke segregatie. Dat is begrijpelijk, want hun positie is op belangrijke terreinen slechter dan die van de autochtone bevolking. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft dan ook in tal van publicaties aandacht besteed aan de problematische sociaaleconomische positie en aan het vraagstuk van de sociaal-culturele integratie van allochtone groepen. De bestudeerde knelpunten betreffen inburgering, opleidingsniveau en beheersing van de Nederlandse taal, schoolloopbaan, arbeid, inkomen, wonen, criminaliteit, wederzijdse beeldvorming, positie van vrouwen en meisjes, en sociaal-culturele integratie.

Minder prangende beleidskwesties, zoals de deelname aan en verdeling van onbetaald werk, het mediagebruik, de cultuurdeelname en de mobiliteit – en eventuele verschillen hierin tussen etnische groepen – zijn daarmee vergeleken weinig belicht. Dit rapport beoogt hierop een aanvulling te bieden, door te onderzoeken of en in hoeverre allochtonen in hun dagelijks leven van autochtonen verschillen. Het vizier is niet op voorhand gericht op achterstanden en problemen. Niet om die te veronachtzamen, maar om het beeld aan te vullen.

Op basis van een grootschalige enquête onder Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen en een vergelijkingsgroep van autochtonen, wonend in de 50 grootste gemeenten, schetsen we in deze publicatie een beeld van het alledaagse leven – voor zover zich dit afspeelt buiten het betaalde werk en de deelname aan onderwijs. Onderzocht is in hoeverre er verschillen zijn tussen de vijf etnische groepen in hun dagindeling, de deelname aan huishoudelijk werk en de zorg voor kinderen, het verlenen van mantelzorg, de betrokkenheid bij de civil society, de cultuurparticipatie, het sporten en uitgaan, het mediagebruik, de sociale contacten in de vrije tijd, en de mobiliteit.

Tijdsbesteding, -beleving en -ordening

In de beleving van de tijd zijn er twee accentverschillen. Er zijn duidelijke verschillen in de gewenste openingstijden van winkels en diensten. Allochtone stadsbewoners hechten veel sterker aan een ruime(re) openstelling van winkels en diensten dan autochtone stedelingen, de Turken en de Marokkanen het meest. Daarnaast hebben Turken en Marokkanen wat minder behoefte aan controle over hun tijd, alhoewel dit slechts kleine accentverschillen zijn. Bovendien gelden die niet voor de Surinamers en de Antillianen, zodat het stereotiepe beeld dat het ‘zuidelijke’ leven een losse regie over de tijd kent, nauwelijks bevestigd wordt.

De tijdsbesteding verschilt omdat meer autochtonen dan allochtonen doordeweeks betaald werk doen. Daardoor hebben de laatsten dan minder verplichtingen en zijn ze minder onderweg. Als we alleen de betaald werkenden vergelijken, blijft van dit verschil weinig over. In de vrije tijd is de gelijkenis tussen de etnische groepen groter dan de verschillen. Het gebruik van elektronische media (vooral tv en pc) is in elke groep de populairste vrijetijdsbesteding, gevolgd door sociale contacten.

De tijdsordening brengt eveneens nauwelijks verschillen tussen de etnische groepen aan het licht. Daarin springt vooral de gelijke timing van activiteiten in het oog. De mate waarin de vrijdag voor moslims anders verloopt, kan vanwege gebrek aan gegevens over de vrijdag niet worden vastgesteld.

Allochtonen zijn minder vaak onderweg dan autochtonen en leggen per eenheid reistijd minder kilometers af. Zij zijn minder onderweg, doordat met name de Turkse en de Marokkaanse vrouwen naar verhouding weinig buiten de deur komen. Dat ze per tijdseenheid kleinere afstanden afleggen, ligt niet aan een groter gebruik van de fiets want die is onder hen juist weinig populair. Allochtonen reizen ook minder per auto, maar vaker per openbaar vervoer dan autochtonen.

Inzet voor anderen

Een vaak fors deel van de dagelijkse tijdsbesteding gaat op aan min of meer verplichte bezigheden. De zorg voor het huishouden en voor kinderen is daarvan een belangrijke. De Turken en de Marokkanen blijken hiervoor gemiddeld per dag de meeste tijd uit te trekken, de Antillianen en de autochtonen de minste. In alle groepen nemen vrouwen veruit het grootste deel van het huishoudelijk werk en de zorg voor kinderen op zich. In Turkse en Marokkaanse huishoudens spenderen de vrouwen er ongeveer vier keer zoveel tijd aan als de mannen; bij de andere groepen gaat het grofweg om twee keer zoveel. Er zijn ook grote verschillen tussen de eerste en tweede generatie, hetgeen in hoge mate verklaard wordt door hun leefsituatie. Een groot deel van de tweede generatie woont (nog) niet zelfstandig en heeft (nog) geen partner en kinderen, factoren die een belangrijke verklaring vormen voor de tijd die vrouwen aan het huishouden besteden.

Het grote verschil tussen de etnische groepen valt vooral toe te schrijven aan het feit dat de Turkse en de Marokkaanse vrouwen vergeleken met de andere vrouwen beduidend meer tijd steken in het huishouden en de zorg voor hun kinderen. Verschillen tussen de mannen uit de vijf herkomstgroepen zijn er eigenlijk nauwelijks.

Tussen de 14% en 20% van de 15-64-jarige stedelingen geeft informele hulp (de zorg die mensen vrijwillig, onbetaald en informeel aan elkaar geven, ook wel mantelzorg genoemd). Het aandeel personen dat informele hulp verleent, is niet in alle etnische groepen gelijk. Anders dan nogal eens wordt verondersteld, is dat aandeel onder allochtonen lager dan onder autochtonen. Het laagst is het onder de Antillianen en de Turken, de Marokkanen en de Surinamers nemen een middenpositie in. Een groot deel van de verklaring voor deze opmerkelijke uitkomst is dat het aandeel hulpbeho-

vende ouderen onder de allochtonen nog veel kleiner is dan onder de autochtonen. Ook spelen vermoedelijk verschillen in interpretatie van wat mantelzorg is, een rol.

Een reden die wel wordt gegeven voor het (vermeende) hoge aandeel allochtonen dat informele hulp geeft, betreft hun opvattingen omtrent zorg. Uit dit onderzoek blijkt inderdaad dat allochtonen meer dan autochtonen de voorkeur geven aan mantelzorg boven professionele hulp. Ook is er onder hen een grote bereidheid die hulp te verlenen. Uit de analyse ter verklaring van de verschillen blijkt echter dat er geen samenhang is tussen dergelijke opvattingen en het al dan niet geven van informele hulp. Klaarblijkelijk geeft men informele hulp als dat nodig is, ongeacht of men dit nu nastrevenswaardig vindt of niet.

Een aanzienlijk deel van de bevolking is actief als vrijwilliger of draagt als lid of doneur bij aan maatschappelijke verbanden, wat wordt aangeduid als deelname aan de civil society. De vele manieren waarop men dat kan doen, zijn samengevat in een maat voor 'actieve participatie'. De autochtone stedelingen zijn in veel grotere getale actieve participanten in de civil society (57%) dan de Turkse en de Marokkaanse (beide 26%), en de Surinaamse en de Antilliaanse stadsbewoners (beide 35%). De Turkse en Marokkaanse mannen participeren vaker dan de vrouwen; in de andere groepen zijn de verschillen kleiner of afwezig. De leden van de tweede generatie zijn actiever op dit vlak dan die van de eerste, vooral bij de Marokkanen. Actieve deelname aan het religieuze leven gaat in alle vijf etnische groepen gepaard met een relatief hoge participatie in de civil society.

Uit ander onderzoek is al bekend dat de organisatiegraad van Turken vrij hoog is en dat Turken sterker dan andere etnische minderheden gericht zijn op de eigen etnische groep. Dat beeld wordt in dit onderzoek bevestigd. De Turken zijn veel vaker dan de andere groepen betrokken bij een organisatie met vooral mensen uit de eigen etnische groep.

Vrijtijdsbesteding

Allochtonen hebben in hun vrije tijd een smaller repertoire aan activiteiten dan autochtonen. Vooral het repertoire van de Turken en de Marokkanen is een stuk smaller dan dat van de autochtonen, met een middenpositie voor de Surinamers en de Antillianen. Die verschillen zijn voor een groot deel, maar niet volledig, terug te voeren op de samenstelling van de groepen naar persoonskenmerken als opleidingsniveau, inkomen en beheersing van de Nederlandse taal.

De breedte van het vrijetijdsrepertoire geeft een handzaam beeld van het aantal activiteiten dat men in de vrije tijd onderneemt, maar geen specifieke bijzonderheden over sociale contacten, sport, horecabezook, mediagebruik en cultuur. Die volgen nu in kort bestek.

Turken gaan meer met familie, buren en buurtgenoten om dan anderen. Surinamers en Antillianen hebben in de vrije tijd zowel thuis als buitenshuis royaal de meeste interetnische contacten. Tegelijk brengen zij thuis meer tijd alleen door dan de ande-

ren. Autochtonen ontvangen het minste bezoek en onderhouden de minste interetnische vrijetijdscontacten, zowel thuis als buitenshuis.

Allochtonen sporten minder, zijn minder vaak lid van een sportvereniging, en doen minder vrijwilligerswerk voor de sport dan autochtonen, vooral de Turken en de Marokkanen, en van hen vooral de vrouwen en de ouderen. Ook aan andere uithuizige vrijetijdsbesteding, zoals horecabezoek en culturele activiteiten, hebben de allochtonen, vooral de Turken en de Marokkanen, minder deel dan de autochtonen.

Verschillen in mediagebruik tussen autochtonen en etnische minderheden zijn kleiner zijn dan de vele schotelantennes doen vermoeden. De meeste allochtonen lezen Nederlandse kranten, kijken naar Nederlands(talige) zenders en maken gebruik van het internet. Maar ze doen dit minder dan autochtonen, hoewel de Surinamers en de Antillianen hierin veel op de autochtonen lijken. Het mediagebruik van de Turken wijkt het meest af van dat van autochtonen, doordat ze vrij sterk op dagbladen en zenders uit het herkomstland georiënteerd zijn.

Verschillen die naar voren kwamen in de bespreking van de sociale contacten, de sportdeelname, het horecabezoek en de cultuurdeelname kunnen slechts deels tot verschillen in de samenstelling van de etnische groepen worden herleid. In het mediagebruik resteren echter, na statistische controle voor samenstellingsverschillen, geen of slechts kleine verschillen.

Implicaties

Deze momentopname geeft een beeld van de verschillen en overeenkomsten in het dagelijks leven van de vijf onderzochte groepen, maar maakt tevens nieuwsgierig naar wat de toekomst brengt. Gaan de verschillen toenemen, zijn ze blijvend of nemen ze af? Op basis van een momentopname is daar strikt genomen weinig van te zeggen. Ervan uitgaande dat in de toekomst een groter deel van de etnische minderheden hier geboren, hier opgeleid en de Nederlandse taal machtig is, biedt het huidige leven van de allochtonen die nu al aan die omschrijving voldoen, met enige slagen om de arm, een doorkijkje naar die toekomst. Over het geheel overheerst de verwachting dat het dagelijks leven van allochtonen en autochtonen dan (nog) meer op elkaar gaat lijken. Maar niet alle verschillen zullen 'als vanzelf' helemaal verdwijnen. Allochtonen zullen zich door verschillen in hun deelname aan de civil society, in de repertoirebreedte van hun vrijetijdsbesteding, in hun internetgebruik, in hun horecabezoek, in hun gebruik van parken, in hun deelname aan sport en cultuur en in hun gebruik van de fiets vermoedelijk van autochtonen blijven onderscheiden.

1 Het dagelijks leven van etnische groepen in Nederlandse steden

Andries van den Broek en Saskia Keuzenkamp

1.1 Een andere invalshoek

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft in tal van publicaties aandacht besteed aan de sociaaleconomische positie en de sociaal-culturele integratie van allochtone groepen, en van de problemen die zich daarbij voordoen. Allochtone leerlingen kennen een hogere uitval uit het voortgezet en middelbaar beroepsonderwijs. Hoewel het opleidingsniveau van de etnische minderheden langzaam stijgt, is dat nog altijd veel lager dan dat van de autochtone bevolking. Leden van etnische minderheden hebben een forse achterstand op de arbeidsmarkt en zijn relatief vaak werkloos. Ze moeten rondkomen van een lager inkomen en zijn vaker afhankelijk van een uitkering. Er zijn weinig contacten tussen de etnische minderheden en de autochtone bevolking. Allochtonen hebben traditionelere opvattingen over de rol van vrouwen en mannen dan autochtonen. En de criminaliteit is vooral onder Marokkanen en Antillianen hoog. De meest recente publicatie daarover is het *Jaarrapport Integratie 2007* (Dagevos en Gijsberts 2007). Daarnaast verscheen in het najaar van 2007 de *Discriminatiemonitor niet-westerse allochtonen op de arbeidsmarkt* (Andriessen et al. 2007). Deze studie laat zien dat de achterstand van allochtonen op de arbeidsmarkt niet alleen is toe te schrijven aan verschillen in opleidingsniveau, beheersing van de Nederlandse taal en werkervaring, maar dat aannemelijk is dat ook discriminatie op de arbeidsmarkt een van de factoren is die allochtonen op achterstand zet. Eerder signaleerde het SCP zorgwekkend de hoge (jeugd)werkloosheid onder niet-westerse allochtonen (Dagevos 2006). Verder publiceerde het SCP over verschillende aspecten van sociaal-culturele integratie en wederzijdse beeldvorming. Cijfers over sociale contacten tussen allochtonen en autochtonen wijzen uit dat er weinig schot zit in hun onderlinge contacten: het aandeel allochtonen dat in de vrije tijd omgaat met autochtonen is in de afgelopen tien tot vijftien jaar nauwelijks veranderd (Dagevos 2005, Gijsberts en Dagevos 2005). Somberheid is ook op haar plaats over de wederzijdse beeldvorming: een aanzienlijk deel van de autochtonen oordeelt negatief over de aanwezigheid van allochtonen en velen vinden dat de leefwijze van moslims niet samengaat met de westerse leefwijze (Gijsberts en Vervoort 2007, Gijsberts en Dagevos 2004; Gijsberts en Dagevos 2005).

Overigens is het beeld gedifferentieerder. Surinamers en Antillianen doen het in maatschappelijk opzicht in het algemeen beduidend beter dan Turken en Marokkanen. Ook vergaat het de in Nederland geboren en getogen tweede generatie beter

dan de eerste generatie van de naar hier geëmigreerde ouders. En op verschillende fronten is er sprake van vooruitgang.

In de politieke en publieke discussie worden zorgen over problemen in de integratie geuit. Het ligt dan ook in de rede dat hier beleidsmatig veel aandacht voor is. Maar de terecht aandacht voor integratieproblemen is tegelijkertijd ten koste gegaan van aandacht voor de meer alledaagse aspecten van het leven. Zonder de bestaande problemen te willen relativëren, is met het benoemen van alleen die problemen niet alles over het dagelijks leven van allochtonen gezegd.

Hoe vullen de leden van de verschillende etnische groepen, afgezien van school en werk, hun dagen? Hoe ziet hun dagindeling eruit en in hoeverre is die bij de allochtone anders dan bij de autochtone bevolking? In hoeverre verschilt hun inbreng in de onbetaalde arbeid, zoals de tijd die men besteedt aan de zorg voor het huishouden en de kinderen en voor hulpbehoevende naasten? In hoeverre verleent men informele zorg en aan wie? Wat doet men in de vrije tijd aan cultuur en sport? Van welke media maakt men gebruik? Met wie onderhoudt men sociale contacten? Wie participeert in welke maatschappelijke organisaties? Welke vervoermiddelen kiezen allochtonen, wijken hun keuzen af van die van autochtonen? En hoe verhouden de antwoorden op die vragen zich met de doelstellingen van het sectorbeleid ter zake?

Gebrek aan kennis over deze aspecten van het leven was voor het SCP aanleiding om grootschalig veldwerk te doen naar het dagelijkse leven van allochtone stedelingen. Verschillende ministeries toonden zich belangstellend en waren bereid in de kosten van dat onderzoek bij te dragen. Het heeft reeds tot diverse publicaties over afzonderlijke aspecten leven geleid. Dit rapport bevat een breed overzicht van de overeenkomsten en verschillen in de manier waarop Turkse, Marokkaanse, Surinaamse, Antilliaanse en autochtone stedelingen hun dagelijkse leven inrichten. Het vizier is niet op voorhand gericht op achterstanden en problemen. Het is niet de bedoeling die te veronachtzamen, maar het perspectief is hier anders.

1.2 Onderzoek naar de leefsituatie van allochtone stedelingen

De nadruk op het dagelijkse leven betekent dat we thema's aansnijden die in eerder onderzoek naar allochtonen ondergesneeuwd waren onder de aandacht voor arbeidsparticipatie, onderwijsloopbaan en concentratie in achterstandswijken. Tot nu toe is het onderzoek naar andere aspecten óf toegespitst op één thema, zoals het mediagebruik (Veldkamp 1999), óf breder opgezet maar op lokaal niveau uitgevoerd, bijvoorbeeld in Rotterdam (Rijpma en Rocques 2000). Daardoor ontbrak het, ondanks pogingen tot synthetisering (Jókövi 2000), aan een integraal en landelijk beeld. De ministeries van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Justitie, Verkeer en Waterstaat, en Volksgezondheid, Welzijn en Sport toonden zich zodanig in dit nieuw op te zetten onderzoek geïnteresseerd dat ze het financieel ondersteunden.

Dit resulteerde in een enquête naar de Leefsituatie van allochtone stedelingen (LAS) onder de vier talrijkste etnische minderheden (Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen¹) en een autochtone referentiegroep. Het veldwerk is uitgevoerd in de 50 grootste gemeenten (G50), een restrictie die we legitiem vonden vanwege het feit dat een groot deel, 75% tot 80%, van die allochtone groepen in de G50 woont. Deze concentratie heeft het onderzoekstechnische voordeel dat een onderzoek in de G50 al een groot deel van de betrokken minderheden bereikt. Een landelijk dekkend onderzoek zou aanzienlijk duurder en financieel niet haalbaar zijn geweest. Van de autochtone bevolking woont circa een derde in de G50. Die autochtone stedelingen zijn niet representatief voor de gehele autochtone bevolking. Bij de interpretatie van LAS-gegevens dient men dus in gedachte te houden dat het gaat om vijf etnische groepen van de inwoners van de G50, niet om een representatieve steekproef van de gehele bevolking. Dit is vooral relevant voor de gegevens die betrekking hebben op het stedelijk voorzieningenniveau, zoals musea en theaters. Zo is bekend dat stedelingen cultureel actiever zijn dan bewoners van niet-stedelijke gebieden (Van den Broek et al. 2006: 301-302).

De onderzoekspopulatie

Er is informatie ingewonnen bij mensen in de leeftijd van 15 tot 65 jaar. De ondergrens werd ingegeven door de complexiteit van de enquête, de bovengrens door het feit dat zich in de allochtone groepen, zeker onder de Turken en Marokkanen, nog weinig ouderen bevinden.

In Nederland is het mogelijk gerichte steekproeven op basis van etnische herkomst te trekken, omdat de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA) gegevens bevat over ieders eigen geboorteland en dat van de ouders. Deze onderzoekstechnische mogelijkheid is internationaal gezien een uitzonderlijke situatie, waaraan overigens bij de derde generatie een einde komt. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) trok een personensteekproef. Bureau Veldkamp slaagde erin in het najaar van 2004 en de winter van 2005 met ruim 4000 mensen een vraagesprek te voeren (*computer assisted personal interview*, CAPI). Met Turken en Marokkanen gebeurde dit zo nodig in de eigen taal, de vragenlijst was daartoe in het Turks en in het Arabisch vertaald. Van deze optie is weinig gebruikgemaakt.

De brutosteekproeven waren ongelijk van grootte, op basis van inschattingen over de wisselende respons per groep. Zij bedroeg 45%. De non-respons was dus aanzienlijk, maar gezien de doelgroep van overwegend allochtone stedelingen toch allerm minst teleurstellend. Het laagst was de respons onder Surinamers (38%), het hoogst onder autochtonen (50%). Vooral Surinaamse mannen bleken moeilijk bereikbaar. Onder de Turken, Marokkanen en Antillianen was de respons respectievelijk 47%, 44% en 47%. Van 948 Turkse, 913 Marokkaanse, 761 Surinaamse, 808 Antilliaanse en 665 autochtone stedelingen zijn complete interviews afgenomen.

Door de hoge non-respons valt niet uit te sluiten dat er van selectiviteit sprake is. Dat kan tot op zekere hoogte via weging worden opgelost, hoewel uitsluitend gewogen kan worden op kenmerken waarvan de verdeling al uit andere bron bekend is.

Er is gewogen naar leeftijd, geslacht en migratiegeneratie. De weegfactoren zijn niet groot, hetgeen betekent dat de respondenten op deze kenmerken niet erg afwijken van de populatie. Toch valt selectiviteit ook na weging niet uit te sluiten. Zo maakt het feit dat de interviews overwegend door autochtone enquêteurs in het Nederlands zijn afgenomen, het waarschijnlijk dat Turken en Marokkanen die de Nederlandse taal niet of slecht beheersen, zijn ondervetegenwoordigd.

De vragenlijst

Het interview bestond uit twee delen. Eerst is een gebruikelijke vragenlijst doorgenomen, daarna zijn de activiteiten op de voorafgaande dag gereconstrueerd (*yesterday recall interview*). Zo'n reconstructie van zo maar een dag geeft een beeld van de dagelijkse bezigheden. Maar voor activiteiten die mensen niet iedere dag ondernemen, zoals theaterbezoek, is een enquêtevraag naar de frequentie ervan meer geëigend.

Alle respondenten zijn gedurende circa drie kwartier bevraagd over tal van aspecten van het dagelijkse leven. Aan de orde kwamen zaken als kinderopvang, slachtofferchap, binding met de buurt, sociale contacten, mantelzorg, mediagebruik, sport, cultuurdeelname, alsmede denkbeelden over tijd, over andere etnische groepen en over religie. In deze publicatie maken we vooral gebruik van de gegevens die de respondenten in het interview hebben gerapporteerd omtrent hun gedrag.

Indien men daartoe bereid was, werden daarna de activiteiten van de vorige dag gereconstrueerd. In het tijdvak van 06.00 tot 24.00 uur is per kwartier de voornaamste activiteit genoteerd. De respondenten konden steeds kiezen uit een lijst van 43 activiteiten. Bij sommige activiteiten, zoals sociale contacten, werden aanvullende vragen gesteld. Wie kwam op bezoek? Was dat familie? Was dat iemand uit de eigen etnische groep? Er zijn relatief weinig interviews in het weekend afgenomen. Daardoor zijn de vrijdag en de zaterdag in de *yesterday-recall* gegevens zodanig slecht vertegenwoordigd dat we over die dagen niet rapporteren. Dat is spijtig, want het betreft twee dagen die aparte aandacht waard zijn: de zaterdag als weekenddag die niet in het teken van de zondagsrust staat, de vrijdag als dag van de islamitische eredienst en als dag die vooral onder Marokkanen als familiedag te boek staat. Dat laat onverlet dat over de andere dagen en in de vragenlijst veel nieuw materiaal verzameld is, dat bovendien in samenhang bestudeerd kan worden.

1.3 *Opbouw van deze studie*

Op basis van dit materiaal bezien we in hoeverre het dagelijks leven van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse, Antilliaanse en autochtone stedelingen overeenkomt dan wel verschilt. Daarbij komen, zoals gezegd, in andere minderhedenrapportages breed uitgemeten thema's als de positie op de arbeidsmarkt, het opleidingsniveau en de sociaal-culturele integratie, hier slechts terzijde of helemaal niet aan de orde (zie hiervoor o.m.: Dagevos en Gijsberts 2007). In hoofdstuk 2 onderzoeken we in hoeverre er tussen de vijf etnische groepen verschillen bestaan in de beleving, besteding en ordening van de tijd. Zijn er verschillen in de mate waarin men het dagelijks leven

tevoreen plant, besteedt men de tijd anders, of vinden bezigheden op andere tijdstippen plaats? Dan richten we de blik op het huishouden en de zorg voor de kinderen, en schenken we speciale aandacht aan de verdeling van taken tussen mannen en vrouwen in de vijf etnische groepen (hoofdstuk 3). Zorg hoeft zich niet tot het eigen huishouden te beperken, maar kan zich ook uitstrekken tot individuen buiten de primaire leefsfeer, zoals familieleden, burens of vrienden. Met de toename van het aantal ouderen in de allochtone groepen groeit het belang van de vraag in welke mate men binnen die groepen mantelzorg verleent (hoofdstuk 4). Nog een stap verder uit de primaire leefsfeer kan iemand zorg verstrekken aan onbekenden als vrijwilliger. In die hoedanigheid, maar ook als lid van een organisatie om een belang te behartigen of om zich te ontspannen, zijn mensen actief in vrijwillige maatschappelijke verbanden. We bezien hoe en in welke mate de diverse etnische groepen actief zijn in deze verbanden van de civil society (hoofdstuk 5).

De vrijetijdsbesteding staat het meest van al in het teken van de individuele keuzevrijheid. De eigen voorkeuren zijn er van groter belang dan bij werk of huishoudelijke zorg. Wat betekent dat voor de overeenkomsten en verschillen in hoe de leden van de etnische groepen hun vrije tijd besteden? In abstracto zou die keuzevrijheid kunnen betekenen dat er weinig verschillen zijn, tenzij er reden is om aan te nemen dat vrijetijdskeuzen 'voorgeprogrammeerd' zijn. Die reden zou er kunnen zijn, in de vorm van verschillen in culturele achtergrond. Hoewel meer dan werk en huishouden het domein van de vrije keus, komen in de vrije tijd mogelijk toch – of misschien zelfs wel juist bij uitstek – cultuurverschillen tot uiting. Bekend is bovendien dat verschillen in sociaaleconomische positie samengaan met verschillen in de vrijetijdsbesteding. Zo gaan mensen met veel opleiding vaker uit, doen zij meer aan cultuur (zowel hoog als laag) en hebben zij andere mediavorkeuren (ze lezen meer en hebben een sterkere voorkeur voor de publieke omroep) dan mensen met weinig opleiding. Bekend is ook dat het opleidingsniveau van etnische groepen verschilt. Het is onwaarschijnlijk dat dit zonder gevolgen voor de vrijetijdsbesteding is. Met dat verschil houden we in de analyse rekening (net als met het verschil in bv. leeftijdsopbouw), om zo dicht(er) in de buurt van eventuele cultuurverschillen in de vrijetijdsbesteding te komen. Met een algemene blik is er wellicht weinig verschil waarneembaar: mensen kijken tv, onderhouden sociale contacten en zoeken ontspanning. Naarmate we concreter en gedetailleerder op activiteiten ingaan, kunnen meer verschillen aan het licht komen. Wat bekijkt men op tv? Met wie onderhoudt men sociale contacten? Hoe zoekt men ontspanning? Of zich in dergelijke keuzen cultuurverschillen aftekenen, zal blijken wanneer achtereenvolgens sociale contacten (hoofdstuk 6), informatie en communicatie (hoofdstuk 7), cultuurdeelname (hoofdstuk 8) en overige vormen van vrijetijdsbesteding waaronder sport en horeca-bezoek (hoofdstuk 9), aan de orde komen. Een analyse van hoe vaak en hoe men zich verplaatst (hoofdstuk 10), completeert tot slot het beeld van het alledaagse leven.

1.4 Enige achtergrondgegevens over de vijf etnische groepen ten tijde van het onderzoek

Bij wijze van achtergrondinformatie presenteren we hier nog wat kerncijfers over de etnische groepen. Zoals gezegd gaat dit rapport niet uitgebreid in op zaken als onderwijs en arbeid. Het gerealiseerde onderwijsniveau en het al of niet hebben van betaald werk zijn echter wel factoren die verschillen in het dagelijks leven veroorzaken. In die hoedanigheid komen zij wel aan bod en bij wijze van basisinformatie geven we hier een overzicht van de situatie ten tijde van het onderzoek. Ook presenteren we enige gegevens over de omvang van de verschillende etnische groepen en over hun godsdienstigheid. Deze cijfers zijn niet de meest actuele (zie daarvoor Dagevos en Gijsberts 2007), maar betreffen de situatie ten tijde van het LAS-veldwerk eind 2004/begin 2005.

Omvang van de groepen

Op 1 januari 2005, midden in de periode waarin het veldwerk voor dit onderzoek is uitgevoerd, had Nederland ruim 16,3 miljoen inwoners. Een kleine 1,7 miljoen van hen behoorden tot de niet-westerse allochtonen en twee derde daar weer van behoorde tot de vier zogenoemde klassieke groepen. Er waren toen 358.000 Turken, 315.000 Marokkanen, 328.000 Surinamers en 130.000 Antillianen (SCP/WODC/CBS 2005).

Leeftijdopbouw

De niet-westerse bevolking is gemiddeld veel jonger dan de autochtone bevolking (tabel 1.1). Het aandeel 0-19-jarigen is relatief groot onder de etnische minderheden en ligt tussen de 32% (bij de Surinamers) en 42% (bij de Marokkanen). Bij de autochtone bevolking gaat het om iets minder dan een kwart.

Hun aandeel 65-plussers is daarentegen juist klein. Bij de Turken en de Marokkanen gaat het maar om 3% van de totale groepen, bij de Surinamers om 5% en bij de Antillianen om 2%. Van de autochtonen is 15% de 65 gepasseerd.

Tabel 1.1

Leeftijdopbouw van vijf etnische bevolkingsgroepen, 1 januari 2005 (in procenten en jaren)

	0-19 jaar	20-64 jaar	65 jaar of ouder	gemiddelde leeftijd
Turken	38	59	3	27,4
Marokkanen	42	55	3	26,0
Surinamers	32	64	5	31,7
Antillianen	36	61	2	28,2
autochtonen	24	61	15	40,1

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken), uit: SCP/WODC/CBS (2005)

Eerste en tweede generatie

Een groeiend deel van de niet-westerse allochtonen is in Nederland geboren en hoort tot de tweede generatie, maar in alle groepen is het aandeel van de eerste generatie nog het grootst (over het totaal gezien 60%). Er zijn wel wat verschillen tussen de groepen. Het aandeel van de tweede generatie was op 1 januari 2005 onder de Turken 46%, de Marokkanen 48%, de Surinamers 41% en de Antillianen 36% (Distelbrink en Hooghiemstra 2006).

De tweede generatie is gemiddeld nog vrij jong: van de Turkse en Marokkaanse tweede generatie was op 1 januari 2005 ongeveer vier vijfde deel jonger dan 20 jaar, van de Surinaamse en Antilliaanse ongeveer twee derde deel (CBS StatLine).

Huishoudensamenstelling

De jonge leeftijdsopbouw van de etnische minderheden vindt zijn weerslag in een groot aandeel nog thuiswonende kinderen. In alle vier etnische minderheden is dat aandeel het grootst, tussen de 36% en 44% van de onderscheiden groepen versus 28% van de autochtone bevolkingsgroep (tabel 1.2). Iets minder dan een derde van de Turken en Marokkanen woont samen met partner en kinderen, bij de Surinamers, Antillianen en autochtonen is dat aandeel een stuk lager. Bij Antillianen gaat het zelfs maar om 14%.

Onder Surinamers en Antillianen komt alleenstaand ouderschap veel voor, vooral bij vrouwen. Ook in de andere groepen zijn vrouwen veel vaker dan mannen alleenstaand ouder, maar bij Surinamers en Antillianen is het verschil met mannen en het aandeel van vrouwen vele malen groter. 17% van de Surinaamse vrouwen en 19% van de Antilliaanse is alleenstaand moeder.

Tabel 1.2

De positie van personen in hun huishouden, naar etnische groep, 2005 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
thuiswonend kind	39	44	36	38	28
alleenstaand	9	10	18	21	15
samenwonend zonder kinderen	11	9	12	10	27
samenwonend met kinderen	32	29	20	14	26
alleenstaand ouder	4	3	10	10	2
overig lid huishouden	5	5	4	5	1
in institutioneel huishouden	0	0	1	1	1
totaal	100	100	100	100	100

Bron: CBS (StatLine)

Gerealiseerd opleidingsniveau

De leden van de etnische minderheden zijn beduidend lager opgeleid dan de autochtonen (tabel 1.3). Dat geldt het sterkst voor Turken en Marokkanen, maar ook voor Surinamers en Antillianen. Turkse vrouwen hebben het laagste opleidingsniveau. De helft van hen heeft hooguit basisonderwijs gevolgd, vaak zelfs dat niet of maar gedurende enkele jaren. Minder dan 10% van de Turken en de Marokkanen heeft een opleiding op hbo- of wo-niveau afgerond, van de Surinamers en de Antillianen geldt dat voor een kleine 20%, van de autochtonen voor ruim een kwart.

Tabel 1.3

Onderwijsniveau van de bevolking van 15-64-jarige niet-schoolgaanden, naar etnische groep en sekse, 2005/2006 (in procenten)

	max. basisonderwijs	vbo/mavo/vmbo	havo/vwo/mbo	hbo/wo
Turken				
mannen	40	28	24	8
vrouwen	51	26	18	5
Marokkanen				
mannen	47	24	21	8
vrouwen	48	21	22	9
Surinamers				
mannen	21	31	29	20
vrouwen	20	27	35	18
Antillianen				
mannen	21	26	35	18
vrouwen	20	26	38	16
autochtonen				
mannen	8	23	42	28
vrouwen	8	27	41	25

Bron: voor etnische minderheden: SCP (SIM'06), voor autochtonen: CBS (EBB'05)

Arbeidsparticipatie

De arbeidsparticipatie (ten minste twaalf uur betaald werk per week) van mannen en vrouwen uit etnische minderheden is lager dan die van autochtonen (tabel 1.4). Onder de mannen hadden in 2005 de Surinamers en de Antillianen het vaakst betaald werk (bijna twee derde) en de Marokkanen het minst (iets meer dan de helft). Hetzelfde patroon is te zien bij de vrouwen, hoewel het verschil tussen de Surinamers en de Antillianen bij hen groter is. Van de Surinaamse vrouwen had ruim de helft een baan, van de Antilliaanse bijna de helft. De Marokkaanse vrouwen werken het minst.

Tabel 1.4

Nettoarbeidsparticipatie, naar etnische groep en sekse, 2005 (in procenten)

	mannen	vrouwen
Turken	57	31
Marokkanen	52	27
Surinamers	64	55
Antillianen	63	48
autochtonen	75	56

Bron: CBS (EBB'05)

Religie

Allochtonen zijn aanzienlijk religieuzer dan autochtonen (tabel 1.5). Vrijwel alle Turken en Marokkanen rekenen zich tot een religie, en twee derde van de Antillianen en de Surinamers, maar slechts een derde van de autochtonen.

Tabel 1.5

Godsdienstige stroming, naar etnische groep, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
geen	6	4	29	31	63
hindoeïstisch	0	0	28	0	0
islamitisch	91	95	9	1	0
christelijk	2	0	32	67	36
anders	1	0	2	2	1

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Gelovige Turken en Marokkanen zijn in overgrote meerderheid islamitisch. Het twee derde deel van de Antillianen dat gelovig is, is vrijwel geheel het christelijk geloof toegedaan. Het twee derde deel van de Surinamers dat gelooft, beslaat meerdere geloofsrichtingen, waarvan hindoeïsme en christendom het sterkst vertegenwoordigd zijn. Het ruim een derde deel van de autochtonen dat gelooft, is vrijwel geheel christelijk.

1.5 Presentatie van de gegevens

De eenvoudigste manier om de LAS-gegevens over de vijf etnische groepen te rapporteren is de uitkomsten per groep rechtstreeks presenteren. Door uitsluitend zo te werk te gaan, zouden we echter voorbijgaan aan de invloed van de zojuist beschreven verschillen. Bij menige activiteit hangt deelname samen met bijvoorbeeld leeftijd en opleiding, zoals bij sport en cultuur. De direct in het LAS waargenomen deel-

namecijfers vormen dan weliswaar een deel van het verhaal, maar niet het hele. Dat verhaal wordt in veel gevallen completer wanneer we tevens bezien welk deel van het gevonden verschil tussen de etnische groepen te verklaren valt met het verschil in de samenstelling van die groepen in kenmerken als leeftijd en opleiding. Daarom presenteren we steeds behalve de direct waargenomen uitkomsten (de *ongecontroleerde* uitkomsten) ook de uitkomsten waarin wel statistisch rekening gehouden is met die verschillen in de samenstelling. In dergelijke *gecontroleerde* uitkomsten is het effect van leeftijd, geslacht en opleiding buiten haakjes gezet, en waar relevant ook dat van gezinssamenstelling, werkzaamheid en inkomen. Zodoende ontstaat een zuiverder beeld van de verschillen naar etniciteit. In dit boek zijn die bevindingen in figuren weergegeven. De bijbehorende cijfermatige tabellen zijn te vinden op de website (www.scp.nl/allochtonestedelingen)

De lezer kan ervan uitgaan dat de verschillen tussen etnische groepen waaraan we in de tekst aandacht besteden (statistisch) significant zijn. De beschrijvende tabellen bevatten gewogen gegevens, om de geringe onevenwichtigheden als gevolg van non-respons het hoofd te bieden. Uiteraard kon slechts gewogen worden naar enkele gegevens (geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, kindertal, gemeentegrootte en geboorteland) waarvan de verdeling in de bevolking bekend is.

Ieder van de navolgende hoofdstukken begint met een puntsgewijze samenvatting op hoofdlijnen. Iedere slotparagraaf bevat een blik op de toekomst, wanneer meer allochtonen hier geboren en getogen zijn, een opleiding genoten hebben en de Nederlandse taal goed beheersen. In iedere slotparagraaf worden de bevindingen en de toekomstverwachtingen in kort bestek aan de beleidsdoelen ter zake gerelateerd.

Noot

- 1 Waar in dit rapport korthedshalve van Antillianen wordt gesproken, is dat met inbegrip van de Arubanen.

2 De beleving, besteding en ordening van de tijd

Andries van den Broek

- De beleving, besteding en ordening van de tijd vertonen elk meer gelijkenis dan verschil tussen allochtone en autochtone stedelingen.
- In de beleving van de tijd onderscheiden allochtonen – vooral de Turken en de Marokkanen – zich van de autochtonen door een grotere instemming met de zondagopenstelling van winkels en een sterkere voorkeur voor langere dan de huidige openingstijden van winkels en diensten.
- Die voorkeur is in de tweede generatie niet kleiner dan in de eerste en zal daarom vermoedelijk niet afzakken. Jonge autochtonen zijn sterker voor verruiming van de openingstijden dan oudere autochtonen, zodat de voorkeur daarvoor onder autochtonen op termijn mogelijk toeneemt.
- De allochtone stadsbewoners hebben op doordeweekse dagen minder verplichtingen en daardoor meer tijd voor zichzelf dan de autochtone. Dit komt door hun geringere deelname aan betaald werk.
- In hun vrijetijdsbesteding leggen alle etnische groepen dezelfde accenten. Voor televisie kijken wordt de meeste tijd vrijgemaakt, steevast gevolgd door sociale contacten.
- Bij de tijdsordering springen vooral de verschillen tussen de zondag en de weekdays in het oog. Verschillen tussen de etnische groepen zijn er nauwelijks, afgezien van de grotere arbeidsdeelname op doordeweekse dagen van autochtonen.

2.1 Tijd en etniciteit

Pas laat in de loop van de geschiedenis werd kloktijd van belang. Daarvoor werd het verloop van de tijd afgemeten aan kortere en langere cycli in de natuur, zoals dag en nacht, zaaien en oogsten, geboorte en dood, en aan de daaraan verbonden rituelen. Met de mechanisering van de productie groeide de behoefte aan het meten van tijd. Het huidige IBM werd ruim een eeuw geleden groot als de International Time Recording Company, gespecialiseerd in prikklokken (Levine 2006). Met de mechanisering van de communicatie en het transport (telegraaf en trein) ontstond tevens behoefte aan het synchroniseren van de tijd (Knippenberg en De Pater 1988; Stevens 2002). Terwijl eerder de gebeurtenissen de maat der dingen waren, werd stilaan de klok de maat der gebeurtenissen.

Godsdiensten staan deels nog in het teken van een andere tijd dan de kloktijd. In de islam zijn de tijdstippen voor het gebed gebonden aan zonsopkomst en –ondergang, net als de tijd waarop tijdens de ramadan onthouding betracht moet worden. De timing van de ramadan is aan het wassen en krimpen van de maan gebonden,

net als in het christendom de timing van Pasen, Hemelvaart en Pinksteren. Eerste Paasdag valt op de eerste zondag na de eerste volle maan in de lente.

De opmars van de kloktijd voltrok zich niet overal in de wereld op hetzelfde moment en in hetzelfde tempo. In sommige delen van de wereld, en dus in sommige culturen, kwam dat proces eerder op gang dan in andere. Vooral waar men flink van de protestantse ethiek was doordrongen, paste de kloktijd goed bij de gedachte dat het beter was geen tijd te vermorsen. Er zijn dus verschillen in de timing van en in de ontvankelijkheid voor de introductie van de kloktijd, hetgeen volgens Levine (2006) heeft geresulteerd in geografische verschillen in de omgang met de tijd. Hij onderscheidt naast de punctualiteit van de *Anglo-European time*, en in subculturele reactie daarop, de norm om juist te laat te komen van de *event time*, die nog gangbaar zou zijn in landen als Trinidad: 'Trinidadians had personal control over time. Time was reckoned more by behavior than by clock. Things started when people arrived and ended when they left, not when the clock struck 8:00 or 1:00' (Levine 2006: 86). Dichter bij huis is het vraagstuk hoe werk en gezinsleven op elkaar af te stemmen, in de kern van de zaak een actuele botsing tussen 'kloktijd' en 'gebeurtenisstijd'.

Hier gaat het niet over mensen op verschillende geografische locaties, maar over mensen die hun culturele wortels in verschillende geografische locaties hebben, te weten: Turkije, Marokko, Suriname, de Antillen en Nederland. Het ligt niet op voorhand vast dat die mensen hun tijd op dezelfde manier beleven, besteden en ordenen. Daar staat tegenover dat ze allemaal in Nederlandse steden leven en dus blootstaan aan dezelfde temporele randvoorwaarden: schooltijden, arbeidstijden, winkeltijden en tijden waarop men aan vrijetijdsactiviteiten en verenigingsleven kan deelnemen. Hoewel deze tijdsstructuren sinds de vroege jaren negentig flexibeler zijn dan daarvoor, gaat er zonder twijfel een homogeniserende werking van uit. Het is slechts weinigen gegeven hun tijd geheel naar eigen believen in te richten.

2.2 De beleving van de tijd

Hebben mensen met een niet-Nederlandse culturele achtergrond een andere houding jegens de tijd dan hier te doen gebruikelijk? Om die vraag te beantwoorden is de respondenten een reeks uitspraken over tijd voorgelegd. In hun reacties daarop is er telkens sprake van (statistisch significante) verschillen naar etniciteit ($p < 0,05$), maar komt er geen duidelijk beeld uit naar voren. Een (factor)analyse naar patronen in de reacties duidt op het bestaan van drie dimensies daarin. De gegevens zijn in tabel 2.1 volgens dat patroon gerangschikt. Maar de zo gegroepeerde reacties bleken (statistisch gezien) niet goed tot drie schalen terug te brengen.

Tabel 2.1

Beleving van de tijd, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten '(helemaal) eens')

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
Ik heb een duidelijk beeld van hoe mijn leven er over vijf jaar uitziet.	29	29	37	40	43
Ik plan mijn activiteiten graag van tevoren.	66	63	72	69	67
Ik leef nu en denk niet te veel aan de toekomst.	38	43	34	35	41
Ik zou niet zonder mijn horloge kunnen.	44	46	47	52	51
Ik erger me als iemand een kwartier te laat komt.	55	55	59	50	65
Ik kom altijd tijd tekort.	40	41	49	42	46
Voor veel dingen heb ik een vast moment.	60	63	62	57	56
Ik wil zelf bepalen wanneer ik iets doe.	87	86	92	91	90
Het is goed dat winkels ook op zondag open zijn.	67	75	65	61	34
Winkels, kappers en banken zouden langer open moeten zijn.	57	62	47	46	27

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Drie uitspraken hebben betrekking op planning en toekomst. De reacties daarop leveren geen eenduidig beeld van verschillen tussen etnische groepen op. De Turken en de Marokkanen hebben wat minder dan de anderen een duidelijk beeld van hun leven over vijf jaar. In lijn daarmee zeggen de Marokkanen wat vaker in het heden te leven en niet te veel aan de toekomst te denken. Voor de Turken geldt dat echter niet. Omgekeerd gaat bij de autochtonen een relatief duidelijk beeld van het leven over vijf jaar juist niet samen met een grote gerichtheid op de toekomst of met een grote voorkeur voor het tevoren plannen van activiteiten. Mogelijk hebben autochtonen op de arbeidsmarkt een vastere loopbaan met vastere vooruitzichten, waardoor ze enerzijds een beter beeld hebben van de toekomst en zich daar anderzijds minder druk om (hoeven te) maken. Het minder duidelijke toekomstbeeld van de Turken en de Marokkanen kan naar hun minder vaste arbeidsloopbaan verwijzen.

Een tweede groep uitspraken heeft te maken met controle over de tijd op de korte termijn. De autochtonen geven slechts gradueel blijk van een sterkere temporele controlebehoefte: ze denken wat minder dat ze zonder hun horloge kunnen en ergeren zich wat meer als iemand te laat komt. De Turken en de Marokkanen hebben die controlebehoefte wat minder, hebben wat minder het gevoel tijd tekort te komen en hechten er wat minder aan zelf te bepalen wanneer ze iets doen. De Antillianen en

de Surinamers lijken hierin meer op de autochtonen dan op de Turken en de Marokkanen. De verschillen zijn niet groot en voldoen daarmee maar gedeeltelijk aan het beeld dat het mediterrane leven een losse(re) regie over de tijd kent

Preferenties rond de openingstijden van winkels en diensten (banken, kappers, enz.), ten slotte, geven het grootste verschil te zien. De allochtonen zijn in meerderheid in hun nopjes met de zondagse openstelling van winkels, onder de autochtonen geldt dat slechts voor circa een derde. De opvatting dat winkels en diensten langer open moeten zijn, krijgt in de breedte minder bijval, maar met soortgelijke verschillen tussen de etnische groepen. De autochtonen zijn daar het minst voor geporteerd, de Turken en de Marokkanen het meest.

De verruiming van winkeltijden (met avondopenstelling en koopzondagen) onder 'Paars' was een antwoord op diverse maatschappelijke ontwikkelingen. Deze moest tweeverdieners en werkende alleenstaanden in staat stellen na gedane arbeid nog boodschappen te doen en zo de combinatie van zorg en werk vergemakkelijken. Ook werd in de Memorie van toelichting bij de Winkeltijdenwet gesteld dat er sprake zou zijn van een positief effect op de integratie van etnische minderheden, door tegemoet te komen aan hun winkelpatroom. Tevens werd er de verwachting uitgesproken dat dit het etnisch ondernemerschap zou stimuleren (TK 1994/1995).

De instemming met een ruime openstelling van winkels en diensten is inderdaad het grootst onder allochtonen. Zij hebben minder vaak betaald werk dan autochtonen (tabel 1.4), waardoor hun instemming meer een kwestie lijkt van culturele gewenning aan lange openingstijden dan van een temporele beklemming door lange arbeidstijden. Aan hun voorkeur voor lange winkeltijden kan ook een kleiner repertoire aan andere vrijetijdsopties ten grondslag liggen, waarbij te denken valt aan de mogelijkheden dat jongeren de (winkel)straat verkiezen boven het ouderlijk huis, en dat winkelen voor moslimvrouwen een legitieme reden is om zich in de publieke ruimte te begeven.

Omdat er alleen in de preferenties rond openingstijden duidelijke verschillen tussen de etnische groepen zijn, is alleen voor die preferenties nagegaan hoe de verdeling naar persoonskenmerken eruitziet (tabel 2.2) en in hoeverre die groepen ook verschillen na statistische controle voor die kenmerken (figuur 2.1). Dit is gebeurd voor reacties op de uitspraak dat winkels en diensten langer open zouden moeten zijn. Die reacties zijn opgerekt tot een schaal van 1 tot 100, waarbij 100 staat voor volledige instemming en 1 voor volledige afkeuring.

Tabel 2.2

Voorkeur voor langere dan de geldende openingstijden van winkels en diensten, naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (schaal 1-100, 100 = volledige instemming)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	60	63	53	53	40
eerste generatie	58	64	53	51	
tweede generatie	63	61	56	60	
mannen	62	61	58	56	43
vrouwen	58	65	49	49	37
15-24 jaar	66	63	56	59	52
25-44 jaar	58	64	55	50	41
45-64 jaar	57	62	49	50	33
max. basisonderwijs	58	64	52	58	38
vbo/mavo/vmbo	62	62	55	53	32
mbo/havo/vwo	58	63	53	52	40
hbo/wo	65	64	53	50	44
niet werkend	59	61	53	54	36
werkend	60	65	54	51	41
kostwinners	60	65	55	55	36
tweeverdieners	58	62	51	52	38

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Ook zo uitgedrukt blijkt uiteraard opnieuw het verschil tussen de etnische groepen. De tweede generatie is in de regel (Marokkanen uitgezonderd) wat sterker voor langere openingstijden dan de eerste generatie. Dit pleit op het eerste gezicht niet voor de interpretatie dat allochtonen daar een voorstander van zijn vanwege gewenning aan een dergelijke situatie in de herkomstcultuur. Dan had immers juist van de eerste generatie een grotere instemming verwacht mogen worden. Een nadere blik leert dat er sprake is van een gecombineerd verschil naar etniciteit en leeftijd. In alle groepen zijn jongeren sterker voor ruime openingstijden dan ouderen, een verschil dat overigens het grootst is onder de autochtonen. De combinatie van allochtoon en jong leidt ertoe dat deze voorkeur in de tweede generatie sterker is dan in de eerste.

Veelal hebben mannen een wat grotere voorkeur voor verruiming van de openingstijden dan vrouwen. Opnieuw vormen hier de Marokkanen de uitzondering.

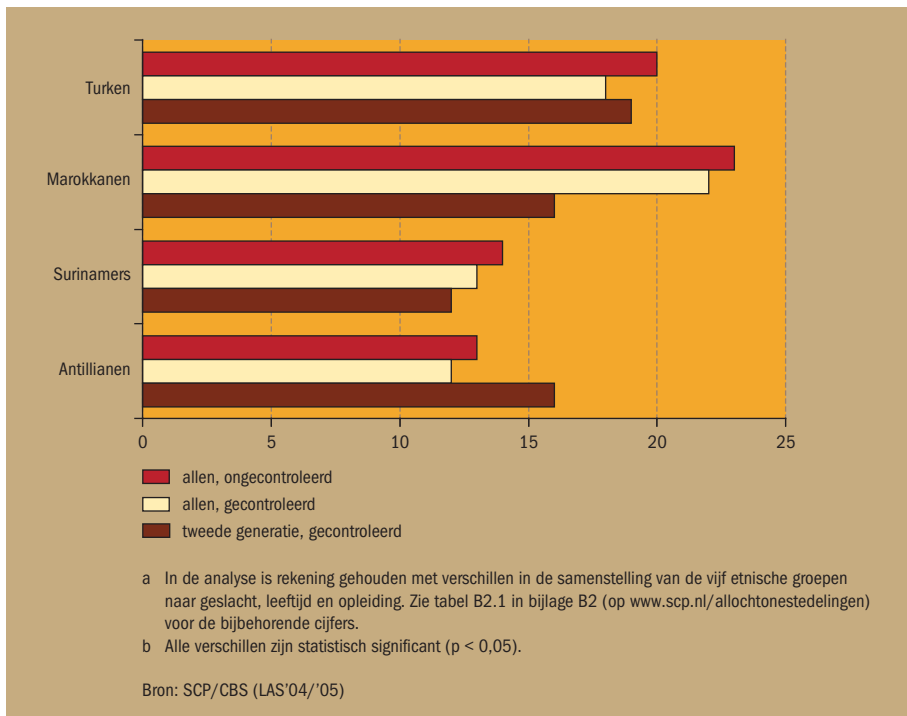
Met het opleidingsniveau en al dan niet betaald werken blijkt er geen eenduidige samenhang te zijn. En evenmin zijn tweeverdieners grotere voorstanders dan kostwinners.

Duidt het gevonden verschil op een cultuurverschil tussen etnische groepen, of ligt de oorzaak in de verschillende samenstelling van die groepen naar persoonskenmerken? Dit kunnen we vaststellen door statistisch na te gaan welke invloed die persoonskenmerken hebben op de voorkeur voor ruime openingstijden en de vergelijking van de groepen hiervoor te controleren (zie ook § 1.5). Zodoende komen we een stap dichterbij uitspraken over met etniciteit samenhangende cultuurverschillen (onder het voorbehoud dat er wellicht ook gecontroleerd had moeten worden voor nog andere kenmerken).

Voor deze analyse is berekend in hoeverre de allochtone groepen verschillen van de autochtonen. Die verschillen zijn weer uitgedrukt in de schaal van 1 tot 100 (figuur 2.1). Steeds is het verschil eerst ongecontroleerd weergegeven, dan gecontroleerd voor de in tabel 2.2 onderscheiden persoonskenmerken, en tot slot gecontroleerd voor alleen de leden van de tweede generatie.

Figuur 2.1

Allochtonen met autochtonen vergeleken in hun voorkeur voor langere dan de geldende openingstijden van winkels en diensten, naar etnische groep en generatie, 15-64 jarige stedelingen, 2004/'05 (schaal 1-100)^{a,b}

Na controle zijn de verschillen in voorkeur voor langere openingstijden tussen allochtonen en autochtonen niet of nauwelijks kleiner. Dit verschil naar etniciteit verdwijnt dus niet wanneer we rekening houden met verschillen in de samenstelling van de etnische groepen.

Ook onder degenen die in Nederland geboren zijn – de tweede generatie – doet dat verschil naar etniciteit zich in bijna gelijke mate voor. Dit duidt er niet op dat de voorkeur van allochtonen voor langere dan de huidige openingstijden slijt naarmate ze meer met de Nederlandse situatie vertrouwd zijn.

Mogelijk is er op termijn sprake van een kleiner verschil in preferenties. De beweging komt dan vermoedelijk uit autochtone hoek: wanneer jonge autochtonen hun voorkeur voor ruime openingstijden ook op latere leeftijd vasthouden, zal de instemming daarmee onder autochtonen met het wisselen der generaties groeien.

2.3 De besteding van de tijd

De registratie van de activiteiten op de dag voor het interview maakt het mogelijk een beeld te schetsen van de tijdsbesteding van de verschillende etnische groepen. Daartoe vergelijken we de tijdsbesteding doordeweeks en op zondag. De presentatie over de doordeweekse dagen berust op informatie over maandagen, dinsdagen, woensdagen en donderdagen. Doordat er weinig interviews in het weekend werden afgenomen, zijn de vrijdag en zaterdag in de registraties van activiteiten ondervertegenwoordigd en zijn die dagen hier buiten beschouwing gelaten. Dat ontnemt ons het zicht op twee dagen die anders elk voor zich een aparte vergelijking waard geweest waren: de zaterdag als weekenddag die niet in het teken van de zondagsrust staat, en de vrijdag als dag van de eredienst van moslims en, naar verluidt, als familieday onder Marokkanen.

Tijdsbesteding kan op verschillende niveaus van precisie besproken worden. Hier beginnen we met een abstracte maar overzichtelijke vierdeling in verplichtingen, persoonlijke verzorging, vrije tijd en vervoer. Daarbinnen zijn tal van verbijzonderingen denkbaar. In het vervolg van deze paragraaf leggen we de verplichtingen uiteen in werk, studie en huiselijke zorg, en gaan we op vormen van vrijetijdsbesteding in. In de volgende paragraaf komt ook een specifieke activiteit als eten aan de orde. Hoofdstuk 3 gaat over de huiselijke zorg.

Informatie over de tijdsbesteding op één dag is niet toereikend om een beeld te vormen van activiteiten die mensen niet dagelijks ondernemen. De hoofdstukken die in detail over bijvoorbeeld sociale contacten en deelname aan cultuur en sport handelen, zijn daarom vooral op informatie uit het interview gebaseerd.

Hoe zien een doordeweekse dag en een zondag er op hoofdlijnen uit? En vooral: doen zich daarin verschillen tussen etnische groepen voor? Op basis van de vierdeling in verplichtingen, persoonlijke verzorging, vrije tijd en vervoer is het antwoord op de laatste vraag overzichtelijk: doordeweeks wel maar op zondag niet (tabel 2.3). Ter toelichting: er is gevraagd naar activiteiten tussen 6 uur 's ochtends en middernacht.

Op de zondag is er voor alle groepen minder tijd gemoeid met verplichtingen en vervoer dan op een doordeweekse dag, en is er meer tijd beschikbaar voor vrij te besteden tijd en verzorging (slapen en eten). Men wordt op zondag gemiddeld een kleine vier uur door verplichtingen in beslag genomen, trekt een kleine zeven uur uit voor slaap en andere persoonlijke verzorging (de uren tot zes uur 's morgens niet meegerekend), heeft ruim zeven uur vrije tijd, en is een klein uur onderweg. Er zijn geen (statistisch significante) verschillen naar etniciteit in de verdeling van de uren over deze vier activiteiten (waarbij dient te worden bedacht dat het relatief kleine aantal respondenten dat over de zondag rapporteerde, er een rol bij speelt dat enkele ogenschijnlijk substantiële verschillen toch de toets op toevalligheid niet doorstaan).

Op de doordeweekse dagen zijn de verschillen tussen de groepen wat groter (evenals het aantal respondenten) en is er wel een statistisch significant effect van etniciteit. Die verschillen zijn op één factor terug te voeren (zie tabel 2.4): het feit dat meer autochtonen dan allochtonen betaald werk hebben (wanneer daarvoor wordt gecontroleerd, blijft er nog weinig verschil over). Daardoor hebben allochtonen op een doordeweekse dag minder verplichtingen, zijn ze minder onderweg en hebben ze meer tijd voor zichzelf.

Tabel 2.3

Tijdsbesteding op zondagen en doordeweekse dagen tussen 06.00 en 24.00 uur, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in uren per dag)

	Turken (n = 142)	Marokkanen (n = 123)	Surinamers (n = 135)	Antillianen (n = 147)	autochtonen (n = 132)
zondagen					
verplichtingen (werk, studie, huiselijke zorg)	3,3	3,8	4,0	3,2	3,2
verzorging (slaap, eten, hygiëne)	6,9	6,4	6,3	6,5	6,1
vrije tijd	7,2	7,1	7,0	7,4	7,8
vervoer	0,6	0,6	0,8	0,9	0,9
doordeweekse dagen	(n = 509)	(n = 484)	(n = 412)	(n = 437)	(n = 359)
verplichtingen (werk, studie, huiselijke zorg)	6,0	6,0	6,2	6,2	7,0
verzorging (slaap, eten, hygiëne)	5,1	5,2	4,9	4,7	4,3
vrije tijd	6,1	5,9	5,7	5,9	5,5
vervoer	0,9	1,0	1,2	1,1	1,3

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Dit verschil tussen allochtonen en autochtonen is geen globaal patroon. In Bulgarije onderscheidt de Turkse minderheid zich weliswaar in dezelfde zin van de Bulgaarse meerderheid (Lakimova 2005), maar vroegere soortgelijke verschillen in de tijdsbesteding tussen African Americans en blanke Amerikanen (Robinson en

Godbey 1997) zijn inmiddels grotendeels verdampt (Bureau of Labor Statistics 2007). En in Zuid-Afrika ligt het onderscheid weer gedeeltelijk anders: blanken (en Indiërs) werken er meer dan zwarten (en kleurlingen), besteden minder tijd aan huishouden en persoonlijke verzorging, maar besteden meer tijd aan massamedia (Budlender et al. 2001).

Op de doordeweekse dagen is er een duidelijk verschil in het aantal gewerkte uren. De autochtonen werken de meeste uren, op enige afstand (met gelijke onderlinge verschillen) gevolgd door de Antillianen, de Surinamers, de Turken en de Marokkanen. Het aanzienlijke verschil in betaald werk wordt binnen de categorie verplichtingen enigszins geneutraliseerd door de grotere hoeveelheid tijd die de allochtone groepen naar school gaan en voor huishouden en kinderverzorging inruimen, twee zaken die niet los gezien kunnen worden van het feit dat allochtone gezinnen meer kinderen tellen (tabel 2.4).

Tabel 2.4

Tijd besteed aan verplichtingen op zondagen en doordeweekse dagen tussen 06.00 en 24.00 uur, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in uren per dag)

	Turken (n = 142)	Marokkanen (n = 123)	Surinamers (n = 135)	Antillianen (n = 147)	autochtonen (n = 132)
zondagen					
werk	0,6	1,0	1,5	1,0	1,0
school	0,2	0,3	0,3	0,4	0,2
huishouden en kinderen	2,4	2,4	2,2	1,7	1,9
doordeweekse dagen	(n = 509)	(n = 484)	(n = 412)	(n = 437)	(n = 359)
werk	2,8	2,5	3,0	3,2	4,3
school	0,9	1,1	1,0	1,2	0,6
huishouden en kinderen	2,3	2,4	2,1	1,8	2,1

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Betaald werk heeft niet alleen een direct effect op de overige tijdsbesteding maar heeft ook de betekenis van maatschappelijke participatie en zelfstandigheid. Daarom bezien we de verdeling van betaald werk nader (tabel 2.5; onbetaald werk komt in het volgende hoofdstuk aan de orde). Het gaat hier om de hoeveelheid gewerkte uren op een doordeweekse dag na zes uur 's ochtends. Nachtwerk is dus niet meegeteld. Wel meegeteld zijn al degenen die niet werken, omdat ze nog op school zitten, zich op het huishouden toeleggen of werkloos dan wel arbeidsongeschikt zijn. Bovendien kan iemand met betaald werk die ene dag voor het LAS-interview bij toeval ziek of vrij geweest zijn. Dat verklaart het ogenschijnlijk lage aantal gewerkte uren per dag (dat dicht in de buurt ligt van het aantal gewerkte uren gemeten in het Tijdsbestedingsonderzoek, Van den Broek en Breedveld 2006: 13).

Belangrijker dan het aantal gewerkte uren is echter de variatie daarin.

De tweede generatie werkt in het algemeen minder dan de eerste generatie. Dit is onder de jonge leden van de tweede generatie deels op jeugdwerkloosheid terug te voeren en deels op het feit dat ze nog met een opleiding bezig zijn.

Behalve de jongeren werken ook de jonge ouderen minder dan de 25-44-jarigen. Tevens werken vrouwen minder dan mannen, en laaggeschoolden minder dan hogergeschoolden. Dit geldt voor alle etnische groepen. De seksongelijkheid is vooral sterk onder de Turken. Dat is overigens in Turkije niet anders is (Rose en Özcan 2007, zie ook gegevens uit het Turkse tijdsbestedingsonderzoek op www.turkstat.gov.tr).

Tabel 2.5

Tijd besteed aan betaald werk op doordeweekse dagen tussen 06.00 en 24.00 uur, naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in uren per dag)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	2,8	2,5	3,0	3,2	4,3
eerste generatie	2,9	2,6	3,3	3,1	
tweede generatie	2,1	2,2	2,4	3,8	
mannen	4,0	3,2	3,5	4,2	5,3
vrouwen	1,5	1,7	2,6	2,3	3,4
15-24 jaar	2,2	1,9	1,3	1,4	2,5
25-44 jaar	3,4	3,2	3,8	4,4	5,6
45-64 jaar	1,8	1,5	3,0	2,8	3,7
max. basisonderwijs	2,0	1,7	1,5	2,5	-
vbo/mavo/vmbo	3,0	3,0	2,8	2,9	4,0
mbo/havo/vwo	3,4	2,8	3,4	3,4	4,0
hbo/wo	3,8	3,7	4,0	3,7	5,1

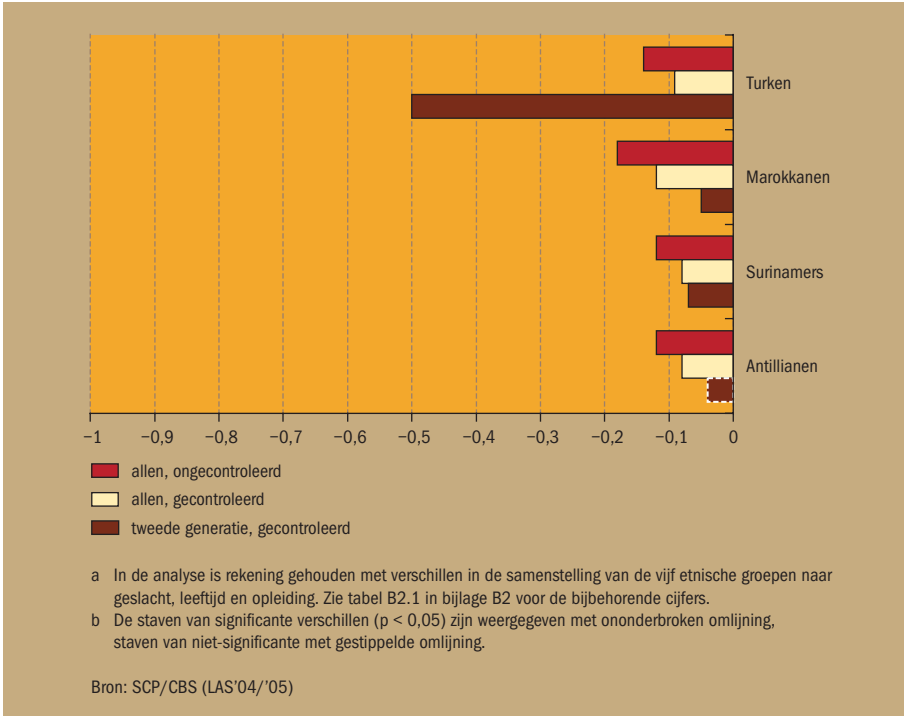
-- Onvoldoende cases (< 50).

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Na de statistische controle voor geslacht, leeftijd en opleidingsniveau zijn de verschillen tussen de etnische groepen in het aantal uren betaald werk kleiner (figuur 2.2). Een deel van de waargenomen verschillen is dus aan variaties in de samenstelling van de groepen toe te schrijven. Bij het controleren voor geslacht wordt in dit geval mogelijk niet alleen gecontroleerd voor een neutraal persoonskenmerk, maar deels ook voor de, mede cultureel bepaalde, toegang van vrouwen tot de arbeidsmarkt.

Figuur 2.2

Alloctonen met autoctonen vergeleken in het aantal gewerkte uren op doordeweekse dagen tussen 06.00 en 24.00 uur, naar etnische groep en generatie, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in uren per dag)

De informatie over hoe mensen de dag voorafgaand aan het interview hadden doorgebracht, maakt het tevens mogelijk een beeld te geven van de alledaagse vrijetijdsbesteding van de vijf onderzochte etnische groepen. De informatie is 'ingedikt' tot de tijd die gemoeid was met zeven vormen van besteding op zondagen en op doordeweekse dagen (tabel 2.6).

Zowel op zondagen als op doordeweekse dagen springt vooral de gelijkvormigheid tussen de diverse etnische groepen in het oog. Afgaand op deze gegevens richten zij hun vrije tijd ongeveer hetzelfde in. Op zondag en doordeweeks is het gebruik van elektronische media (tv, pc, audio) in elke groep veruit het populairst en komen de sociale contacten op de tweede plaats. Voor het onderhouden van die contacten wordt op zondagen meer tijd vrijgemaakt dan doordeweeks, vooral de Turken onderscheiden zich in dat opzicht (zie hoofdstuk 6). De verzamelcategorie overige liefhebberijen vormt in grootte de derde vrijetijdsbesteding, gevolgd door specifieke activiteiten als lezen, sporten, uitgaan en maatschappelijke participatie.

Tabel 2.6

Vrijtijdsbesteding op zondagen en doordeweekse dagen tussen 06.00 en 24.00 uur, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in uren per dag)

	Turken (n=142)	Marokkanen (n=123)	Surinamers (n=135)	Antillianen (n=147)	autochtonen (n=132)
zondagen					
elektronische media	3,2	3,1	3,6	3,8	3,5
lezen	0,0	0,1	0,2	0,2	0,4
sociale contacten	2,5	1,8	1,6	1,6	1,8
maatschappelijke participatie	0,4	0,4	0,2	0,4	0,2
uitgaan	0,1	0,4	0,2	0,2	0,4
sport en bewegen	0,3	0,4	0,2	0,1	0,4
overige liefhebberijen	0,6	1,0	1,0	1,2	1,1
doordeweekse dagen	(n=509)	(n=484)	(n=412)	(n=437)	(n=359)
elektronische media	3,2	3,0	3,1	3,2	2,6
lezen	0,1	0,1	0,2	0,1	0,2
sociale contacten	1,2	1,0	1,0	1,2	1,1
maatschappelijke participatie	0,2	0,3	0,2	0,1	0,2
uitgaan	0,3	0,2	0,3	0,2	0,2
sport en bewegen	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3
overige liefhebberijen	0,9	1,0	0,8	0,9	0,9

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Tot zover de overeenkomsten. Verschillen worden pas zichtbaar door met meer precisie te kijken. Dan valt op dat autochtonen op zondag wat meer lezen, sporten en uitgaan dan allochtonen, verschillen die zich op doordeweekse dagen niet voordoen.

Afgelezen aan de verdeling van de tijd over deze zeven activiteiten zijn de gelijknissen in de vrije tijd groter dan de verschillen. Dit spoort met een meta-analyse van Amerikaanse gegevens, waaruit bleek dat etniciteit onder de determinanten van de tijdsbesteding een ondergeschikte rol speelt (Graham en McCurdy 2003). Voor een gedetailleerder blik op de diverse aspecten van de invulling van de vrij te besteden tijd wordt in latere hoofdstukken geput uit de LAS-interviews.

2.4 De ordening van de tijd

De informatie over de activiteiten op de dag voorafgaand aan het interview bestaat uit een registratie van de belangrijkste bezigheid voor elk kwartier. In de vorige paragraaf zijn de kwartieren opgeteld tot de totale tijdsduur per type activiteit per dag. Maar de registratie per kwartier maakt het ook mogelijk de timing van activiteiten in de loop van de dag in kaart te brengen. Zo ontstaat een beeld van de ordening van de tijd. Wanneer doet men wat? Verschilt de zondag van een doordeweekse dag?

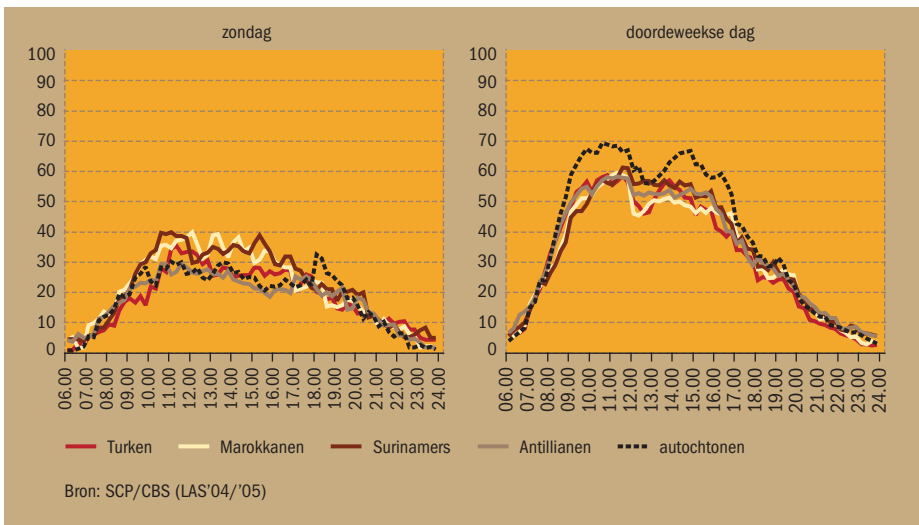
En voor deze studie van belang: verschillen de etnische groepen in de timing van hun bezigheden?

De zondag verloopt in de regel anders dan een doordeweekse dag, en in de avond heeft men meestal andere bezigheden dan overdag. Om de vraag te beantwoorden of dat in gelijke mate voor de onderscheiden etnische groepen geldt, gaat de aandacht uit naar enerzijds het eigene van de zondag ten opzichte van doordeweekse dagen en anderzijds naar de timing van bezigheden in de loop van die dagen; eet de ene groep bijvoorbeeld veel later dan de andere? Om hier een beeld van te krijgen, zijn er zes activiteiten uitgelicht: de algemene categorieën verplichtingen en vrije tijd, en de specifieke bezigheden werken, slapen, eten en tv-kijken. Het tijdstip van bijvoorbeeld naar bed gaan en televisiekijken zal met leeftijd samenhangen, daarom zijn de figuren in deze paragraaf statistisch gecorrigeerd voor de verschillen in leeftijdsopbouw van de vijf groepen.

In het tijdstip waarop men door verplichtingen (betaald werk, huishouden, kinderverzorging, studie) in beslag wordt genomen, doen zich geen noemenswaardige verschillen tussen de etnische groepen voor (figuur 2.3). 's Zondags overdag is steeds een kwart tot een derde van de mensen met verplichtingen in de weer, in de loop van de avond neemt dat aandeel gestaag af. Op doordeweekse dagen wordt overdag 50% tot 70% van de mensen door hun verplichtingen in beslag genomen, de autochtonen het meest. 's Avonds verliezen de verplichtingen snel terrein, vooral na 20.00 uur.

Figuur 2.3

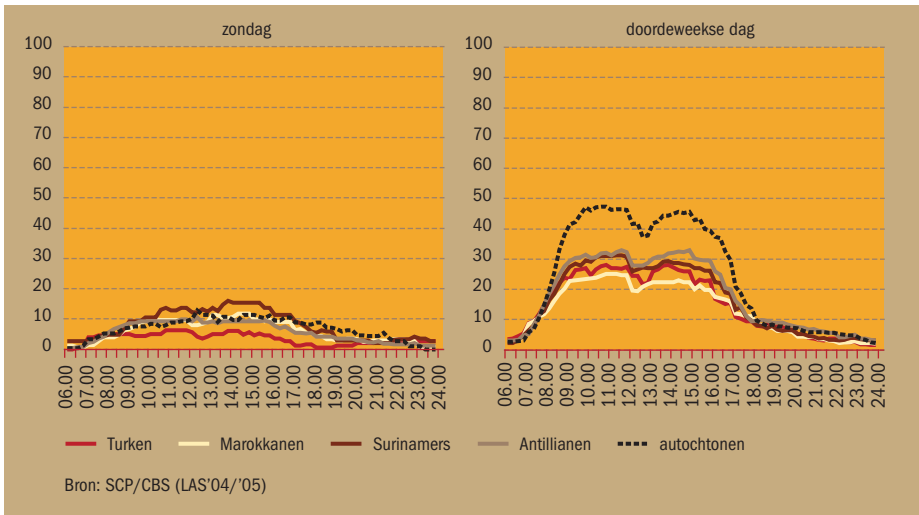
Verplichtingen in de loop van een zondag en een doordeweekse dag, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten, per kwartier gemeten)

Betaald werk is op zondag voor geen van de etnische groepen de voornaamste tijdsbesteding, net zo min overigens als op een doordeweekse dag, hoewel dan uiteraard wel meer gewerkt wordt (figuur 2.4). Opnieuw blijkt dat de autochtone meer dan de allochtone stedelingen in het arbeidsproces zijn ingeschakeld.

Figuur 2.4

Betaald aan het werk in de loop van een zondag en een doordeweekse dag, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten, per kwartier gemeten)

Wat deze figuren in aanvulling op het reeds bekende duidelijk maken, is dat de grotere arbeidsinspanning van autochtonen zich geheel in kantooruren afspeelt. 's Ochtends vroeg en in de loop van de avond is er geen enkel onderscheid tussen de diverse groepen.

Het is dus niet zo dat bij uitstek allochtonen buiten kantooruren werken. Wel ligt het aandeel buiten kantooruren gewerkte uren binnen het totale aantal gewerkte uren hoger bij hen dan bij autochtonen, vanwege hun lagere arbeidsparticipatie overdag.

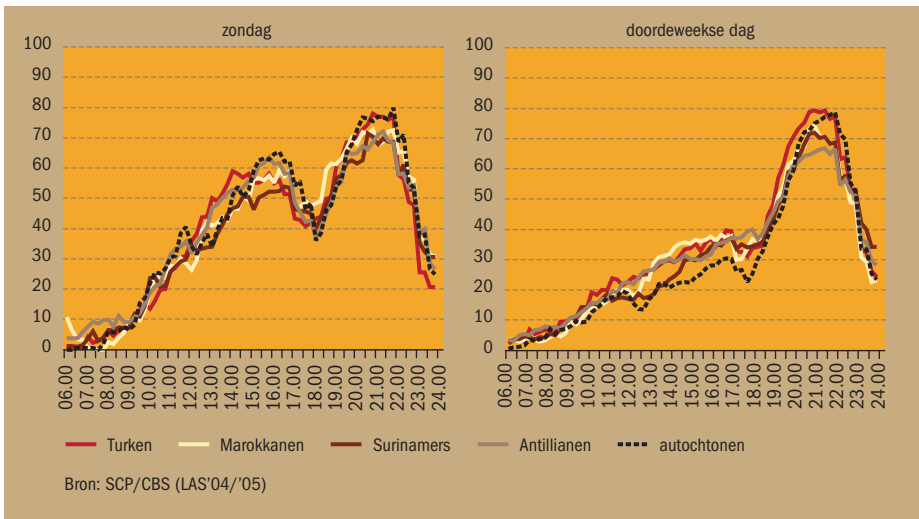
Slaap is niet alleen een algemeen menselijke behoefte, maar wordt ongeacht etniciteit ook in dezelfde tijdvakken genoten. Op zondag staat men later op dan doordeweeks. Verschillen naar etniciteit doen zich daarin niet voor.

In het percentage mensen dat in de loop van de dag vrije tijd heeft, is er meer verschil te zien tussen een zondag en een doordeweekse dag dan tussen de etnische groepen (figuur 2.5). Zowel 's zondags als doordeweeks piekt het aandeel met vrije tijd 's avonds. Overdag hebben meer mensen vrij op de zondag dan op doordeweekse dagen, vooral in de middag. Op zondagochtend hebben vrijetijdsbestedingen een

geduchte concurrent aan uitslapen (dat niet tot de vrije tijd gerekend is). Het dal rond de klok van zes uur 's avonds heeft met het avondeten te maken. Eten is ook niet tot de vrije tijd gerekend (maar komt hierna apart aan de orde), evenmin als koken, tafel dekken en vaat doen, activiteiten die tot de verplichtingen behoren.

Figuur 2.5

Vrije tijd in de loop van een zondag en een doordeweekse dag, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten, per kwartier gemeten)

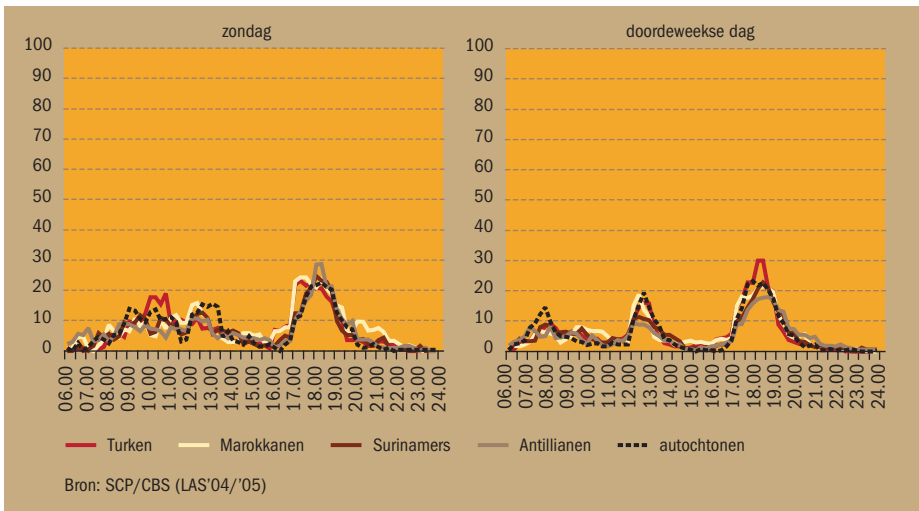
Doordeweeks overdag heeft een wat kleiner aandeel van de autochtonen vrije tijd dan van de allochtonen. Dat is een weerspiegeling van hun grotere deelname aan betaald werk (zie vorige paragraaf en figuur 2.4b).

Naast werken en slapen geeft ook eten de dagen een zekere temporele kleur (figuur 2.6). Op zondag zouden eventuele cultuurverschillen in het tijdstip van eten naar voren kunnen komen, omdat school en werk dan minder dominant zijn. Die verschillen zijn er, al zijn ze bescheiden.

In het oog springt vooral dat er voor de zondag minder duidelijk omlinjende etenstijden zijn dan voor de doordeweekse dagen. Pas op het tweede plan tekenen zich enkele accentverschillen tussen de etnische groepen af. De Turken kennen midden op de zondagochtend een piek in het eten, de autochtonen nemen wat vaker de tijd voor een lunch, en later in de middag gaan de Turken en de Marokkanen wat eerder aan tafel dan de anderen. De Marokkanen zitten bovendien in de loop van de zondagavond wat vaker aan tafel.

Figuur 2.6

Eten in de loop van een zondag en een doordeweekse dag, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten, per kwartier gemeten)

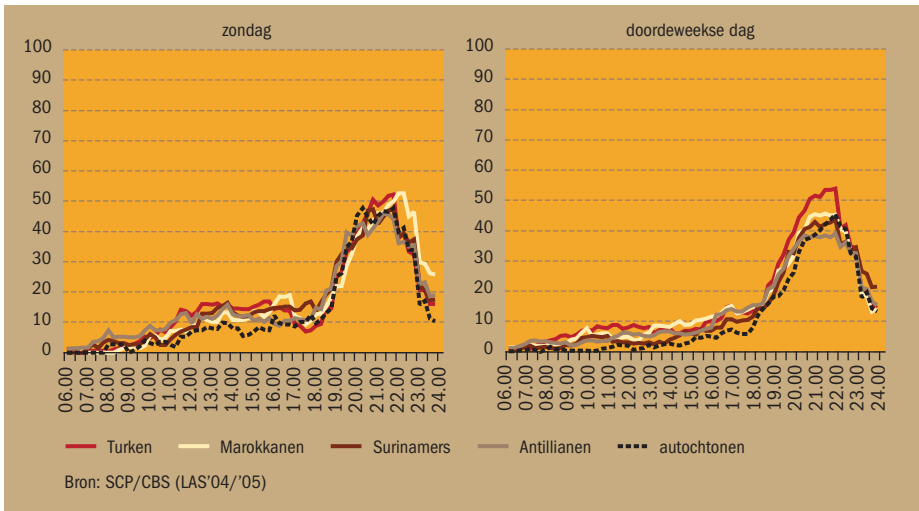
Op de doordeweekse dagen, wanneer ritmes van werk en school dwingend aanwezig zijn en het eten duidelijker ritmes kent, is er minder verschil in de timing van het eten tussen de vijf etnische groepen. Autochtonen ontbijten wat vaker, Surinamers en Antillianen lunchen wat minder en Turken kennen de hoogste piek rond het avondeten. Wat later op de avond eet nagenoeg niemand meer, en is er ook geen verschil naar etniciteit zichtbaar.

De vrije tijd is niet volledig vrij. Zowel het volume vrije tijd dat men heeft, als de tijdstippen waarop men vrij is, worden in hoge mate bepaald door nachtrust, verplichtingen en eten. Dat wordt weerspiegeld in de timing van de veruit populairste vorm van vrijetijdsbesteding: televisie kijken.

In vroeger dagen was er een beperkt tv-aanbod en bestond er geen opname-apparatuur. Wie tv wilde kijken, was gebonden aan de tijdstippen waarop er werd uitgezonden. Nu wordt er gedurende het hele etmaal uitgezonden, en kan men programma's opnemen en op zelfgekozen tijdstippen bekijken, een service die via sites als 'uitzending gemist' ook via internet beschikbaar is. Toch is tv-kijken bij uitstek een bezigheid voor de avonduren, ook op zondag (figuur 2.7). Dan zijn de verplichtingen gedaan en worden de populairste programma's uitgezonden. Dit geldt gelijkelijk voor de leden van elk van de vijf etnische groepen. Het enige kleine verschil dat zich aftekent, is dat Marokkanen op zondagavond wat langer doorkijken.

Figuur 2.7

Televisiekijken in de loop van een zondag en een doordeweekse dag, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten, per kwartier gemeten)

Deze visualisering van het verloop van activiteiten op zondag en op doordeweekse dagen roepen vooral een beeld van een algemeen menselijk patroon van tijdsbesteding op. De zondag verschilt van de doordeweekse dag, maar in beide gevallen verschilt de tijdsbesteding nauwelijks tussen de etnische groepen.

Als eerder opgemerkt is het onfortuinlijk dat voldoende informatie over de vrijdag ontbreekt. Nu blijft onbekend in hoeverre overwegend islamitische groepen op deze dag hun tijd anders besteden.

2.5 Slot

De vijf grootste etnische groepen in ons land hebben hun wortels in verschillende landen en culturen, maar leven in de Nederlandse steden onder hetzelfde temporele regime van arbeids-, school- en winkeltijden. Dat regime is op de leest van 'kloktijd' geschoeid. Eventuele cultuurverschillen in de hang naar 'geburtenisstijd' konden daarom op voorhand eerder in de tijdsbeleving dan in de tijdsbesteding en de tijdsordening verwacht worden.

In de beleving van de tijd hebben de Turken en de Marokkanen iets minder temporele controlebehoefte dan de anderen. Ze kunnen wat beter zonder hun horloge, ergeren zich wat minder als iemand te laat komt, en hebben wat minder het gevoel tijd tekort te komen. Dit voldoet aan het beeld dat het mediterrane leven een losse(re) regie over de tijd kent, maar het gaat veeleer om kleine accentverschillen dan om duidelijke tegenstellingen.

Een aanzienlijk duidelijker verschil in houding bestaat er tegenover de openingstijden van winkels en diensten. Allochtone stedelingen hechten veel meer aan ruime(re) openstelling van winkels en diensten dan autochtone stedelingen, ook die van de tweede generatie.

De tijdsbesteding verschilt vooral doordat de autochtone groep doordeweeks meer betaald werk verricht dan de allochtone groepen. Daardoor hebben de allochtonen op de doordeweekse dagen minder verplichtingen en meer tijd voor zichzelf. Na statistische controle voor het hebben van betaald werk resteren er echter nauwelijks verschillen naar etniciteit in de tijd besteed aan verplichtingen, persoonlijke verzorging, vrije tijd en vervoer.

Het aantal uren dat men op doordeweekse dagen en op zondag aan een zevental vormen van vrijetijdsbesteding spendeert, geeft vooral veel gelijkenis tussen de diverse etnische groepen te zien. Het gebruik van elektronische media (tv, pc, audio) is in elke groep de populairste vrijetijdsbesteding, gevolgd door sociale contacten. En aan die contacten besteden alle groepen op zondag meer tijd dan doordeweeks, vooral de Turken brengen er dan veel tijd mee door. De autochtone stadsbewoners lezen en sporten op zondag wat meer dan de allochtone en maken dan meer uitstapjes.

Een blik op de tijdsordening geeft evenmin nieuwe verschillen tussen de etnische groepen te zien. Integendeel, ook daarin springt veeleer de gelijkvormigheid in het oog.

In de beleving, besteding en ordening van de tijd zijn de verschillen tussen etnische groepen dus niet beeldbepalend, gelijkvormigheid voert de boventoon. Er is kennelijk veel meer een algemeen patroon dan een cultureel verschil.

De interpretatie is evenwel minder eenduidig. Ofwel er is in aanleg geen temporeel cultuurverschil tussen etnische groepen in Nederlandse steden, ofwel zo'n verschil komt door de dominantie van de *opportunity structure* van het heersende temporele regime niet tot uiting.

Hier wreekt zich wellicht ook het feit dat er onvoldoende gegevens beschikbaar zijn over de vrijdag. Daardoor kunnen we niet vaststellen of die dag onder moslims een andere tijdsbesteding en -ordening kent.

Een blik op de toekomst, vanuit de vraag of de geconstateerde verschillen blijvend of voorbijgaand zullen blijken te zijn, heeft in dit hoofdstuk vanwege de overwegende gelijkenis slechts op de openingstijden van winkels en diensten betrekking (verschillen in de arbeidsdeelname, met verschillen in de tijdsbesteding tot gevolg, worden in deze studie niet geïmplementeerd). Een blik op het beleid heeft rond het beleidsarme thema tijd ook alleen op die openingstijden betrekking.

De verruiming van de openingstijden van winkels en diensten gold als middel om de integratie van etnische minderheden en de combinatie van betaald werk en zorg te vergemakkelijken. Allochtonen worden tijdens kantooruren minder door betaald werk in beslag genomen dan autochtonen en ondervinden dus minder de noodzaak

om buiten kantooruren van winkels en diensten gebruik te maken. Toch hebben ze een sterkere voorkeur voor ruime openingstijden dan de autochtone stedelingen. De verruiming van de winkeltijden komt aan dit cultuurverschil tegemoet.

Zal dit verschil in voorkeur voor ruime openingstijden blijvend zijn of met de jaren kleiner worden? Vermoedelijk zal het laatste het geval zijn. Dat is dan niet omdat allochtonen meer op autochtonen gaan lijken, maar andersom. De voorkeur voor ruime openingstijden is onder de leden van de tweede generatie allochtonen nauwelijks kleiner dan onder hun ouders, dus er is geen aanleiding om te verwachten dat deze voorkeur onder allochtonen op den duur zou afzwakken. Omgekeerd is er onder jonge autochtonen meer steun voor de ruime openingstijden dan onder oudere autochtonen. Aannemende dat deze preferentie niet slechts op leeftijd maar ook op gewenning berust, betekent dit dat het autochtone deel van de bevolking in de toekomst geleidelijk positiever over de ruimere openingstijden van winkels en diensten gaat denken, en daarbij aansluiting vindt bij de allochtonen.

3 Huishouden en zorg voor kinderen

Ans Merens en Saskia Keuzenkamp

- In de steden besteden de Turkse en de Marokkaanse vrouwen, vooral die van de eerste generatie, veel meer tijd aan het huishouden dan de Surinaamse, de Antilliaanse en de autochtone vrouwen. Dat komt vooral doordat zij traditioneler over de taakverdeling tussen man en vrouw denken en vaker in gezinnen met kinderen wonen.
- Etniciteit maakt geen verschil voor de tijd die de vrouwen in de zorg voor hun kinderen steken.
- De mannen in de diverse herkomstgroepen verschillen onderling niet of nauwelijks in hun tijdsbesteding aan het huishouden of de zorg voor kinderen.

3.1 Wie doet wat?

De zorg voor huis en haard behoort in Nederland van oudsher tot het takenpakket van vrouwen. Hoewel steeds meer vrouwen betaald werk doen en mannen wat meer voor het huishouden en de kinderen zijn gaan zorgen, steken vrouwen nog altijd twee keer zo veel tijd als mannen in zorgtaken (28 tegenover 12,5 uur per week) (Van den Broek en Breedveld 2006: 17-18). De groei van de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt in de afgelopen 30 jaar is niet gepaard gegaan met een even sterke groei van de tijdsbesteding van mannen aan onbetaald werk. De ongelijke verdeling van het onbetaalde werk is overigens geen typisch Nederlands verschijnsel, dat zou samenhangen met het hier veelvuldige voorkomen van deeltijdwerk onder vrouwen. Ook in andere westerse landen besteden vrouwen veel meer tijd aan onbetaalde arbeid dan mannen (Gershuny en Sullivan 2003; Hook 2006).¹

De beschikbare tijdsbestedingsdata maakten het tot voor kort niet mogelijk de ongelijke taakverdeling tussen de seksen ook voor etnische minderheden in kaart te brengen. Een eerste presentatie van de uitkomsten van het onderzoek naar de Leef-situatie van allochtone stedelingen (LAS) heeft echter al uitgewezen dat ook in de diverse etnische groepen de vrouwen veel meer tijd besteden aan het huishoudelijke werk en de zorg voor de kinderen dan de mannen (Merens et al. 2006). Die verschillen zijn niet in alle groepen even groot en zijn ook per concrete activiteit niet altijd in dezelfde orde van grootte. Dit roept de vraag op hoe deze verschillen – voor zover die zich voordoen – kunnen worden verklaard. In dit hoofdstuk nemen we de tijdsbesteding van allochtonen aan huishoudelijk werk en de zorg voor kinderen onder de loep.

De centrale vraag is: Hoeveel tijd besteden allochtone en autochtone mannen en vrouwen aan onbetaalde arbeid, in hoeverre verschilt dit tussen de groepen en welke verklaringen zijn er voor die verschillen?

Onder onbetaalde arbeid verstaan wij in dit hoofdstuk: schoonmaken, koken, boodschappen doen, wassen/strijken, zorgen voor de kinderen, spelen met en voorlezen van de kinderen, en klussen/tuinieren/naaien. Informele hulp en vrijwilligerswerk blijven hier buiten beschouwing (zie daarvoor de hoofdstukken 4 en 5).

Voor het vinden van verklaringen voor verschillen in tijdsbesteding tussen mannen en vrouwen en tussen herkomstgroepen kunnen we voortbouwen op literatuur die voornamelijk gaat over de Nederlandse (autochtone) bevolking. Een belangrijke bevinding daaruit is dat hoogopgeleide vrouwen minder tijd aan het huishouden en de zorg voor kinderen besteden dan laagopgeleide vrouwen (Van der Lippe 1993, 1997; Breedveld 2000). Hoger opgeleide vrouwen kunnen per uur een hoger inkomen verdienen dan lager opgeleide vrouwen en hebben mede daarom vaker een baan. Zij werken gemiddeld ook meer uren. Bovendien denken hoogopgeleide vrouwen moderner over de taakverdeling dan laagopgeleide vrouwen en willen dus in sterkere mate het onbetaalde werk delen met hun partners.

Hoogopgeleide mannen besteden volgens sommige onderzoeken meer tijd (Breedveld 2000; Gershuny en Sullivan 2003) aan huishoudelijk werk en kinderopvang dan laagopgeleide mannen, volgens een ander onderzoek echter juist minder (Van der Lippe 1997). Vermoedelijk spelen twee tegengestelde factoren een rol. Enerzijds leidt een relatief hoog potentieel uurloon ertoe dat zij liever tijd besteden aan betaald dan aan onbetaald werk. Anderzijds dragen hun naar verhouding moderne rolopvattingen ertoe bij dat zij (meer) tijd voor zorgtaken uittrekken.

Opvattingen over de taakverdeling tussen vrouwen en mannen hangen doorgaans sterk samen met de daadwerkelijke verdeling van het betaalde en het onbetaalde werk tussen partners. Overigens is vaak niet duidelijk wat nu oorzaak of gevolg is. Uit eerder onderzoek (Merens et al. 2006) is bekend dat de Turken en Marokkanen traditionelere rolopvattingen hebben dan de Surinaamse, Antilliaanse en autochtone vrouwen en mannen. Ook hier brengen we de rolopvattingen in kaart, evenals de sterkte van de samenhang met het gedrag.

Tot slot noemen we het belang van de samenstelling van het huishouden.² In grote gezinnen moet eenvoudig meer huishoudelijk werk worden gedaan. De zorg voor kinderen is vooral tijdrovend naarmate er meer jonge kinderen in het gezin aanwezig zijn, die aandacht en toezicht vragen (Van der Lippe 1993, 1997). Van belang om in dit verband te vermelden is dat Turkse en Marokkaanse vrouwen jonger trouwen en meer kinderen krijgen dan Surinaamse, Antilliaanse en autochtone vrouwen. Turken en Marokkanen leven dus veel vaker in gezinsverband dan personen uit de andere herkomstgroepen. Verder komen onder Surinaamse en Antilliaanse gezinnen relatief veel eenoudergezinnen voor.

In de volgende paragraaf beschrijven we de hoeveelheid tijd die mensen met verschillende achtergrondkenmerken besteden aan onbetaald werk, in zijn totaliteit en uitgesplitst naar afzonderlijke soorten onbetaald werk. Daarna gaan we in op de opvattingen over taakverdeling in de verschillende herkomstgroepen (§ 3.3). In de daaropvolgende paragrafen nemen we de huishoudelijke arbeid (§ 3.4) en de zorg voor kinderen (§ 3.5) verder onder de loep. Voor zover zich tussen de groepen verschillen in tijdsbesteding voordoen, proberen we die te verklaren. Daarbij sluiten we aan bij de genoemde determinanten, die in eerder onderzoek onder autochtonen van belang bleken (opleiding, opvattingen en huishoudenssamenstelling). Vervolgens bespreken we in paragraaf 3.6 de taakverdeling tussen partners, zoals zij die rapporteren, en hun tevredenheid daarmee. We sluiten af met de belangrijkste conclusies (§ 3.7) en richten een voorzichtige blik op de toekomst.

3.2 De omvang van onbetaalde arbeid

Allochtone en autochtone stedelingen besteden dagelijks gemiddeld ongeveer twee uur aan onbetaalde arbeid. Dit gemiddelde heeft overigens betrekking op slechts een deel van de week, op de zondag tot en met de donderdag (zie hoofdstuk 1). Zodoende geeft het LAS geen volledig beeld van de tijd waarin men onbetaald aan het werk is. Uit het Tijdsbestedingsonderzoek 2005, dat wel over een hele week informatie verschaft, weten we dat mensen gemiddeld zo'n twintig uur per week besteden aan het huishouden en de zorg voor kinderen, wat neerkomt op iets minder dan drie uur per dag (Breedveld et al. 2006). Dat het gemiddelde in het LAS lager uitvalt, heeft waarschijnlijk te maken met het ontbreken van informatie over de tijdsbesteding op zaterdag, een dag waarop veel mensen huishoudelijke activiteiten verrichten. De cijfers over de gemiddelde tijd die allochtonen besteden aan onbetaald werk, zijn dus een onderschatting, maar voor het vergelijken van de groepen onderling heeft deze beperking vermoedelijk geen gevolgen.

Tabel 3.1 laat zien dat de Turken en de Marokkanen wat meer dan de genoemde twee uur besteden en de Antillianen en de autochtonen wat minder. Groter zijn de verschillen naar generatie, geslacht en huishoudenssamenstelling. De eerste generatie is duidelijk langer bezig op dit vlak dan de tweede generatie. Dit zal deels een gevolg zijn van het feit dat de tweede generatie nog jong is en vaak nog geen kinderen heeft.

De vrouwen zijn in alle etnische groepen meer tijd kwijt aan onbetaald werk dan de mannen. De Turkse en de Marokkaanse vrouwen besteden er de meeste tijd aan, de Surinaamse, de autochtone en de Antilliaanse vrouwen duidelijk minder. De mannen ontlopen elkaar onderling weinig, maar de Turkse mannen spenderen nog minder tijd aan het huishouden en de kinderen dan de andere mannen.

In het verlengde van de bevindingen uit de algemene literatuur is er ook bij etnische minderheden sprake van samenhang tussen de tijdsbesteding aan huishoudelijke en zorgtaken en het opleidingsniveau. Laagopgeleiden trekken daar doorgaans wat meer tijd voor uit dan hoger opgeleiden. Alleen bij de Antillianen is dat niet het geval.

Zoals te verwachten valt, besteden personen met een betaalde baan minder tijd aan onbetaald werk dan degenen zonder baan. Werk buitenshuis en binnenshuis vormen in zekere zin communicerende vaten.

In alle herkomstgroepen hebben gezinnen met kinderen het logischerwijs het drukst met onbetaalde arbeid. Voor eenoudergezinnen geldt dat nog meer dan voor tweoudergezinnen, doordat zij geen taken met partners kunnen delen. De Marokkaanse gezinnen met kinderen zijn er de meeste tijd aan kwijt, vermoedelijk door het naar verhouding hoge kindertal in deze gezinnen.

Tabel 3.1

Tijdsbesteding^a aan onbetaalde arbeid, naar herkomst en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in gemiddeld aantal uren per dag)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	2,2	2,3	2,0	1,7	1,8
eerste generatie	2,4	2,8	2,3	1,8	
tweede generatie	1,6	1,0	1,3	1,1	
mannen	0,9	1,1	1,2	1,1	1,1
vrouwen	3,6	3,7	2,7	2,2	2,5
opleidingsniveau					
max. basisonderwijs	2,6	2,7	2,4	1,7	2,3
vbo/mavo/vmbo	1,8	2,1	2,0	1,7	2,0
mbo/havo/vwo	2,1	1,8	1,9	1,7	1,7
hbo/wo	1,8	2,0	1,5	1,6	1,6
heeft baan	1,7	1,6	1,8	1,4	1,5
heeft geen baan	2,8	3,1	2,3	2,0	2,6
huishoudenssamenstelling					
alleenstaande	0,7	2,0	1,5	1,2	1,3
paar zonder kinderen	2,1	1,7	1,6	1,5	1,6
paar met kinderen (en anderen)	2,7	3,5	2,8	2,5	2,5
eenoudergezin	4,2	#	3,3	3,0	#
inwonend kind	0,8	0,6	0,8	0,8	0,6

a Op zondag t/m donderdag tussen 06.00 en 24.00 uur.
Te kleine aantallen respondenten om uitspraken over te doen.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Tabel 3.2 biedt meer gedetailleerde gegevens over de tijdsbesteding aan diverse soorten onbetaald werk in de verschillende herkomstgroepen. Vooral aan het schoon-

maken/afwassen, de bereiding van maaltijden en de zorg voor kinderen besteden vrouwen meer tijd dan mannen. Min of meer gelijk is de tijd die beide seksen uittrekken voor het doen van boodschappen en het spelen met kinderen.

Onder de Turken en de Marokkanen zijn de verschillen wat groter dan in de andere groepen. Nadere, gecombineerde analyse van herkomst, geslacht en generatie (niet in tabel) laat zien dat dat met name komt doordat de vrouwen zoveel meer doen dan de mannen. Verder blijkt dat Turkse en Marokkaanse vrouwen van de eerste generatie veel meer onbetaald werk doen dan die van de tweede. Turkse en Marokkaanse vrouwen van de tweede generatie wijken daarmee weinig af van de Surinaamse en de Antilliaanse vrouwen van dezelfde generatie. De relatief grote tijdsbesteding aan sommige categorieën huishoudelijk werk door de eerste generatie van Turkse en Marokkaanse vrouwen wordt bevestigd door andere bronnen. Zo bereiden deze vrouwen graag traditionele maaltijden uit het land van herkomst, wat veel tijd kost (Bouw et al. 2003; Cigdem 2007). Zij ontlene daar status aan, ook ten opzichte van de generatie van hun dochters, die volgens hen op huishoudelijk vlak weinig presteert. Hiermee hangt samen dat vooral de oudere Marokkanen huishoudelijk en verzorgend werk in hoge mate als vrouwenwerk beschouwen en dat het doen hiervan mannen gezichtsverlies kan opleveren (Pels 2005). Wellicht speelt dit ook bij de oudere Turken een rol.

Tabel 3.2

Tijdsbesteding^a aan diverse vormen van onbetaalde arbeid, naar herkomst en geslacht, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in gemiddeld aantal uren per dag)

	vrouwen					mannen				
	Turken	Marok-kanen	Suri-namers	Antil-lianen	autoch-tonen	Turken	Marok-kanen	Suri-namers	Antil-lianen	autoch-tonen
onbetaalde arbeid	3,6	3,7	2,7	2,2	2,5	0,9	1,1	1,2	1,1	1,1
waarvan:										
schoonmaken, afwassen	1,3	1,3	0,8	0,7	0,9	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2
maaltijd bereiden	1,1	1,0	0,8	0,6	0,6	0,3	0,2	0,3	0,4	0,4
boodschappen doen	0,3	0,3	0,3	0,2	0,3	0,2	0,3	0,3	0,2	0,2
wassen/strijken	0,1	0,2	0,2	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
zorg voor kinderen	0,6	0,6	0,4	0,4	0,3	0,1	0,2	0,1	0,1	0,2
spelletjes/voorlezen kinderen	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2
klussen/tuinieren/naaien	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,3

a Op zondag t/m donderdag tussen 06.00 en 24.00 uur.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Daarentegen komt uit ander kwalitatief onderzoek naar voren (Pels en De Haan 2003) dat Marokkaanse mannen relatief veel tijd besteden – volgens de auteurs zelfs meer dan de vrouwen – aan boodschappen doen en kinderen van en naar school en clubs brengen. Dit zou te maken hebben met de onder Marokkanen gangbare sterke seksespecifieke scheiding tussen taken binnens- en buitenshuis.

3.3 *Opvattingen over taakverdeling*

Uit diverse onderzoeken onder de Nederlandse bevolking is gebleken dat opvattingen over de rollen van mannen en vrouwen sterk samenhangen met de feitelijke taakverdeling. Dat geldt zowel voor de verdeling van het onbetaalde werk (Van der Lippe 1993) als van het betaalde werk (Knijn en Van Wel 2001; Hooghiemstra 2000). Specifiek voor allochtone groepen is eveneens aangetoond dat deze opvattingen bepalend zijn voor de verdeling van betaald werk tussen partners (Merens en Keuzenkamp 2006).

Uiteraard is er hier niet sprake van een een-op-eenrelatie. Het feitelijke gedrag van individuen hoeft niet altijd overeen te komen met de naar voren gebrachte opvattingen. Respondenten kunnen zich in enquêtes ‘mooier voordoen dan ze in werkelijkheid zijn’ (sociaalwenselijk antwoorden). Ook is het mogelijk dat mensen bepaalde opvattingen wel in algemene zin onderschrijven, maar deze niet op zichzelf van toepassing achten (Tazelaar en Sprengers 1984). Verder kunnen er andere factoren zijn, zoals beschikbaarheid van deeltijdwerk of tegengestelde voorkeuren van partners, die ervoor zorgen dat wensen over de taakverdeling niet gerealiseerd worden.

De Turkse en, in iets mindere mate, de Marokkaanse stadsbewoners denken het meest traditioneel over de taakverdeling (tabel 3.3). De Surinaamse en de Antilliaanse vrouwen en mannen hebben er in het algemeen modernere opvattingen over en de autochtonen nog iets modernere. In alle groepen zijn de vrouwen wat vaker voorstander van een gelijke taakverdeling dan de mannen.

Het terrein waarover het meest traditioneel wordt gedacht, vooral door Turken en Marokkanen, is het huishouden: de meerderheid van hen vindt dit de verantwoordelijkheid van de vrouwen. De zorg voor de kinderen lijkt wat minder uitgesproken een exclusieve taak voor de vrouw, als we tenminste afgaan op de steun voor de uitspraak dat de vrouw moet stoppen met werken als zij moeder wordt. In geen enkele groep is daarvoor een meerderheid te vinden. Wel is bijna de helft van de Turkse en de Marokkaanse mannen deze mening toegedaan.

De financiële verantwoordelijkheid van de man wordt daarentegen breed onderschreven, vooral door de Turkse vrouwen en mannen en door de Marokkaanse mannen. Maar tegelijkertijd vindt slechts een minderheid dat een eigen inkomen voor jongens belangrijker is dan voor meisjes.

Over de verdeling van het betaalde werk wordt verschillend gedacht. Een grote minderheid van de allochtone vrouwen en een iets kleinere van de mannen zijn van mening dat mannen en vrouwen evenveel uren buitenshuis moeten werken. Een even

grote minderheid is het echter niet eens met deze uitspraak (niet in tabel).

Een opvallende uitkomst is verder dat de Turkse en de Marokkaanse vrouwen veel vaker dan hun Surinaamse, Antilliaanse en autochtone seksegenoten vinden dat zij zich erbij neer moeten leggen, als de man niet wil dat zijn vrouw een baan heeft. Ze denken dus niet alleen traditioneler over de taakverdeling tussen man en vrouw, maar accepteren ook eerder de zeggenschap van de man hierover, als partners tegen- gestelde wensen hebben. Deze machtsongelijkheid komt ook duidelijk naar voren in een kwalitatief onderzoek onder Turkse en Marokkaanse moeders van de tweede generatie (Pels en de Gruijter 2006).

Tabel 3.3

Opvattingen over de rol van mannen en vrouwen, naar etnische groep en geslacht, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten '(helemaal) mee eens')

	vrouwen					mannen				
	Marok- Turken	Suri- kanen	Antil- namers	autoch- lianen	tonen	Marok- Turken	Suri- kanen	Antil- namers	autoch- lianen	tonen
als de man niet wil dat de vrouw werkt, moet de vrouw dat accepteren	27	24	7	8	3	32	29	9	12	3
bij het krijgen van een kind moet de vrouw stoppen met werken	31	31	15	17	13	44	46	23	25	22
mannen en vrouwen moeten evenveel uren buitenshuis werken	43	45	42	41	30	36	38	38	43	32
de vrouw kan het beste de verantwoordelijkheid hebben voor het huishouden	72	61	50	52	27	71	64	45	44	35
de man kan het beste de verantwoordelijkheid hebben voor het geld	45	33	15	24	8	51	42	25	29	13
een eigen inkomen is voor jongens belangrijker dan voor meisjes	30	20	15	21	10	30	29	29	30	23
mannen en vrouwen moeten praten over de taakverdeling	94	93	98	96	95	93	93	96	97	98
gemiddelde schaal-score ^a	3,1	3,3	3,7	3,6	4,0	2,9	3,0	3,4	3,4	3,7

a Er is een schaal voor man-vrouwrollen geconstrueerd op basis van de genoemde items, uitgezonderd items 3 en 7. Betekenis van de schaal: 1 = traditioneel, 5 = modern.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Zoals eerder in dit hoofdstuk opgemerkt, denken hoogopgeleiden doorgaans modern over de taakverdeling tussen mannen en vrouwen dan laagopgeleiden. Dat blijkt ook uit een relatief sterke betrokkenheid van hoogopgeleide vaders bij de opvoeding van hun kinderen, zowel bij autochtone (Duindam 1997) als bij allochtone vaders (Distelbrink et al. 2006). Het is echter niet altijd duidelijk of dit zich dan ook vertaalt in een hogere tijdsbesteding aan de zorg voor de kinderen.

Ook de tweede generatie, waartoe de meeste hoogopgeleide allochtonen behoren, is in groteren getale voorstander van een gelijke taakverdeling dan de eerste generatie, zo leren de data (zie ook: Dagevos et al. 2007). Uit verschillende kwalitatieve studies rijst een vergelijkbaar beeld op. Zoals eerder gezegd, beschouwen Marokkanen van de eerste generatie het huishouden en de zorgtaken als vrouwenwerk, mannen willen dit niet doen uit angst voor gezichtsverlies (Pels 2005). In de studie van Pels en De Gruijter (2006) van Turkse en Marokkaanse moeders van de tweede generatie, die nog een kleine groep vormen, lijkt een minderheid een gelijke taakverdeling met de partner te hebben gerealiseerd. Ze hebben hierover ook expliciet gesproken met hun partners voordat er kinderen werden geboren. Een seksespecifieke taakverdeling lijkt bij deze groep minder vanzelfsprekend.

3.4 De tijdsbesteding aan huishoudelijk werk nader bekeken

We gaan nu dieper in op verschillen in de tijdsbesteding aan huishoudelijke arbeid tussen de verschillende groepen. In paragraaf 3.5 gebeurt dit voor de tijdsbesteding aan kindzorg. Vanwege de grote verschillen in de hoeveelheid tijd besteed aan huishoudelijke arbeid tussen de seksen, bespreken we de vrouwen en mannen afzonderlijk.

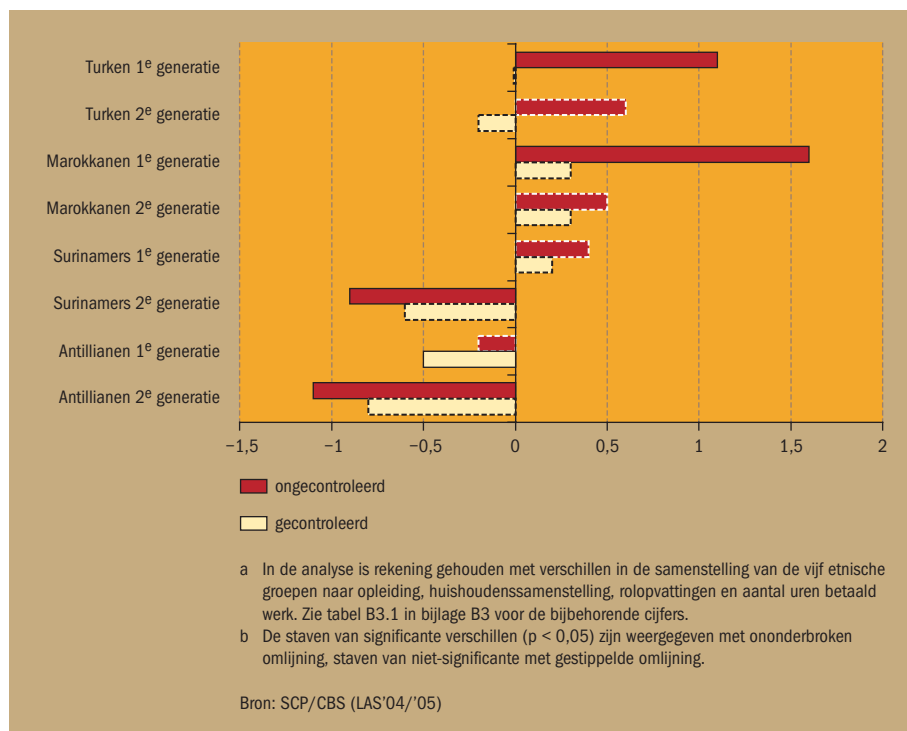
Figuur 3.1 toont de uitkomsten van twee analyses van de tijd besteed aan huishoudelijke taken door allochtone vrouwen vergeleken met de tijd die autochtone vrouwen daarmee bezig zijn. In de ene houden we niet en in de andere houden we wel rekening met verschillen in de samenstelling van de groepen (zoals een verschil in gemiddeld opleidingsniveau; zie ook § 1.5). Per etnische groep staat steeds in de bovenste staaf weergegeven hoe groot het direct in het LAS waargenomen verschil is (ongecontroleerd). In de onderste staaf is te zien hoe groot het verschil is nadat verschillen in het opleidingsniveau, de samenstelling van het huishouden, de opvattingen over man-vrouwrollen, en het aantal uren dat men betaald werk verricht, verdisconteerd zijn (gecontroleerd). Een voorbeeld. Bovenaan is te zien dat Turkse vrouwen van de eerste generatie iets meer dan een uur per dag meer besteden aan huishoudelijk werk dan autochtone vrouwen. Dit verschil is echter niet meer significant als rekening wordt gehouden met de andere samenstelling van de groep Turkse vrouwen ten opzichte van de groep autochtone vrouwen wat betreft de zojuist genoemde kenmerken (zie voor de cijfermatige weergave van de resultaten van de regressieanalyse tabel B3.1)

Figuur 3.1 laat zien dat wanneer we geen rekening houden met de genoemde achtergrondkenmerken, alleen de Antilliaanse en de Surinaamse vrouwen van de

tweede generatie, en de Marokkaanse en de Turkse vrouwen van de eerste generatie significant verschillen van de autochtone vrouwen in de tijd die zij aan huishoudelijke arbeid besteden. Deze verschillen blijken echter te verdwijnen als de achtergrondkenmerken worden meegenomen in de analyse (zie de gele staven met de gecontroleerde verschillen). De andere groepen vrouwen laten in beide analyses geen enkel statistisch significant verschil met autochtone vrouwen zien. Opvallend is dat Antilliaanse vrouwen van de eerste generatie na controle voor achtergrondkenmerken wel significant minder tijd besteden aan het huishouden dan autochtone vrouwen. Hoe dit verschil te verklaren valt, is onduidelijk.

Figuur 3.1

Allochtone met autochtone vrouwen vergeleken in hun tijdsbesteding aan huishoudelijk werk, naar etnische groep en generatie, zelfstandig wonende 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)^{ab}

Tabel B3.1 (in bijlage B3 op www.scp.nl/allochtonestedelingen) bevat meer gedetailleerde gegevens over de regressieanalyse. We noemen hier de belangrijkste uitkomsten. Samenwonen met een partner heeft invloed op de tijdsbesteding aan huishoudelijk werk: vrouwen doen significant meer als ze getrouwd zijn of samenwonen. Bij de komst van kinderen steken zij ook meer tijd in het huishouden. Dat onderstreept nog eens dat het huishouden het domein van vrouwen is.

De bevindingen over opvattingen zijn in de verwachte richting: hoe moderner vrouwen over de taakverdeling tussen mannen en vrouwen denken, des te minder tijd besteden ze aan het huishouden. Het opleidingsniveau doet er vooral toe als we het effect daarvan bezien zonder met de andere factoren rekening te houden; zoals verwacht trekken hoogopgeleide vrouwen minder tijd uit voor huishoudelijk werk dan laagopgeleide. Dit effect verdwijnt echter deels als ook de andere factoren worden meegenomen, vermoedelijk door de sterke samenhang met rolopvattingen. Hoogopgeleiden denken immers doorgaans moderner over de taakverdeling tussen mannen en vrouwen dan laagopgeleiden.

Het aantal uren dat vrouwen besteden aan betaald werk, vertoont weliswaar significante samenhang met de tijdsbesteding aan onbetaald werk, maar het effect is betrekkelijk klein. Een uur minder betaald werken gaat samen met zeven minuten meer besteed aan huishoudelijk werk. Ook uit ander onderzoek onder de Nederlandse bevolking bleek dat betaald en onbetaald werk niet een-op-een samenhangen (Van der Lippe 1997), maar hier is de samenhang wel erg gering. Het is opmerkelijk te noemen dat de omvang van de betaalde baan er zo weinig toe doet.

We hebben geen vergelijkbare regressieanalyses uitgevoerd op de tijdsbesteding aan huishoudelijk werk van mannen. De reden daarvoor is dat de mannen in de verschillende etnische groepen, al zonder correctie voor het effect van persoonskenmerken, onderling niet significant verschillen op dit vlak. Dat geldt zowel voor de herkomstgroepen in hun totaliteit, als voor de eerste en tweede generaties afzonderlijk.

3.5 De tijdsbesteding aan de zorg voor kinderen nader bekeken

In tabel 3.2 presenteerden we gegevens over de gemiddelde tijd die allochtone en autochtone stedelingen besteden aan kinderen. Die overzichtstabel betreft echter alle 15-64-jarigen, ongeacht of zij kinderen hebben of niet. Tabel 3.4 bevat uitsluitend gegevens over personen met inwonende kinderen. Vanwege de kleine aantallen respondenten is het niet mogelijk onderscheid te maken tussen de eerste en tweede generatie.

Het is duidelijk dat in alle etnische groepen de vrouwen aanzienlijk meer tijd besteden aan hun kinderen dan de mannen. Het verschil is het grootst bij de Turken en Marokkanen en het kleinst bij de autochtonen.

Wat ook opvalt, is dat er geen substantiële verschillen zijn in de tijd die de vrouwen uit de verschillende etnische groepen aan kinderen besteden en evenmin tussen de mannen uit de vijf groepen. Alleen de Marokkanen (vrouwen en mannen) springen er wat uit. Een regressieanalyse wijst echter uit dat die verschillen zonder correctie voor andere factoren al niet significant zijn. Een nadere analyse van de verklaring van die verschillen is dan ook niet zinvol.

Tabel 3.4

Tijdsbesteding^a aan de zorg voor inwonende kinderen, naar etnische groep en geslacht, 15-64-jarige stedelingen met inwonende kinderen, 2004/'05 (in gemiddeld aantal uren per dag)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
vrouwen (n)	(189)	(156)	(135)	(139)	(88)
totaal	1,2	1,5	1,0	1,0	1,1
zorg voor kinderen	0,9	1,1	0,8	0,8	0,7
spelletjes/voorlezen kinderen	0,3	0,4	0,3	0,3	0,3
mannen (n)	(183)	(156)	(87)	(70)	(80)
totaal	0,5	0,8	0,6	0,6	0,7
zorg voor kinderen	0,2	0,3	0,3	0,4	0,5
spelletjes/voorlezen kinderen	0,3	0,5	0,3	0,2	0,2

a Op zondag t/m donderdag tussen 06.00 en 24.00 uur.

Bron: SCP (LAS'04/'05)

3.6 Percepties van de taakverdeling

In steeds meer allochtone en autochtone huishoudens werken beide partners buitenshuis. Het huishouden en de zorg voor kinderen behoren daardoor niet meer exclusief tot het takenpakket van de vrouw en het staat niet op voorhand vast wie welke taken thuis uitvoert. Dat betekent dat de verdeling van het huishoudelijk werk regelmatig onderwerp van gesprek c.q. onderhandeling kan zijn.

Tot nu toe stond in dit hoofdstuk steeds de feitelijke taakverdeling aan de hand van tijdsbestedingsgegevens centraal. Hier gaan we in op de taakverdeling zoals die volgens de geïnterviewde vrouwen en mannen is; het gaat hier met andere woorden om hun perceptie ervan. Partners zullen uiteenlopende beelden hebben van elkaars bijdragen aan de taakverdeling, die niet hoeven te sporen met de realiteit. Uit onderzoek is gebleken dat deze subjectieve beelden inderdaad lang niet altijd overeenkomen met de feitelijke taakverdeling (Van der Vinne 1998; Breedveld 2000).

In het LAS is voor zes huishoudelijke en verzorgende taken aan samenwonende vrouwen en mannen gevraagd wie deze meestal verricht. Op een aantal opvallende uitkomsten gaan we nu in. Vooraf zij nog opgemerkt dat het hier geen parenonderzoek betreft, maar een personensteekproef. We vergelijken weliswaar samenwonende vrouwen en mannen in de verschillende groepen met elkaar, maar kunnen niet toetsen wie van de partners 'gelijk' heeft (zie bv. Breedveld 2000).

Wanneer we de antwoorden in het LAS naast elkaar zetten, zijn er 30 punten van vergelijking (zes taken en vijf groepen) (zie bijlage B3 op de website voor de uitgebreide tabel B3.2). In de helft van de gevallen blijkt er een aanzienlijk verschil (meer dan 10 procentpunten) te zijn in de perceptie van de taakverdeling. Vrijwel altijd schatten

mannen én vrouwen hun eigen aandeel in het huishouden en de kinderopvang hoger in en dat van hun partners lager in. Alleen de Antilliaanse mannen zeggen vaker over hun partners dan de vrouwen zelf rapporteren, dat zij meestal de kinderen verzorgt en naar school brengt en haalt. Dat mannen en vrouwen hun eigen aandeel hoger inschatten dan hun partners, is een uitkomst die strookt met eerder verricht onderzoek op dit terrein (Breedveld 2000).

Vergelijken we de verschillende herkomstgroepen met elkaar, dan is een opvallende uitkomst dat de Marokkaanse mannen veel vaker (22%) dan de mannen uit de andere groepen (7% à 10%) rapporteren dat zij alleen de boodschappen doen. Dat komt overeen met de eerdergenoemde bevindingen uit de literatuur over de seks-specifieke scheiding in binnens- en buitenshuis onder Marokkanen. Toch geldt dat kennelijk maar voor een beperkte groep, want een veel grotere groep Marokkaanse mannen (en vrouwen) zegt dat zij samen of even vaak alleen boodschappen doen.

Wijken de percepties van de taakverdeling nu erg af van het beeld dat uit de tijdsbestedingsgegevens naar voren komt? Het gaat hier natuurlijk om erg globale percepties ('meestal man', 'meestal vrouw', 'samen' 'even vaak' waren de antwoordmogelijkheden), maar die leveren niet een heel ander beeld op dan de veel preciezer gemeten tijdsbesteding (tabel 3.2). De gepercipieerde taakverdeling is in het algemeen schever tussen Turkse en Marokkaanse partners dan tussen Surinaamse, Antilliaanse en autochtone partners. De enige uitzondering vormen de bevindingen over het schoonmaakwerk. Afgaande op de percepties doen de autochtone vrouwen dit net zo vaak alleen als de Turkse en de Marokkaanse vrouwen. Dat is opvallend omdat uit de tijdsbestedingsgegevens een minder scheef beeld naar voren komt van de verdeling van het schoonmaakwerk tussen autochtone vrouwen en mannen.

Niet alleen de percepties van partners over de taakverdeling kunnen uiteenlopen, ook doen zich nogal eens meningsverschillen over de gewenste taakverdeling voor. Een grote minderheid (30% à 40%) van de Turken en de Marokkanen die met hun partners samenwonen, zegt wel eens met de partner van mening te verschillen over de verdeling van huishoudelijke taken (tabel 3.5). Onder de Surinaamse, Antilliaanse en autochtone respondenten die deel uitmaken van een paar, gaat het zelfs om de helft. Dit kan duiden op een grotere tevredenheid van de Turkse en de Marokkaanse partners over de taakverdeling; zij hangen naar verhouding vaak traditionele opvattingen aan. Het kan echter evengoed een teken zijn van conflictvermijdend gedrag van met name de vrouwen. Eerder in dit hoofdstuk signaleerden we bij hen vaker dan bij de vrouwen uit de andere herkomstgroepen een ondergeschikte houding tegenover de man in het geval van conflicterende wensen over een baan buitenshuis.

Overigens zijn er in het algemeen maar weinig verschillen in de mate waarin mannen en vrouwen meningsverschillen rapporteren. Alleen de autochtone mannen zeggen veel vaker dan de vrouwen dat zij van mening verschillen.

Als partners onenigheid over de taakverdeling hebben, komt dat in de regel niet heel vaak voor: het gebeurt zelden of enkele keren per maand. Slechts een kleine groep (hoogstens 12%) heeft dagelijks of enkele keren per week of maand aanva-

ringen hierover. De Surinaamse mannen wijken wat af van dat beeld doordat een grotere groep (18%) spreekt van dagelijkse of wekelijkse meningsverschillen.

Tabel 3.5

Meningsverschillen tussen samenwonende partners over de verdeling van huishoudelijke taken, naar herkomstgroep en geslacht, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen		autochtonen	
	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m
nooit	60	64	70	73	50	46	49	55	56	33
ja, zelden	19	22	18	13	33	26	21	20	32	40
ja, dagelijks tot enkele keren per maand	21	15	13	14	17	28	30	25	13	27

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Het grootste twistpunt is steevast de klacht dat de man te weinig doet in het huishouden. Vrouwen én mannen in de diverse groepen zijn op dat punt tamelijk eensgezind (50% à 60%). Klachten over vrouwen die te weinig zouden doen in het huishouden, of over partners die de huishoudelijke taken niet goed (genoeg) doen, worden veel minder genoemd. We moeten wel een voorbehoud maken bij deze conclusies want de aantallen respondenten zijn niet in alle groepen erg groot. Niettemin wijzen de uitkomsten voor de verschillende groepen wel duidelijk in dezelfde richting; bovendien komen ze sterk overeen met bevindingen uit een ander onderzoek onder de Nederlandse bevolking (Cloin en Boelens 2004: 127).

3.7 Slot

Vrouwen nemen nog steeds het leeuwendeel van het huishoudelijk werk en de zorg voor kinderen op zich. Dat is in de allochtone groepen niet anders dan onder autochtonen. Wel zijn de sekseverschillen groter onder de Turkse en de Marokkaanse dan onder de Surinaamse, de Antilliaanse en de autochtone stedelingen. Dat komt vooral doordat de Turkse en de Marokkaanse vrouwen zoveel meer doen dan de mannen. Ook besteden zij meer tijd aan het huishouden dan de andere groepen vrouwen; en dat geldt nog sterker als we de Turkse en de Marokkaanse vrouwen van de eerste generatie vergelijken met hun Surinaamse en Antilliaanse generatie- en seksegenoten. Deze verschillen kunnen voor een deel worden toegeschreven aan de traditionele opvattingen van Turkse en Marokkaanse vrouwen over de taakverdeling (en hoewel dit niet onderzocht kon worden, vermoedelijk ook aan de opvattingen van hun echtgenoten) en aan het relatief vaak deel uitmaken van een gezin met veel kinderen. Voor het overige spelen vermoedelijk culturele verschillen een rol. De eerste generatie van Turkse en Marokkaanse vrouwen houdt bijvoorbeeld traditioneel koken in ere (Cigdem 2007; Bouw et al. 2003) en ontleent daaraan trots, ook ten opzichte van de jongere generatie vrouwen.

Allochtone vrouwen van de tweede generatie, die doorgaans hoger zijn opgeleid en modernere rolopvattingen hebben dan die van de eerste generatie, verschillen weinig van elkaar en van autochtone vrouwen in hun tijdsbesteding aan het huishouden. En als statistisch rekening wordt gehouden met verschillen in opleidingsniveau en demografische kenmerken tussen de groepen, verdwijnen de verschillen helemaal.

De mannen in de diverse groepen blijken onderling nauwelijks te verschillen in hun bijdragen aan het huishouden; zij doen daar in alle gevallen relatief weinig aan.

Ook in de zorg voor kinderen is er niet of nauwelijks verschil tussen de groepen te bespeuren in de tijdsbesteding van mannen én in die van vrouwen. Wel besteden de vrouwen hieraan meer tijd dan de mannen.

Het is opmerkelijk dat er tussen de etnische groepen zo weinig verschillen in hun tijdsbesteding aan onbetaald werk zijn waar te nemen (behalve bij de vrouwen wat het huishoudelijk werk betreft), omdat zich op het vlak van betaald werk wel aanzienlijke verschillen voordoen, zowel bij de mannen als de vrouwen (Keuzenkamp en Merens 2006).

Versillen zijn er wel in de tevredenheid over de taakverdeling. Surinaamse, Antilliaanse en autochtone paren uiten meer ontevredenheid daarover dan Turkse en Marokkaanse paren. Mogelijk heeft dit te maken met modernere opvattingen over de man-vrouwrollen van de eerste groepen. Wellicht speelt ook een wat sterkere (en meer vanzelfsprekende) machtsongelijkheid tussen de Turkse en de Marokkaanse vrouwen en mannen een rol, wat het uitspreken van (eventuele) ontevredenheid in de weg zou kunnen staan.

Met het groeien van de tweede generatie en – hiermee samenhangend – de stijging van het opleidingsniveau kan voor de toekomst worden verwacht dat de verschillen tussen allochtone mannen en vrouwen in hun tijdsbesteding aan onbetaald en betaald werk kleiner worden. Doordat de tweede generatie moderner denkt over de taakverdeling, is het waarschijnlijk dat in steeds meer huishoudens mannen én vrouwen betaald werk zullen verrichten. Voor Turkse en Marokkaanse paren wordt het bovendien gemakkelijker om beiden buitenshuis te werken doordat de tweede generatie minder kinderen krijgt dan de eerste. De leden van de eerste en tweede generatie van Surinaamse en Antilliaanse vrouwen verschillen overigens niet of nauwelijks in het aantal kinderen dat zij krijgen.

Met de verwachte groei van het aandeel tweeverdieners in de toekomst wordt ook de verdeling van onbetaald werk in toenemende mate onderwerp van gesprek (en soms van onenigheid) tussen partners. Een recent kwalitatief onderzoek onder hoogopgeleide Marokkaanse jongeren (Essayah 2007) leert dat Marokkaanse jongens anticiperen op de wens van de meisjes een (meer) gelijke taakverdeling te realiseren. Tegelijkertijd durven de meisjes niet uit te gaan van (meer) modern gedrag van hun latere partners en lijken zij zich de (onontkoombare) rol in het binnendomein bij voorbaat toe te eigenen.

In het emancipatiebeleid is herverdeling van onbetaalde arbeid geen thema meer. Het vorige kabinet streefde nog naar een aandeel van mannen in zorgtaken van 40% (in 2010), maar dit is in de recente nota *Meer kansen voor vrouwen. Emancipatiebeleid 2008-2011* losgelaten (OCW 2007a). Nu zijn de mogelijkheden voor de overheid om in te grijpen in het privé-leven van burgers wel beperkt. Maar van het loslaten van het streefcijfer kan uit emancipatoir oogpunt een ongewenst signaal uitgaan. Alleen faciliteiten die de combinatie van arbeid en zorg kunnen vergemakkelijken (kinderopvang, verlofregelingen), vormen nu een instrument dat – indirect – zou kunnen bijdragen aan een herverdeling van zorgtaken tussen vrouwen en mannen.

Opmerkelijk is bovendien dat in de nieuwe nota mannen niet als beleidsobject worden genoemd – de titel van de nota *Meer kansen voor vrouwen* is in dat opzicht veelzeggend – behalve bij het deel over allochtone vrouwen en meisjes. Mannen uit etnische minderheidsgroepen worden daarin vanwege hun traditionele rolopvattingen vooral gezien als obstakel in de emancipatie van hun vrouwen en dochters. Nog even afgezien van verschillen tussen mannen in de diverse herkomstgroepen, geven de bevindingen in dit hoofdstuk over de tijdsbesteding aan zorgtaken van mannen geen aanleiding uitsluitend allochtone mannen te problematiseren. Zoals onlangs in een debat in de Tweede Kamer naar voren kwam (TK 2007/2008), is daar geen enkele reden voor: ook onder autochtonen is er bepaald nog geen sprake van een symmetrische taakverdeling tussen mannen en vrouwen.

Noten

- 1 Overigens zijn mannen gemiddeld genomen wat meer tijd kwijt aan verplichtingen (totaal van betaald en onbetaald werk, en studie) dan vrouwen (Breedveld et al. 2006). En ook dit is in andere westerse landen eveneens het geval (Burda et al. 2007).
- 2 De tijd die men kwijt is aan onbetaald werk, wordt ook beïnvloed door de mate waarin huishoudens dit uitbesteden (aan professionals of familieleden) en door het bezit van huishoudelijke apparatuur, zoals vaatwasmachine en magnetron (Tijdens et al. 2000). Om verschillende redenen gaan we hier verder niet op in. Huishoudens die een werkster hebben resp. informele hulp krijgen, blijken niet significant minder tijd te besteden aan huishoudelijk werk dan huishoudens waarin dat niet het geval is. Ook worden deze vormen van hulp maar weinig genoemd in het LAS (door minder dan 10% van de respondenten). Op het bezit van huishoudelijke apparaten kunnen we niet ingaan omdat gegevens daarover ontbreken in het LAS.

4 Mantelzorg

Roelof Schellingerhout

- De Turkse, de Marokkaanse en de Antilliaanse stedelingen zeggen minder vaak mantelzorg te geven dan de autochtone. Dit komt doordat er binnen deze groepen relatief gezien minder hulpbehoevende ouderen zijn en wellicht spelen ook verschillende interpretaties van het begrip 'mantelzorg' een rol.
- De Turkse, de Marokkaanse en de Surinaamse stadsbewoners ontvangen vaker dan de autochtone stedelingen informele hulp.
- De allochtonen vinden vaker dan de autochtonen dat kinderen hun ouders op leeftijd horen te verzorgen.
- De allochtonen zorgen vaker dan de autochtonen voor andere inwonende familieleden dan de partner.

4.1 Vraagstelling

Mantelzorg is de zorg die mensen vrijwillig, onbetaald en informeel – dat wil zeggen niet in het kader van beroepsuitoefening of organisatie – aan elkaar geven. Mantelzorg wordt gegeven aan iemand die tot het eigen sociale netwerk behoort en die een bijzondere hulpbehoefte heeft. De burendienst of vriendendienst en de dagelijkse verzorging binnen huishoudens worden niet tot de mantelzorg gerekend (Timmermans 2003).

Allochtone groepen blijven vrijwel altijd onzichtbaar in onderzoeken naar mantelzorg, omdat ze relatief klein en moeilijk op te sporen zijn. Dit is de reden dat er weinig cijfermateriaal over voorhanden is. Toch beschouwen veel beleidsmakers en hulpverleners mantelzorg bij allochtone groepen als een belangrijk onderwerp. Hiervoor zijn verschillende redenen. De hulpbehoefte, gemeten in de mate waarin er lichamelijke beperkingen voorkomen, is relatief groot onder niet-westers allochtone groepen (Van Lindert et al. 2004), met name onder de ouderen (Schellingerhout 2004). Dit, gekoppeld aan hun sterke voorkeur voor mantelzorg boven professionele hulpverlening (zoals de hulp van de thuiszorg), houdt in dat zij een naar verhouding groot beroep op mantelzorgers doen (Pharos 2006). Dit kan samengaan met overbelasting en kan ondersteuning van de mantelzorgers noodzakelijk maken. Allochtone mantelzorgers zijn echter moeilijk te bereiken voor de professionele hulpverleners.

Een extra reden om aandacht aan allochtone mantelzorgers te besteden, is dat de hulp vanuit het eigen informele netwerk met de ingang van de nieuwe Wet maat-

schappelijke ondersteuning (Wmo) nog belangrijker is geworden, terwijl de toegang tot formele zorg minder vanzelfsprekend wordt. Bovendien stijgt het aantal ouderen in de niet-westers allochtone groepen in de komende vijftien jaar sterk, waarmee ook het aantal hulpbehoevenden en het aantal benodigde mantelzorgers stijgen (Schellingerhout 2004). Op dit moment zijn er nog niet veel allochtone ouderen. Het aandeel 65-plussers in de groep autochtonen is (voor geheel Nederland in 2006) 15,6%; voor de Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen is dat respectievelijk 3,2%, 3,4%, 4,7% en 2,5% (CBS StatLine).

Dit hoofdstuk handelt op basis van de gegevens uit het onderzoek naar de Leef-situatie van allochtone stedelingen (LAS) over mantelzorg van en voor Turkse, Marokkaanse, Surinaamse, Antilliaanse en autochtone 15-64-jarige stedelingen. We bezien in hoeverre er verschillen tussen de genoemde groepen zijn in het geven en het ontvangen van mantelzorg, in de (familie)relatie die er bestaat tussen gever en ontvanger, en in het type hulp dat wordt gegeven.

In het LAS zijn niet alle gevers en ontvangers van mantelzorg in de genoemde etnische groepen betrokken, en gaat het niet om het ontvangen van alle mogelijke typen hulp. De 65-plussers ontbreken, zowel de gevers als de ontvangers zijn in het onderzoek jonger dan 65. En bij het ontvangen van mantelzorg gaat het alleen om hulp bij huishoudelijke taken (schoonmaken, wassen of strijken, koken en boodschappen doen). Mantelzorgers kunnen ook helpen bij de persoonlijke verzorging, emotionele begeleiding geven, en andere praktische ondersteuning bieden, zoals het meegaan naar het ziekenhuis of het regelen van papierwerk. Hulp bij huishoudelijke taken wordt, naast begeleiding, het meest gegeven door mantelzorgers (Timmermans 2003). Ten slotte gaat het bij het ontvangen van mantelzorg enkel om hulp die ontvangen wordt van personen buiten het eigen huishouden. Ook binnen huishoudens kan er sprake zijn van mantelzorg, maar zorg van iemand buiten het eigen huishouden komt het meest voor. Het gaat dan vooral om volwassenen die voor een uitwonende ouder zorgen (Timmermans 2003).

4.2 *Wat is er bekend over mantelzorg in allochtone groepen?*

Tot op heden (begin 2008) zijn er alleen cijfers over het ontvangen van mantelzorg door allochtonen en dan alleen over het ontvangen van hulp bij de huishoudelijke en persoonlijke verzorging door ouderen (Schellingerhout 2004). Meer Turkse en Marokkaanse 55-plussers ontvingen – ook na correctie voor verschillen in samenstelling van de groepen in kenmerken zoals leeftijd en geslacht – deze hulp dan Surinaamse, Antilliaanse en autochtone ouderen, respectievelijk 30%, 54%, 21%, 10% en 10%. Ouderen ontvingen vaker hulp naarmate hun beperkingen ernstiger waren, hun leeftijd vorderde, zij meer kinderen dichtbij hadden wonen, en zij vaker contact hadden met familieleden.

Naar het geven van mantelzorg in allochtone groepen zijn er kwalitatieve onderzoeken, vaak uitgevoerd binnen een bepaalde gemeente of provincie (zie Moree 2002 voor een overzicht van deze onderzoeken tot 2002, een recenter overzicht ontbreekt). Opvallend genoeg heeft verreweg het meeste onderzoek betrekking op de Turkse groep. Er zijn vrijwel geen publicaties over de Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse groepen. De reden voor deze selectie is niet duidelijk en het is twijfelachtig of de uitkomsten direct overplaatsbaar zijn naar de andere groepen.

Binnen het onderzoek in de Turkse groep neemt dat van Yerden (2000, 2003) een belangrijke plaats in. Yerden onderzocht het geven van mantelzorg aan Turkse ouderen. In deze zorg wordt een onderscheid gemaakt tussen *bakim* en *yardim*.

Yardim kan door veel personen worden gegeven en houdt (het organiseren van) hulp bij praktische zaken in, zoals boodschappen doen, financiële zaken regelen of tolken. *Yardim* heeft een tijdelijk karakter. *Yardim* verwacht men van ooms, tantes, neven en nichten die in de buurt wonen, en is vaak zo vanzelfsprekend dat men deze vorm van hulp zelf niet beschouwt als mantelzorg. *Bakim* betekent de totale verantwoordelijkheid voor iemands verzorging dragen. Traditioneel wordt *bakim* gegeven door de zoon en zijn vrouw. In de praktijk komt veel hulp op de schouders van de schoondochter terecht.

Yerden (2003) maakte in zijn onderzoek een onderscheid tussen zorgafhankelijke en bedlegerige ouderen. Bedlegerige ouderen zijn vrijwel geheel aangewezen op hun bed en zijn in grote mate afhankelijk van anderen bij de zorg voor hun basisbehoeften, huishoudelijke taken en lichamelijke verzorging. Zorgafhankelijke ouderen zijn in staat zichzelf lichamenlijk te verzorgen en korte stukken te lopen, maar kunnen alleen met behulp van anderen huishoudelijke taken verrichten. De zorgafhankelijke ouderen rapporteren allen hulp te krijgen van hun kinderen, terwijl de kinderen vaak zeggen niet te helpen en ook minder hulptaken melden. Bij de bedlegerige ouderen is het omgekeerde aan de hand: de kinderen benadrukken de zorg die zij verstrekken, terwijl de ouderen minder hulp signaleren. Volgens Yerden komt dit doordat er voor de zorgafhankelijke ouderen nog geen discrepantie is tussen hun zorgvraag en het zorgaanbod van de kinderen. Deze ouderen hebben het gevoel dat de kinderen in al hun hulpvragen (zullen) voorzien en zeggen dus dat zij helpen. De bedlegerige ouderen worden teleurgesteld in hun verwachtingen, die zij vanuit de traditie hebben. In hun beleving is de ontvangen hulp daarom 'gering'. Hun kinderen voelen echter de druk van deze verwachtingen en van de concrete zorgtaken die zij moeten verrichten. Zij beleven deze zorgtaken daarom eerder als 'omvangrijk' en/of benadrukken dat zij toch echt aan hun verplichtingen voldoen.

In veel publicaties komt naar voren dat allochtone mantelzorgers dikwijls zwaarder belast zijn dan autochtone (Moree 2002). De eerstgenoemden hebben veelal twee of meer kenmerken die de kans op overbelasting vergroten (zie Timmermans et al. 2005): zij zorgen voor een huisgenoot en er is sprake van langdurige en intensieve zorg. Daarnaast zijn er nog andere factoren die de druk kunnen vergroten

(Pharos 2006; Lahm 2006). Het gaat dan om de taken die zij moeten uitvoeren en om de opvattingen rond zorgverlening.

Zo hebben zij vergeleken met autochtone mantelzorgers extra taken, als het opvangen van familie die in groten getale op bezoek kan komen, of taken die liggen op het terrein van de begeleiding. Uit onderzoek onder allochtone ouderen (Schellingerhout 2004) bleek bijvoorbeeld dat vrijwel geen enkele Marokkaanse oudere vrouw in staat was alleen naar de huisarts te gaan vanwege taalproblemen.

De zorggewoonten (zoals Bakim) zijn meegekomen uit het land van herkomst ten tijde van de migratie, hangen samen met het ontbreken (destijds) van goede professionele zorgvoorzieningen aldaar en zijn eigenlijk niet bedoeld voor langdurige zorg, omdat de sterfte onder ouderen groot was. Door de betere medische zorg in Nederland duren zorgsituaties soms langer dan in het land van herkomst het geval geweest zou zijn. Allochtone ouderen hebben een hogere verwachting van de zorgverlening door hun kinderen dan autochtone ouderen en ze hebben bovendien een afkeer van professionele hulpverlening (De Boer en Schellingerhout 2004). De opvattingen van de generaties kunnen botsen: de ouderen verwachten soms meer zorg dan de jongeren kunnen en willen geven. Dat laat onverlet dat ook de jongeren uit de tweede generatie ‘traditionele’ zorgopvattingen hebben die niet zoveel afwijken van die van de oudere, eerste generatie. Veel Turken en Marokkanen van beide generaties zijn van mening dat kinderen voor hun zieke ouders moeten zorgen (Dagevos en Schellingerhout 2003).

Zorgopvattingen kunnen mantelzorgers belemmeren hulp te vragen aan andere mantelzorgers of aan professionele zorgverleners. Turkse of Marokkaanse ouders met een gehandicapt kind, bijvoorbeeld, kunnen dit ervaren als iets wat door God is opgelegd en waarover men eigenlijk niet met anderen moet praten. Bovendien beschouwen zij het niet – zoals binnen de Nederlandse zorg gebruikelijk is – als een doel op zich dat er (met professionele hulpverleners) wordt gewerkt aan integratie van het gehandicapte kind in de samenleving. Verschillende MEE-organisaties (lokale organisaties ter ondersteuning en advies van mensen met beperkingen) bieden specifiek informatie- of lotgenotenbijeenkomsten aan voor Turkse en Marokkaanse ouders van kinderen met verstandelijke beperkingen of ontwikkelingsachterstanden (o.a. MEE Utrecht en MEE Zuid-Holland Noord; beide benaderbaar via www.mee.nl).

De zorgopvattingen en zorgverwachtingen kunnen per etnische groep verschillen. Dit illustreert dat de manier waarop de verschillende groepen tegen mantelzorg aankijken, cultureel bepaald is. Dit betekent dat de interpretatie van de vragen naar het geven en ontvangen van mantelzorg in het LAS-onderzoek per groep kan verschillen. Dit dient men bij de interpretatie van de resultaten in het achterhoofd te houden.

4.3 Achtergrond: belemmeringen, samenstelling huishouden en zorgopvattingen

Het voorkomen van belemmeringen bepaalt voor een groot gedeelte de vraag naar mantelzorg: het zijn immers volgens de definitie van mantelzorg hulpbehoevenden aan wie hulp wordt geboden.

De samenstelling van het huishouden is van belang in verband met de directe aanwezigheid van potentiële mantelzorgers. Zo moeten alleenstaanden per definitie buiten het eigen huishouden kijken voor hulp. De samenstelling van het huishouden is ook van belang met het oog op de belasting: mantelzorgers die binnen het eigen huishouden zorg verlenen, hebben een flinke kans op overbelasting.

Ten slotte bezien we in deze paragraaf de zorgopvattingen, gezien hun rol bij het geven en ontvangen van mantelzorg.

Tabel 4.1

Mate van belemmering door chronische aandoeningen, naar etnische groep, generatie en leeftijd, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten sterk belemmerd)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
totaal	15	12	10	6	7
eerste generatie	18	14	14	8	
tweede generatie	5	4	2	4	
15-24 jaar	1	3	2	2	3
25-44 jaar	14	11	6	5	4
45-64 jaar	35	27	24	15	12

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

De Turkse, de Marokkaanse en de Surinaamse stedelingen ervaren vaker sterke belemmeringen van chronische aandoeningen dan de Antilliaanse en de autochtone stadsbewoners (tabel 4.1). Deze resultaten zijn in overeenstemming met die van andere onderzoeken (Van Lindert et al. 2004; Schellingerhout 2004). De allochtonen van de tweede generatie hebben er in het algemeen minder mee te maken dan die van de eerste generatie: zij zijn gemiddeld genomen jonger.

Bij de 15-24-jarigen zijn er geen verschillen tussen de etnische groepen. De Turken en de Marokkanen van 25-44 jaar ervaren wel vaker belemmeringen door chronische aandoeningen dan de Surinamers, de Antillianen en de autochtonen; en de Turken, de Marokkanen en de Surinamers van 45-64 jaar vaker dan de Antillianen en de autochtonen. Op basis van deze gegevens kunnen we stellen dat de Turkse, Marokkaanse en Surinaamse groepen meer hulpbehoevenden bevatten dan de Antilliaanse en de autochtone groepen en dus meer potentiële vragers van mantelzorg.

De samenstelling van het huishouden verschilt nogal bij de hier onderscheiden groepen (tabel 4.2; tabel B4.1 in bijlage B4 (zie www.scp.nl/allochtonestedelingen) geeft ook een uitsplitsing naar leeftijd en generatie). Onder de Turken en de Marokkanen zijn er relatief veel ouders met kinderen te vinden en zeer weinig alleenstaanden. Dit geldt nog in sterkere mate voor de (oudere) eerste generatie. De Surinaamse en de Antilliaanse groepen omvatten relatief veel alleenstaanden en veel alleenstaande ouders met kinderen. Inwoners bij familie of bij ouders komt bij alle allochtone groepen ten opzichte van de autochtonen veel voor, vooral bij de tweede generatie. De categorie 'overig' in tabel 4.2 heeft meestal betrekking op een aantal volwassenen dat samenwoont, zoals bewoners van een studentenhuis, of twee broers die samen een huishouden voeren, of een kostganger die bij een gezin inwoont.

De hier gevonden verschillen in de samenstelling van het huishouden komen grotendeels overeen met de gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (Harmsen en Garssen 2005; Distelbrink en de Graaf 2005). De alleenstaande ouders onder de Antillianen en de Surinamers zijn doorgaans alleenstaande moeders. Op 40-jarige leeftijd zijn ruim vier op de tien Antilliaanse vrouwen alleenstaand moeder. Van de Surinaamse moeders die rond de 40 jaar zijn, staat ongeveer een derde alleen (Harmsen en Garssen 2005).

Niet-westers allochtone jongeren verlaten in het algemeen eerder het ouderlijke huis dan autochtone (Distelbrink en de Graaf 2005). Van de Turkse en de Marokkaanse jongeren is bekend dat een aanzienlijk deel voornamelijk bij familie, maar ook bij kennissen of vrienden gaat wonen. Samenwonen met familie is relatief goedkoop, de omgeving is vertrouwd en inwoners bij familie is vaak een eerste stap naar verdere zelfstandigheid.

Zodoende hebben Turken en Marokkanen relatief veel potentiële mantelzorgers in hun directe omgeving, zelfs binnen het eigen huishouden. De, veelal alleenstaande, Surinamers en Antillianen hebben minder mogelijkheden om hulp van een gezinslid te ontvangen en zijn meer aangewezen op steun van vrienden of uitwonende familieleden.

Tabel 4.2

Samenstelling van het huishouden, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (verticaal gepercentageerd)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
alleenstaand	4	7	14	23	14
samenwonend	15	12	15	14	31
paar met kinderen	52	49	29	23	34
eenoudergezin	6	3	15	14	3
inwonend bij familie of ouders	20	22	22	20	12
overig	3	7	6	7	6

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

In de LAS-enquête is een aantal stellingen voorgelegd die betrekking hebben op opvattingen omtrent zorgverlening. De reacties van de verschillende groepen zijn te vinden in tabel 4.3 (tabel B4.2 in bijlage B4 geeft ook een uitsplitsing naar leeftijd). De allochtonen zijn het veel vaker dan de autochtonen eens met de stellingen dat kinderen hun ouders horen te verzorgen als die op leeftijd zijn, en dat professionele hulpverleners nooit zo goed kunnen helpen als familie. Hieruit blijkt de voorkeur van allochtonen voor informele hulp ten opzichte van professionele hulp, conform de uitkomsten van andere onderzoeken (Schellingerhout 2004). Ook hebben zij een grote bereidheid om langdurige hulp aan een naast familielid te geven. De opvattingen van de Turken en de Marokkanen zijn ‘traditioneler’ dan die van de Surinamers en de Antillianen. Ander onderzoek heeft eveneens laten zien dat in veel Turkse en Marokkaanse gezinnen tamelijk traditionele opvattingen over onderlinge steun heersen (Distelbrink en Loozen 2005).

Van botsende zorgopvattingen tussen de eerste en tweede generatie blijkt niet veel: in het algemeen liggen de reacties op de stellingen van de eerste en de tweede generatie dicht bij elkaar; hetzelfde kan gezegd worden voor de verschillende leeftijdscategorieën (tabel B4.2 in bijlage B4).

Tabel 4.3

Zorgopvattingen, naar etnische groep en generatie, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
kinderen horen hun ouders op leeftijd te verzorgen ([helemaal] mee eens) ^a					
totaal	68	81	44	52	32
eerste generatie	67	81	38	63	
tweede generatie	65	74	56	45	
professionele hulpverleners kunnen nooit zo goed helpen als familie ([helemaal] mee eens) ^a					
totaal	47	47	29	34	14
eerste generatie	48	49	33	37	
tweede generatie	44	45	25	24	
zou langdurige hulp geven aan naaste familie (ja, beslist) ^b					
totaal	65	68	59	56	49
eerste generatie	66	66	58	58	
tweede generatie	62	70	63	49	

a Antwoordmogelijkheden: helemaal mee eens; mee eens; niet mee eens / niet mee oneens; mee oneens; helemaal mee oneens.
b Antwoordmogelijkheden: ja, beslist; ja, misschien; nee, waarschijnlijk niet; nee, beslist niet.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

4.4 Geven van informele hulp

In het LAS-onderzoek is gevraagd naar hulp die de respondenten in die tijd boden aan zieke, gehandicapte of hulpbehoevende familieleden, kennissen of burens. Uit de antwoorden blijkt, in tegenstelling tot wat men wellicht zou verwachten, dat de autochtonen het vaakst informele hulp geven, op korte afstand gevolgd door de Surinamers (tabel 4.4).

Tabel 4.4

Geven van informele hulp,^a naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05) (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
totaal	11	14	15	10	18
generatie					
eerste	9	13	13	9	
tweede	17	13	20	15	
leeftijdsklasse					
15-24 jaar	15	12	15	9	13
25-44 jaar	11	15	14	11	13
45-64 jaar	8	8	16	11	25
geslacht					
mannen	8	11	10	8	15
vrouwen	14	15	19	12	20
opleidingsniveau					
max. basisonderwijs	10	12	12	11	19
vbo/mavo/vmbo	9	15	15	11	15
mbo/havo/vwo	12	14	13	11	16
hbo/wo	20	13	20	9	20
samenstelling huishouden					
alleenstaand	5	8	13	8	13
samenwonend	11	12	18	10	21
paar met kinderen	9	14	11	10	19
eenoudergezin	13	17	15	10	23
inwonend bij ouders of familie	15	13	15	14	14
overig	28	12	25	10	12

a De vraag was: hoeveel uur gemiddeld per week biedt u momenteel kosteloos hulp aan zieke, gehandicapte of hulpbehoevende familieleden, kennissen of burens? Iedereen die op deze vraag meer dan nul uur antwoordt, geeft informele hulp.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Het verschil tussen de groepen wordt vooral veroorzaakt door de 45-64-jarigen. Van de autochtonen in die leeftijdscategorie geeft een op de vier personen mantelzorg,

van de Turken en de Marokkanen minder dan een op de tien. Uit de literatuur (Timmermans 2003) is bekend dat de meeste mantelzorgers tussen de 45 en 65 jaar zijn. Dat zijn voornamelijk volwassen kinderen die voor hun uitwonende ouders zorgen. Dat er juist in deze leeftijdsgroep weinig mantelzorg door allochtonen wordt gegeven, komt wellicht doordat er nog weinig allochtone 65-plussers zijn. De ‘trekkers’ op een hulpbehoevende oudere is groter onder autochtonen. Wat ook kan meespelen, is dat er zich onder de allochtone 45-64-jarigen naar verhouding veel hulpbehoevenden bevinden (tabel 4.1). De mensen uit deze leeftijdsgroep geven dan geen hulp, maar hebben juist zelf hulp nodig.

Het is onduidelijk in hoeverre verschillende, cultureel bepaalde interpretaties van het begrip ‘mantelzorg’ (in dit geval het geven van kosteloze hulp) van invloed zijn bij deze uitkomsten. Bij de Turken is deze invloed er waarschijnlijk wel. Een zeer klein deel van de Turkse groep heeft vanwege taalproblemen een vertaalde vragenlijst gekregen. Hierin was ‘hulp’ vertaald met *yardim*, de vanzelfsprekende en tijdelijke variant van mantelzorg. Voor de overige Turken, die een Nederlandstalige vragenlijst voorgelegd kregen, is onduidelijk of zij bij de Nederlandse term ‘hulp’ dachten aan *yardim*, aan *bakim*, of aan een combinatie van beide.

In figuur 4.1 is te zien in hoeverre de allochtone groepen afwijken van de autochtone groep in het geven van informele hulp, als we met behulp van statistische analyse rekening houden met de diversiteit in de samenstelling van de groepen qua kenmerken als leeftijd, opleidingsniveau, mate van belemmering, die op zich invloed kunnen hebben op het verlenen van mantelzorg (gecontroleerde uitkomsten; zie ook § 1.5). Zo is in figuur 4.1 te zien dat de Marokkanen significant afwijken van de autochtonen wanneer de invloed van die kenmerken niet verdisconteerd is (ongecontroleerde uitkomst). Wanneer we hier wel rekening mee houden, is het verschil in het verlenen van informele hulp tussen de Marokkanen en de autochtonen niet langer significant, en is de verklaring van het oorspronkelijk waargenomen verschil dus niet gelegen in etniciteit maar in de betrokken kenmerken..

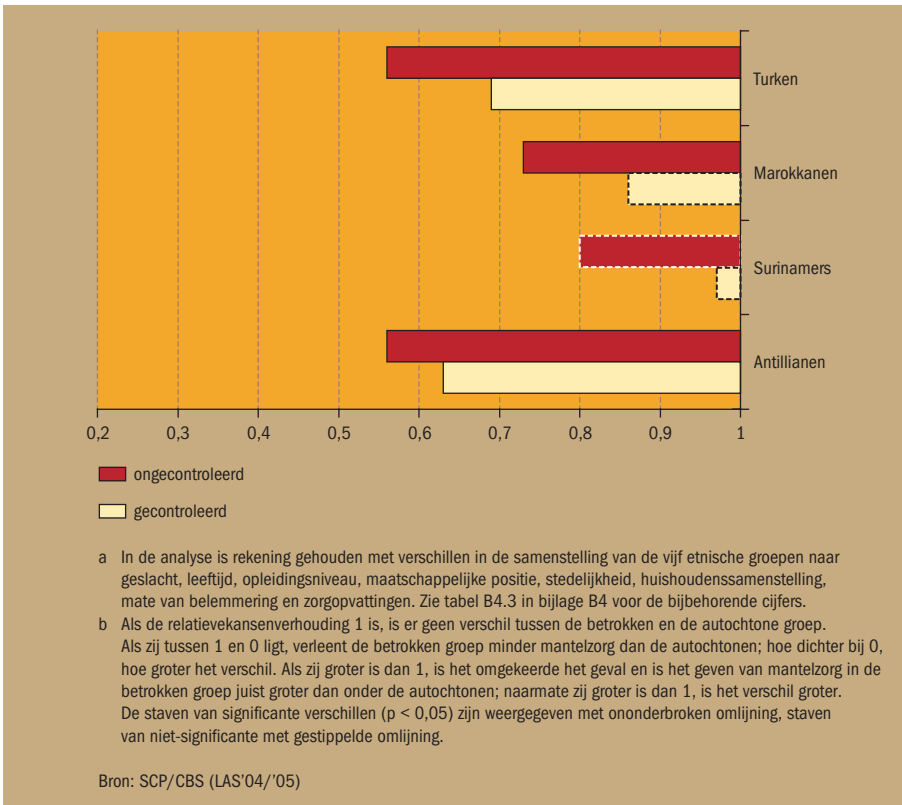
Alle uitkomsten van de multivariate analyses zijn te vinden in bijlage B4, tabel B4.3. Hier bespreken we de belangrijkste.

Vrouwen geven vaker informele hulp geven dan mannen, zoals ook uit ander onderzoek (Timmermans 2003) is gebleken. Het verschil tussen de aandelen mannen en vrouwen die hulp geven, is vrij constant over de groepen.

In tegenstelling tot wat men zou verwachten, is er geen invloed van de opvattingen die men heeft over de verantwoordelijkheid voor de zorg voor anderen. Het is dus niet zo dat personen die ‘traditionele’ opvattingen hebben, vaker hulp geven dan personen met minder traditionele opvattingen. Het verschil in zorgopvattingen tussen de allochtonen en de autochtonen is dus niet een (deel van) de verklaring voor het verschil in het geven van informele hulp in het huidige onderzoek.

Figuur 4.1

Allochtonen met autochtonen vergeleken in het geven van mantelzorg, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in relatievekansverhoudingen)^{a,b}

Uit de multivariate analyses blijkt verder dat personen die inwonen bij ouders of familie, of die wat samenstelling van het huishouden betreft, in de categorie 'overig' vallen, relatief vaak informele hulp geven. De reden hiervoor is niet duidelijk. Mogelijk betreft het hier personen die inwonen juist omdat ze hulp geven.

De laatste uitkomst stemt overeen met de gegevens over de relatie tussen de hulpgever en de hulpbehoevende (tabel 4.5). De allochtone stedelingen geven relatief vaak hulp aan andere inwonende gezinsleden of huisgenoten dan de partner. Dit betreft dan waarschijnlijk een inwonend kind of een inwonende (schoon)ouder, maar dit is uit de gegevens verder niet te achterhalen. De autochtone stedelingen geven bovenal hulp aan uitwonende ouders (zie ook Timmermans 2003).

Opvallend is dat de ontvanger van de hulp van de Surinamers, de Antillianen en de autochtonen in ruim een op de vijf gevallen in de categorie 'overig' is geplaatst. Dit moet de hulp aan vrienden, burens of kennissen betreffen. In hoofdstuk 6 van deze publicatie blijkt dat Surinamers en Antillianen vaak vrienden en burens op

bezoek hebben. Het 'vriendennetwerk' is eerder gevonden in onderzoek (Timmermans 2003). Verder vonden De Boer en Schellingerhout (2004) dat Surinaamse, Antilliaanse en autochtone ouderen veel vaker dan Turkse en Marokkaanse ouderen een zogenoemd autonoom netwerk hebben. Deze ouderen hebben vaak geen partner (meer) en ook geen kinderen in de buurt, maar hebben wel regelmatig contact met andere familie, vrienden en kennissen. Dit vriendennetwerk is actief bij afwezigheid van naaste familie in de buurt.

Tabel 4.5

Relatie tussen hulpbehoevende en mantelzorger, naar etnische groep, hulpverlenende 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
de mantelzorger geeft hulp aan:					
inwonende partner	8	9	6	7	3
andere inwonende gezinsleden, huisgenoten	27	21	14	28	7
uitwonende ouders	26	38	21	20	46
andere uitwonende familie	37	35	46	33	34
overig (vrienden, kennissen, bureu)	14	11	21	23	21
twee of meer hulpbehoevenden	9	15	9	9	11

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Er zijn geen grote verschillen tussen de groepen in het type hulp dat gegeven wordt (tabel 4.6). Dit is opvallend omdat men zou verwachten dat begeleiding en administratie binnen de allochtone groepen meer op de voorgrond zouden treden. Vooral Turkse en Marokkaanse ouderen spreken vaak de Nederlandse taal slecht en zijn niet goed op de hoogte van allerlei regelingen. De Marokkanen ontvangen bijvoorbeeld wel relatief vaak hulp bij de administratie, maar hetzelfde geldt voor de Surinamers en de autochtonen.

Tabel 4.6

Type gegeven hulp, naar etnische groep, hulpverlenende 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten, meerdere antwoorden mogelijk)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
huishoudelijke hulp	74	75	68	76	67
lichamelijke verzorging	26	38	27	30	27
begeleiding	38	44	39	39	49
administratie	17	29	27	17	28

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

In bijlage B4 (tabel B4.6) is te vinden hoe vaak mantelzorgers meerdere typen hulp geven. Hierin zijn geen grote verschillen tussen de groepen te zien. Evenmin is dat het geval in de omvang van de hulp: gemiddeld besteden zij er rond de acht uur per week aan. Verdere analyse is lastig, omdat men bij uitsplitsing al snel tegen te kleine aantallen respondenten aanloopt (tabel B4.4 in de bijlage).

4.5 Ontvangen van mantelzorg

Het ontvangen van mantelzorg betekent in het LAS het ontvangen van regelmatige, onbetaalde hulp van familieleden, vrienden of buren in het huishouden. Hieruit wordt duidelijk dat het vooral om hulp bij huishoudelijke taken gaat. Kinderopvang werd specifiek uitgesloten. De hulp is voornamelijk afkomstig van mensen buiten het eigen huishouden. De betrokken vraag is niet gesteld aan personen die inwonen bij familie of ouders (dit zijn vooral 15-24-jarigen die nog thuis wonen). Tabel 4.7 geeft een overzicht van het aandeel per groep dat mantelzorg ontvangt.

Tabel 4.7

Ontvangen van informele hulp,^a naar etnische groep en andere achtergrondkenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05, (in procenten)^b

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
totaal	13	13	11	9	6
generatie					
eerste	12	14	12	9	
tweede	15	11	7	8	
leeftijdsklasse					
15-24 jaar	17	15	8	15	3
25-44 jaar	11	12	10	10	9
45-64 jaar	16	17	14	4	4
geslacht					
mannen	9	10	6	8	6
vrouwen	16	18	16	10	7
opleidingsniveau					
max. basisonderwijs	13	15	15	10	4
vbo/mavo/vmbo	15	9	11	7	5
mbo/havo/vwo	12	14	11	9	11
hbo/wo	9	10	8	10	6
belemmeringen					
geen	10	11	7	9	6
lichte	11	17	15	3	2
sterke	25	21	35	17	15

a De vraag was: Krijgt u regelmatig, dat wil zeggen minstens één keer per week, onbetaalde hulp van familieleden, buren of vrienden in uw huishouden? Kinderopvang telt niet mee.

b Exclusief personen die inwonen bij familie of ouders.

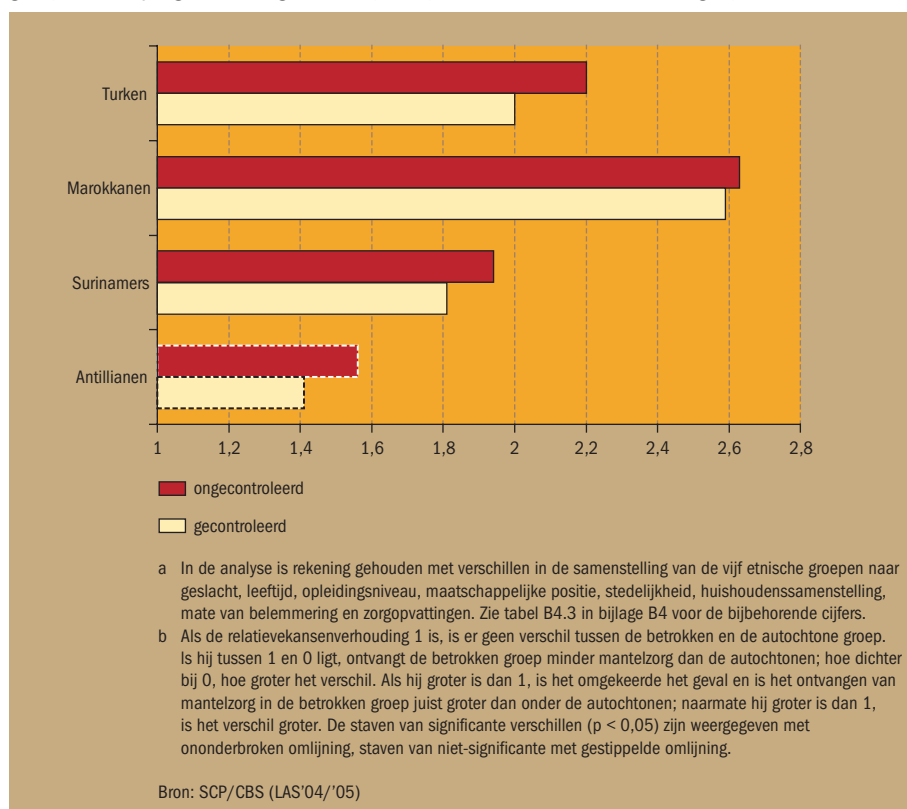
Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

De allochtone groepen, vooral de Turken en de Marokkanen, ontvangen vaker mantelzorg dan de autochtonen (tabel 4.7). Net als in de bespreking van het geven van hulp is opgemerkt, is onduidelijk in hoeverre de verschillen tussen de groepen terug te voeren zijn op verschillende interpretaties van het begrip ‘hulp’. Enige invloed zal er in ieder geval zijn. Zo werd ‘hulp’ in het Turks opnieuw vertaald als *yardim*. Verreweg de meeste Turken kregen weliswaar geen vertaalde vragenlijst, maar ook dan is het de vraag welke hulp zij precies voor ogen hadden.

Ook als we statistisch rekening houden met de verschillende samenstelling van de etnische groepen en de effecten van kenmerken die naast etniciteit van invloed kunnen zijn op het ontvangen van hulp, buiten haakjes zetten (gecontroleerde uitkomsten, zie ook § 1.5), blijven de verschillen bestaan, zoals figuur 4.2 laat zien.

Figuur 4.2

Allochtonen met autochtonen vergeleken in het ontvangen van informele hulp, naar etnisch groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in relatievekansverhoudingen)^{a,b}

De statistische analyse (tabel B4.3 in bijlage B4) maakt voorts duidelijk dat het ontvangen van hulp door 15-64-jarige stedelingen niet zozeer afhangt van de leeftijd, maar van de mate waarin men belemmeringen ondervindt van chronische aandoe-

ningen. Mensen die een sterke mate van belemmering ervaren, krijgen vaak informele hulp.

Corresponderend met de resultaten van andere onderzoeken blijken vrouwen vaker mantelzorg te ontvangen dan mannen (Timmermans 2003). Dit geldt vooral voor de Turken en de Marokkanen. Deze vrouwen zijn vaker hulpbehoevend dan de mannen en wellicht speelt ook mee dat zij minder goed geïntegreerd zijn (taalvaardigheid) en sneller hulp nodig hebben. Ook kan het zijn dat de mannen de hulp die zij krijgen, eerder als vanzelfsprekend en niet als mantelzorg beschouwen. Een andere verklaring voor het grotere aandeel vrouwelijke ontvangers is dat vrouwen vaak een groter sociaal netwerk hebben dan mannen en dus meer potentiële hulpverleners kennen.

Tabel 4.8

Relatie tussen hulpgever en hulpontvanger, naar etnische groep, hulpontvangende 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
de hulpbehoevende ontvangt hulp van:					
(schoon)ouders	24	24	25	33	54
andere familieleden	77	71	67	59	41
buren	15	9	13	10	14
vrienden	14	23	15	30	35
ontvangt hulp van meerdere personen	22	20	15	26	30

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

De allochtonen en vooral de Turken en de Marokkanen ontvangen vaker hulp van andere familieleden dan van (schoon)ouders (tabel 4.8). Dat kunnen in- of uitwonende broers of zussen, (schoon)dochters of -zonen, of ooms en tantes zijn. De gegevens laten het niet toe dit verder te specificeren.

Antillianen en autochtonen krijgen naar verhouding dikwijls hulp van vrienden, autochtonen eveneens van (schoon)ouders.

Tabel 4.9 laat zien waarbij men hulp ontvangt. Boodschappen doen gebeurt vaker voor de allochtone groepen dan voor de autochtonen (zie ook Pharos 2006). De Turken ontvangen dikwijls hulp bij het schoonmaken. Hulp bij het wassen of strijken wordt relatief vaak ontvangen door de Marokkanen en weinig door de Antillianen. De autochtone stadsbewoners ontvangen het vaakst hulp die in de categorie 'overig' werd geplaatst. Het zou kunnen gaan om oppassen op het huis of de hond, helpen in de tuin helpen of klussen.

Tabel 4.9

Type hulp dat ontvangen wordt, naar etnische groep, hulpontvangende 15-64-jarige stedelingen 2004/'05 (in procenten, meerdere antwoorden mogelijk)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
schoonmaken	63	49	46	43	43
wassen en/of strijken	31	43	27	23	32
koken	33	32	33	32	22
boodschappen doen	42	45	46	39	11
overig	25	31	42	38	46

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

In bijlage B4 is te vinden hoe vaak er meerdere typen hulp worden ontvangen (tabel B4.7) en gedurende hoeveel uur per week men hulp krijgt (tabel B4.5). Net als bij het geven van hulp zijn er weinig verschillen tussen de groepen op deze punten. Het aantal uren ontvangen hulp per week ligt op 5-6 uur.

4.6 Samenvatting en discussie

Een van de veronderstellingen rond allochtonen is dat zij elkaar meer mantelzorg geven dan autochtonen. Deze veronderstelling vindt geen bevestiging in het huidige onderzoek. De 15-64-jarige Turkse, Marokkaanse en Antilliaanse stedelingen in het LAS zeggen zelfs minder vaak mantelzorg te verlenen dan autochtonen. De verschillen van de Turken en de Antillianen met de autochtonen blijven ook na statistische controle voor achtergrondkenmerken (zoals samenstelling van het huishouden) bestaan. De Surinaamse stadsbewoners geven even vaak mantelzorg als de autochtonen.

Wat kan een verklaring zijn voor deze opmerkelijke bevinding? Een eerste verklaring is dat het aandeel hulpbehoevende ouderen niet gelijk is in de vijf etnische groepen. Het verschil tussen de allochtone groepen en de autochtonen wordt vooral veroorzaakt door de 45-64-jarigen. Autochtonen van deze leeftijd geven zeer veel hulp, allochtonen veel minder. Uit ander onderzoek (Timmermans 2003) is bekend dat 45-64-jarigen vaak hulpbehoevende ouders helpen. Allochtonen hebben evenwel een veel kleinere kans om een hulpbehoevende ouder te treffen, simpelweg omdat er nog weinig allochtone ouderen in Nederland zijn. Onder de autochtonen bevinden zich, bijvoorbeeld, bijna vijf keer zo veel 65-plussers als onder de Turken. Een Turk van 45 jaar heeft voornamelijk leeftijdsgenoten en jongere Turken om zich heen en nauwelijks oudere, en heeft dus minder 'gelegenheid' mantelzorg te verlenen.

Een tweede verklaring is dat er tussen de groepen verschillen zijn in wat zij verstaan onder mantelzorg. Zo maken de Turken onderscheid tussen twee vormen: een niet-intensieve en vanzelfsprekende vorm van zorg en een vorm waarin iemand de totale verantwoordelijkheid draagt voor de verzorging van een ander mens. Ondui-

delijk is welke vorm men bij de beantwoording van de vragen voor ogen had. Als dat vooral de zware en intensieve mantelzorg was, die met name de hulp aan ouderen betreft, dan is er onderrapportage van de niet-intensieve mantelzorg. Het omgekeerde is ook mogelijk, dat men juist de niet-intensieve vorm voor ogen had.

Allochtonen geven vaker hulp aan andere familieleden dan aan uitwonende ouders. En zij geven vergeleken met autochtonen vaker hulp aan andere inwonende gezinsleden of huisgenoten dan aan de partner. Wellicht gaat het dan om inwonende ouders of schoonouders. Het feit dat iemand zorgt voor een huisgenoot, verhoogt het risico van overbelasting van die mantelzorger (Timmermans et al. 2005). Allochtone mantelzorgers kunnen hierdoor een grotere kans op overbelasting hebben.

Surinamers, Antillianen en autochtonen geven vaak hulp aan vrienden of burens. Dit zogenoemde vriendennetwerk is eerder gevonden. De Boer en Schellingerhout (2004) vonden dat Turken en Marokkanen vaak in een familienetwerk zitten, waarin zij hulp ontvangen van huisgenoten of dichtbij wonende familieleden. Surinamers en Antillianen, die naar verhouding vaak alleenstaand zijn, ontvangen meer hulp van vrienden.

Er zijn niet veel verschillen tussen de groepen in het type hulp dat zij geven. Men zou verwachten dat er vooral bij de Turken en de Marokkanen veel begeleiding zou voorkomen, omdat veel ouderen onder hen problemen met de Nederlandse taal hebben en zij ook slecht op de hoogte zijn van allerlei regels en voorzieningen. Wellicht is dit opnieuw een gevolg van interpretatie en beschouwen allochtone mantelzorgers de begeleiding die zij geven, niet als echte hulp.

De tweede belangrijke bevinding van dit onderzoek is dat de Turkse, Marokkaanse en Surinaamse stadsbewoners vaker dan de autochtone rapporteren informele hulp te ontvangen. Dit verschil blijft bestaan, ook na correctie voor achtergrondkenmerken (waaronder de samenstelling van het huishouden). De Antilliaanse en autochtone stedelingen ontvangen even vaak mantelzorg. Deze bevinding is wel in overeenstemming met algemene veronderstellingen rond allochtonen en mantelzorg.

Turken en Marokkanen ontvangen vaak hulp van andere familieleden (dan de ouders). Wellicht gaat het hierbij om hulp van (schoon)dochters aan ouders, maar dat is uit de gegevens niet op te maken. Autochtonen ontvangen juist dikwijls hulp van ouders. Omdat kinderopvang niet onder de bevraagde hulp viel, springen deze ouders om andere redenen bij in het huishouden van hun kinderen. Naast de hulp van ouders ontvangen autochtonen vaak hulp van vrienden. Net als bij het geven van hulp is er hier dus een vriendennetwerk te onderscheiden.

Er zijn grote verschillen tussen het aantal gevers en het aantal ontvangers van mantelzorg, en dat geldt voor iedere groep. Een gedeelte van dit verschil heeft te maken met een verschil in definitie in het LAS. In de vragen naar het ontvangen ging het specifiek om huishoudelijke hulp en hulp van buiten het eigen huishouden, in die

naar het geven was de definitie van mantelzorg breder en konden de hulpgevers ook huisgenoten zijn. Een verschil tussen de aantallen wordt evenwel vaker in onderzoek gevonden (De Boer 2007): er zijn meer mensen die zeggen mantelzorg te geven, dan dat er mensen zijn die melden mantelzorg te ontvangen.

Bij de Turken en de Marokkanen gaat het verschil echter de andere kant uit: er zijn meer ontvangers dan gevers. Een dergelijk verschil kwam ook naar voren in het onderzoek van Yerden (2003) onder zorgafhankelijke ouderen. Deze ouderen hebben het gevoel dat hun kinderen in al hun hulpvragen (zullen) voorzien en rapporteren dus dat hun kinderen helpen. De kinderen vinden hun hulp vanzelfsprekend en zeggen minder vaak dat zij deze geven.

Turken, Marokkanen en Surinamers hebben vaker beperkingen dan Antillianen en autochtonen. Dit zal de komende jaren niet anders worden, omdat dit verschil, zeker bij de Turken en de Marokkanen, al optreedt bij de 25-44-jarigen. De behoefte aan hulp zal groot blijven en de verschillen in het ontvangen van mantelzorg tussen allochtonen enerzijds en autochtonen anderzijds zullen blijven bestaan (het zijn immers de mensen met beperkingen die mantelzorg ontvangen). In de toekomst groeit het aandeel allochtone ouderen in de bevolking. Dat geldt vooral voor de grote steden, waar de meesten wonen. Als de verklaring klopt dat allochtonen minder informele hulp geven omdat zij minder ouderen in hun omgeving hebben, dan verdwijnen de verschillen tussen allochtonen en autochtonen: de allochtonen gaan dan meer hulp geven.

Met de stijging van het aantal allochtone ouderen neemt de behoefte aan informele hulp verder toe. Uit de zorgopvattingen blijkt dat er een grote bereidheid is deze te geven. Blijft deze bereidheid ook in de toekomst bestaan? De geringe verschillen in zorgopvattingen tussen de eerste en de tweede generatie lijken erop te wijzen dat dit wel het geval zal zijn. De druk op de mantelzorg is in de allochtone groepen extra groot, omdat men veel liever gebruikmaakt van informele dan van formele hulp, zoals van de thuiszorg, en omdat men vaak zorg verleent binnen het eigen huishouden.

Op 1 januari 2007 is de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) van kracht geworden. In deze wet is een groot aantal voorzieningen gebundeld, die voorheen werden geboden in het kader van de Welzijnswet, de Wet voorzieningen gehandicapten (Wvg) en de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ, het gaat hier om de huishoudelijke verzorging). In de Wmo is er specifieke aandacht voor de ondersteuning die mantelzorgers nodig hebben om hun hulp te kunnen (blijven) geven. Mantelzorgers lopen de kans overbelast te raken en als dat gebeurt, ontstaat er een dubbel probleem: er is minder hulp voor degene die de hulp ontving, of er moet een groter beroep worden gedaan op formele zorg, en de mantelzorger is zelf hulpbehoevend geworden. Allochtone mantelzorgers hebben een grotere kans op overbelasting dan autochtone (Pharos 2006). In grote steden zijn er dan ook al specifieke initiatieven om allochtone mantelzorgers te ondersteunen (zie de eerdergenoemde

MEE-organisaties, www.mee.nl; zie ook de website van het Expertisecentrum Informele Zorg, www.eiz.nl). Het is in het kader van de Wmo zaak deze initiatieven goed te volgen, te evalueren en uit te bouwen.

Er zijn nog veel openstaande vragen. Wat is bijvoorbeeld de reden dat allochtonen minder vaak hulp geven dan autochtonen? Welke rol spelen overtuigingen en verwachtingen bij het geven en ontvangen van hulp? Hoe zal het gaan met de mantelzorg als de groep hulpbehoevenden nog groter wordt? Het huidige onderzoek roept veel vragen op en geeft, door de leeftijdsselectie (15-64 jaar) en de definities die werden gebruikt voor het geven en ontvangen van hulp, een onvolledig beeld. Zo zegt het aantal mantelzorgers binnen een groep nog niets over de belasting van individuele mantelzorgers. Het is de verwachting dat deze belasting vooral binnen de Turkse en de Marokkaanse groep groot wordt.

5 Civil society

Paul Dekker

- Volgens een combinatie van metingen is 26% van de Turkse en de Marokkaanse, 35% van de Surinaamse en de Antilliaanse en 57% van de autochtone Nederlanders als organisatielid of vrijwilliger actief in de civil society.
- De Turkse en de Marokkaanse mannen participeren aanzienlijk meer dan de vrouwen (32% versus 20% en 31% versus 19%); bij de drie andere groepen is het verschil aanzienlijk kleiner of afwezig.
- De tweede generatie participeert meer dan de eerste, vooral bij de Marokkanen.
- De Turken zijn het meest georiënteerd op de eigen groep. In zo'n 40% van de voor hen belangrijkste organisaties zijn Turken in de meerderheid.
- In alle etnische groepen gaat frequent bezoek aan religieuze bijeenkomsten gepaard met een relatief hoge participatie in de civil society. Onder de Turkse, de Marokkaanse en de Antilliaanse stedelingen participeren ongelovigen ook meer dan gelovigen die zelden of nooit naar religieuze bijeenkomsten gaan.

5.1 Vrijwillig in de publieke ruimte

Dit hoofdstuk gaat over participatie in het maatschappelijke leven via vrijwillige verbanden, bijvoorbeeld als lid van een sportclub of belangenorganisatie, als donateur van een ideële stichting, of ook als vrijwilliger in een buurthuis of ouderraad van een school. Er is weinig bekend over de participatie van allochtonen in deze sfeer, die tegenwoordig vaak als 'civil society' wordt aangeduid. Er zijn plaatselijke studies (bv. Rotterdam; Van Daal 2001) en er zijn studies op deelterreinen (sportorganisaties zijn vaak onderzocht), maar die studies zijn onderling niet goed vergelijkbaar en kunnen zeker niet worden opgeteld tot een landelijk beeld.

Het onderzoek naar de Leefsituatie van allochtone stedelingen (LAS) biedt een goede mogelijkheid om voor de grootste etnische groepen een meer dekkend kwantitatief beeld te schetsen. Allereerst bakenen we de civil society hier verder af om een selectie van relevante activiteiten te kunnen maken. Vervolgens geven we een uitgebreid overzicht van de participatie (§ 5.2) en gaan we aan de hand van een samenvattende maat voor actieve participatie na wat de verschillen in de niveaus tussen etnische groepen zou kunnen verklaren en welke verschillen er binnen deze groepen bestaan (§ 5.3). We gaan wat uitgebreider in op sekseverschillen (§ 5.4) en de rol van religieuze betrokkenheid (§ 5.5), alvorens in paragraaf 5.6 de bevindingen van afsluitend commentaar te voorzien.

Nu eerst dan een korte toelichting op wat in dit hoofdstuk onder civil society wordt verstaan. We gebruiken de term om een maatschappelijke sfeer van vrijwillige verbanden aan te duiden, te onderscheiden van het bedrijfsleven en de overheid, en ook van de privé-sfeer van gezinnen en huishoudens, en de informele relaties daaromheen. De grenzen zijn echter vaag, bijvoorbeeld waar mensen vrijwillig in vertegenwoordigende en bestuurlijke functies actief zijn in de publieke en commerciële organisaties, waar clubs hun leden min of meer bedrijfsmatig als klanten gaan benaderen, of waar ouders, scholieren en werknemers zich niet geheel uit vrije wil als vrijwilliger komen aanmelden bij organisaties die verder wel op vrijwilligheid en niet op economische noodzaak zijn gebaseerd. We beperken de sfeer van de civil society nadrukkelijk niet tot activiteiten waarbij het gaat om een hoger maatschappelijk belang of het verlenen van hulp. Recreatieve participatie in clubverband uitsluitend voor het eigen plezier, hoort er hier wel bij, maar informele hulp hoort er niet bij. Dat laatste is niet slechts zo omdat aan dat onderwerp in het voorafgaande hoofdstuk al de nodige aandacht is besteed, maar ook omdat er goede redenen zijn de min of meer publieke participatie in en rond maatschappelijke organisaties te onderscheiden van activiteiten in de privé-sfeer.

Door het openbare en georganiseerde karakter komen mensen in aanraking met mensen van buiten hun eigen informele netwerken. Via de organisaties wordt een brug geslagen naar de overheid (al is het maar vanwege subsidies en gebouwen). Bestuurlijk werk in een organisatie biedt mensen de gelegenheid vaardigheden te ontwikkelen die ook van pas kunnen komen in werksituaties, bij de behartiging van individuele belangen of in politieke functies. Door gemeenschappelijke activiteiten met mensen buiten de privé-sfeer zou zich ook gemakkelijk(er) vertrouwen ten opzichte van anderen ontwikkelen en kan een bijdrage aan maatschappelijke integratie worden geleverd. Dergelijke effecten krijgen de afgelopen jaren veelvuldig aandacht in de onderzoeksliteratuur. We gaan hier in dit hoofdstuk verder niet op in, maar ze zijn wel een overweging om de maatschappelijke participatie hier te beperken tot wat er in en rond organisaties gebeurt.¹

We besteden veel aandacht aan actief lidmaatschap en vrijwilligerswerk, en enige aandacht aan het geven van geld aan goede doelen, religieuze participatie en politieke participatie. Activiteiten in de informele sfeer komen slechts als achtergronden aan de orde.

5.2 Lidmaatschappen en activiteiten

Tabel 5.1 toont allereerst de frequentie van de betrokkenheid bij een aantal soorten organisaties als vrijwilliger, lid of donateur. Het geheel beziend springt de relatief geringe betrokkenheid van de Turkse en de Marokkaanse stedelingen in het oog.² De participatie in de Surinaamse en de Antilliaanse bevolkingsgroep ligt over de hele linie op een hoger niveau, maar duidelijk onder dat van de autochtonen. De meest krasse verschillen worden aangetroffen bij natuur, milieu en internationale solidari-

teit, i.c. de ideële mailinglistorganisaties, waarbij 1%-2% van de Turken betrokken is en bijna 30% van de autochtonen.

Tabel 5.1

Betrokkenheid bij maatschappelijke organisaties, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
is vrijwilliger, lid of donateur van een:					
sportvereniging	15	18	23	20	38
vrijtijdsorganisatie (bv. hobbyclub, muziekvereniging)	3	1	4	5	15
buurt- of wijkvereniging of huurdersorganisatie	4	4	4	3	13
vakbond, beroepsvereniging of vergelijkbare belangenorganisatie	5	5	13	9	21
organisatie van of voor allochtonen	5	2	2	2	0
politieke partij of andere politieke organisatie	2	0	1	1	4
organisatie voor geloof en religie	9	6	11	10	11
organisatie voor natuur, milieu en internationale solidariteit	2	4	9	11	29
andere organisatie(s)	5	4	11	10	17
is van minstens een organisatie lid/donateur of vrijwilliger	35	34	53	48	76
is als lid/donateur of als vrijwilliger actief in minstens een van deze organisaties ^a	21	21	31	32	49

a Zegt in antwoord op een vervolgvraag aan leden/donauteurs minstens een keer 'zeer' of 'enigszins' actief te zijn in plaats van 'niet of nauwelijks' actief en/of doet vrijwilligerswerk voor minstens een organisatie (zie tabel 5.2).

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

In de LAS-enquête werd eerst gevraagd of men lid of donateur van een organisatie was en vervolgens werd aan de mensen die bevestigend antwoordden, gevraagd in welke mate ze actief in de organisatie waren. Dat leverde vooral verschillen op tussen soorten organisaties: een lid van een sportclub noemt zichzelf vaker actief dan een lid van een vakbond of een donateur van een ideële organisatie. Na de vraag over activiteit aan de leden/donateurs werd vervolgens nog geïnformeerd naar het eventueel verrichten van vrijwilligerswerk voor dezelfde soorten organisaties. Beperken we ons tot de actieve leden/donateurs en vrijwilligers, dan worden de percentages participanten kleiner maar de verschillen tussen de etnische groepen worden niet wezenlijk anders; daarom zijn deze cijfers niet apart vermeld voor alle soorten organisaties (zie daarvoor Dekker en Keuzenkamp 2006). Tabel 5.1 laat in de onderste regel zien dat het aandeel mensen dat in minstens een organisatie actief is als lid/donateur of

vrijwilliger, varieert van 21% bij de Turken en de Marokkanen via 31% en 32% onder respectievelijk de Surinamers en de Antillianen tot 40% bij de autochtonen.

Over vrijwilligerswerk bevat tabel 5.2 aanvullende gegevens en wel op basis van verschillende metingen. Over wat wel en geen vrijwilligerswerk is, bestaan in beleid en onderzoek en op straat verschillende ideeën; de percentages vrijwilligers die uit enquêteonderzoek tevoorschijn komen, verschillen afhankelijk van de vraagstelling en de context van de vraag. Een vraag naar onbetaalde arbeid voor anderen en de samenleving genereert andere associaties dan een vraag naar vrijwilligerswerk voor organisaties waarvan men ook gewoon lid kan zijn. Daarbij komt ook nog dat het begrip vrijwilligerswerk niet gangbaar is in alle culturen (CEV 2006). Het is daarom verstandig in verschillende bewoordingen activiteiten te achterhalen.³ In de LAS-enquête is op twee momenten naar het verrichten van vrijwilligerswerk gevraagd. In het begin is na vragen over het verrichten van betaalde arbeid geïnformeerd naar de deelname aan vrijwilligerswerk of onbetaalde arbeid. Een stuk verderop, bij de vragen over lidmaat- en donateurschappen, is gevraagd of men voor de genoemde organisaties vrijwilligerswerk verricht en vervolgens of men wellicht voor een andere instelling (bv. een school, bibliotheek of zorginstelling) vrijwilligerswerk doet. Tabel 5.2 laat zien hoe groot het percentage vrijwilligers is volgens de drie vragen afzonderlijk en hoe groot het percentage is dat minstens een van de drie vragen bevestigend heeft beantwoord.

Tabel 5.2

Deelname aan vrijwilligerswerk, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
verricht vrijwilligerswerk					
voor minstens een organisatie uit tabel 5.1 ^a	13	11	16	18	31
in een ander verband ^b	7	8	8	8	17
een uur of meer per week ^c	10	9	10	11	25
verricht vrijwilligerswerk volgens minstens een van deze drie metingen					
	19	17	22	23	41

a 'Doet u voor een of meer van deze organisaties wel eens vrijwilligerswerk?' Met als toelichting voor de enquêteur: vrijwilligerswerk = onbetaalde werkzaamheden of werkzaamheden waarvoor alleen een geringe onkostenvergoeding of vergoeding van de reiskosten wordt gegeven.

b Meteen na de vragen over organisaties: 'Doet u wel eens vrijwilligerswerk voor een andere organisatie of instelling, bijvoorbeeld voor een school, ziekenhuis, bibliotheek of andere voorziening?'

c Ver voor de vragen over organisaties: 'Verricht u vrijwilligerswerk, dat wil zeggen: onbetaald werk ten behoeve van of georganiseerd door een instelling of vereniging?'

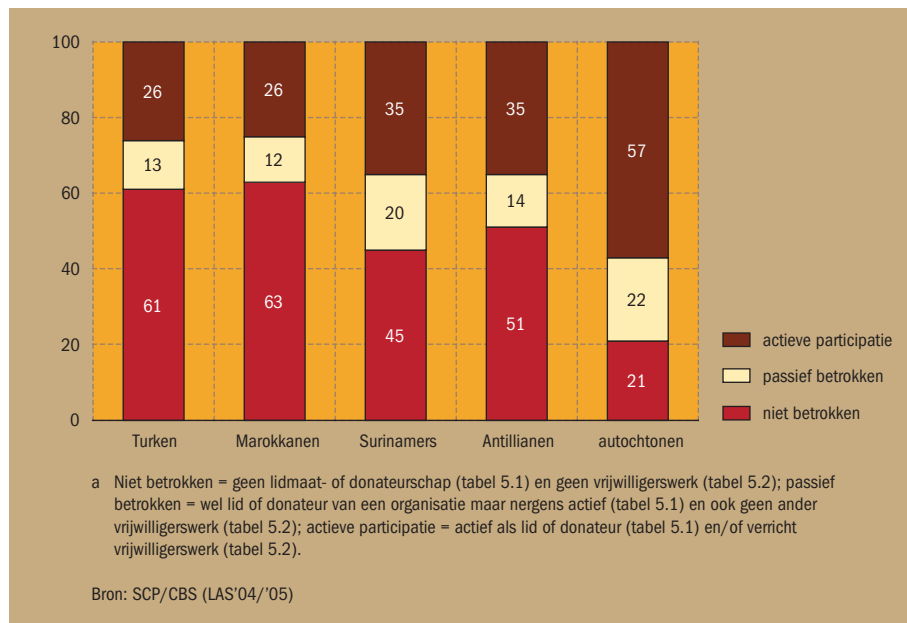
Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Samengenomen kan van de autochtonen ongeveer 40% worden aangemerkt als vrijwilligers. Dit hoge percentage is begrijpelijk gezien de combinatie van vragen (vgl. Dekker et al. 2007). De geringere deelname van de allochtone groepen en vooral van de Turken en de Marokkanen correspondeert met de bevindingen in eerder onderzoek (Van Daal 2001; Klaver 2005: 28; De Hart 2005: 26).⁴ Uit eerder onderzoek van Regioplan kwam voor autochtonen sport en voor allochtonen religie naar voren als belangrijkste vrijwilligerssector (Klaver 2005: 29). Dat is ook het geval volgens elders gepresenteerde LAS-gegevens als het om vrouwen gaat; voor mannen is volgens deze gegevens in alle vijf etnische groepen sport de belangrijkste sector (Dekker en Keuzenkamp 2006: 216).

Figuur 5.1 biedt een samenvattend overzicht van de betrokkenheid bij de civil society. Bijna twee derde van de Turken en de Marokkanen, ongeveer de helft van de Surinamers en de Antillianen en nog geen kwart van de autochtonen staat volgens onze metingen van lidmaatschappen en vrijwilligerswerk buiten de civil society. Tussen de 12% en 22% is passief betrokken als lid of donateur en 26% van de Turken en de Marokkanen, 35% van de Surinamers en de Antillianen, en 57% van de autochtonen participeert op enigerlei wijze actief. In het vervolg van dit hoofdstuk richten we ons vooral op het verklaren van deze aanzienlijke verschillen in actieve participatie in de civil society.

Figuur 5.1

Betrokkenheid bij de civil society, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)^a

Alvorens dat te gaan doen, biedt tabel 5.3 nog een overzicht van drie vormen van betrokkenheid met zaken die zich in de brede marges van de sfeer van de civil society bevinden: politieke participatie, geld geven aan goede doelen en deelname aan religieuze bijeenkomsten.

Tabel 5.3

Religieuze, filantropische en politieke betrokkenheid, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
opkomstgeneigdheid bij Tweede Kamer-verkiezingen: ^a					
nee	17	16	17	28	9
misschien	9	7	9	11	4
ja	74	78	74	61	87
volgen van Nederlands politiek nieuws: ^b					
minder dan wekelijks	41	28	17	24	12
eens of meer keren per week	30	29	24	28	28
dagelijks	29	43	59	48	60
geld geven aan goede doelen: ^c					
nooit	18	21	15	22	10
soms	55	57	52	53	47
vaak	27	22	33	25	43
religieuze betrokkenheid: ^d					
reket zich niet tot een godsdienst of religie	7	5	29	32	63
doet dat wel, maar gaat nooit naar een religieuze bijeenkomst	24	37	22	15	9
gaat hoogstens enkele keren per jaar	27	19	29	21	17
gaat minstens enkele keren per maand	42	40	20	32	10
participeert volgens minstens een van de laatste drie metingen ^e					
	97	96	97	95	98

a 'Als er nu verkiezingen zouden zijn voor de Tweede Kamer, zou u dan gaan stemmen?' Buiten beschouwing blijven niet-kiesgerechtigden (3% bij autochtonen, 5% bij Surinamers en Antillianen, 14% bij Marokkanen en 16% bij Turken).

b 'Hoe vaak volgt u nieuws over de Nederlandse politiek op de televisie, op de radio of in de dagbladen?'

c 'Geeft u vaak, soms of nooit geld aan goede doelen, bijvoorbeeld bij collectes of met acceptgiro's?'

d Slechts wie bevestigend antwoordt op de vraag 'Reket u zich tot een bepaalde godsdienst of religie?' is gevraagd 'Hoe vaak gaat u naar een godsdienstige bijeenkomst (bijvoorbeeld een kerkdienst, bezoek van moskee, religieuze viering of gebedsdienst)?' Wie zich nergens toe rekent, wordt dus verondersteld nooit naar een bijeenkomst te gaan.

e Gaat wel eens naar een religieuze bijeenkomst, geeft wel eens geld en volgt minstens wekelijks het politieke nieuws. De opkomstgeneigdheid blijft buiten beschouwing omdat het een intentie is en vanwege de niet-kiesgerechtigden.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Bij de kiesgerechtigden is de opkomstgeneigdheid onder de autochtone stadsbewoners het hoogst en onder de Antilliaanse het laagst. Bij het volgen van nieuws over de Nederlandse politiek staat een hoge frequentie bij de Surinamers en de autochtonen tegenover een lage frequentie bij de Turken.⁵ Wat het geven van geld aan goede doelen betreft, houden de Antillianen en de Marokkanen zich het meest afzijdig en geven de autochtonen, gevolgd door de Surinamers, het meest frequent.⁶ De minste godsdienstige participatie is te registreren bij de autochtonen.⁷ Deze verschillen tussen de etnische groepen hangen uiteraard sterk samen met de mate waarin men zich tot een religie rekent. Bijna alle Turken en Marokkanen doen dat (95%), ongeveer 70% van de Surinamers en de Antillianen, en slechts 35% van de autochtonen (zie verder § 5.5).

5.3 Achtergronden van actieve participatie

Tabel 5.4 toont per etnische groepering de aandelen actieve participanten in een aantal categorieën. Meestal komen de verschillen overeen: jongeren, hoogopgeleiden en mensen die informele hulp verlenen, tot de tweede generatie behoren of het Nederlands goed beheersen, participeren meer dan ouderen, laagopgeleiden, enzovoort. Specifiek voor de Turken en de Marokkanen is dat mannen duidelijk meer participeren dan vrouwen.

De categorieën in tabel 5.5 overlappen (jongeren zijn bv. vaker hoogopgeleid en behoren vaker tot de tweede generatie) en daarom hebben we in tabel B5.1 in bijlage B5 (te vinden op www.scp.nl/allochtonestedelingen) nagegaan wat de effecten van het behoren tot een categorie zijn, als statistisch rekening wordt gehouden met de combinaties. Dat geschiedt daar voor alle vijf etnische groepen samen. Op basis van die analyse laat figuur 5.2 op de standaardwijze van deze publicatie zien hoe groot de in het LAS waargenomen verschillen zijn tussen de vier niet-autochtone groepen en de autochtone bevolking (ongecontroleerde uitkomsten), en wat er van die verschillen overblijft als er rekening wordt gehouden met de diversiteit in de samenstelling van de groepen naar kenmerken als geslacht, leeftijd, opleiding (gecontroleerde uitkomsten, zie ook § 1.5)).

We zien in figuur 5.2 (of de cijfers in tabel B5.1) dat de afwijkingen van de vier groepen ten opzichte van de autochtonen ook na statistische correctie voor de invloeden van andere factoren significant blijven. Gecontroleerd voor alle kenmerken uit tabel 5.4 (m.u.v. generatie) gaan de Turken en de Marokkanen minder afwijken van de autochtonen, maar de Antillianen eerder meer dan minder. In ieder geval zijn de (voormalige) koninkrijksgenoten hun middenpositie tussen Turken en Marokkanen aan de ene kant en autochtonen aan de andere kant kwijt. Ze verschillen nu minstens zozeer van autochtonen als Turken en Marokkanen.

Tabel 5.4

Actieve participatie in de civil society, naar etnische groep en andere persoonskenmerken,^a
15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

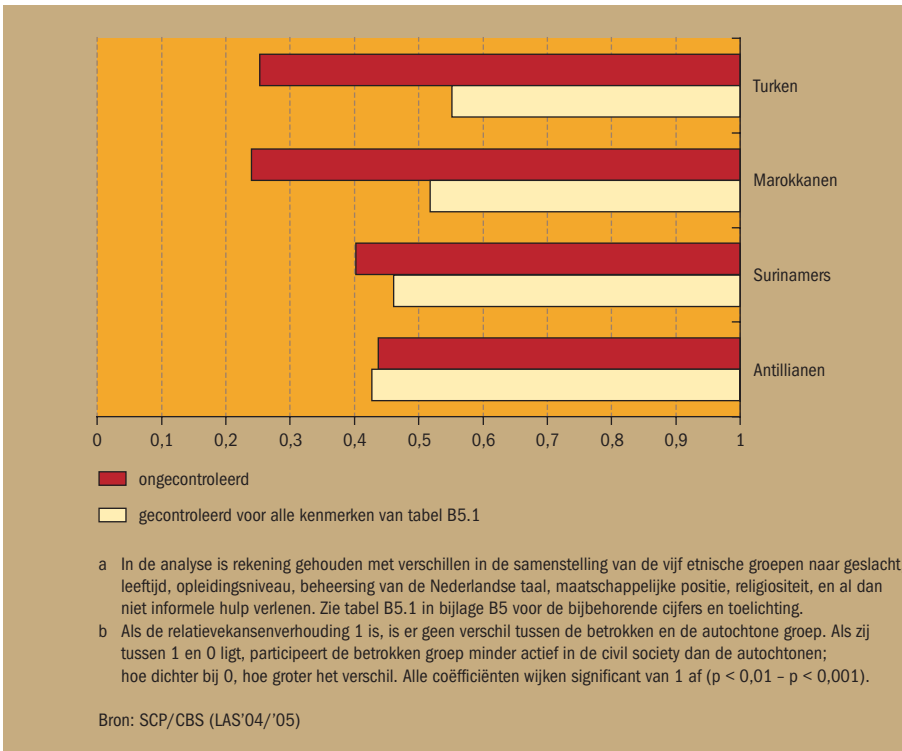
	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	26	26	35	35	57
generatie					
eerste	25	22	32	34	.
tweede	30	37	41	43	.
seks					
vrouw	20	19	33	35	55
man	32	31	36	36	59
leeftijd					
15-24 jaar	28	34	40	41	59
25-44 jaar	28	26	33	32	59
45-64 jaar	20	15	32	37	54
opleidingsniveau					
maximaal basisonderwijs	19	15	24	25	.
vbo/mavo/vmbo	29	34	30	32	49
mbo/havo/vwo	30	32	37	34	58
hbo/wo	.	37	48	47	66
beheersing Nederlandse taal volgens enquêteur					
goed	32	32	35	37	57
matig	24	17	.	.	.
slecht	15	14	.	.	.
hoofdactiviteit					
schoolgaand/studerend	29	38	41	40	.
betaald werkend	33	27	36	38	54
werkloos/arbeidsongeschikt	19	21	29	26	.
huisvrouw/vutter	18	20	.	.	.
rekent zich tot een godsdienst of religie					
nee	.	.	30	35	53
christelijk	.	.	44	36	65
islamitisch	25	30	.	.	.
hindoeïstisch	.	.	32	.	.
verleent informele hulp (zie hoofdstuk 4)					
nee	24	23	33	34	55
ja	44	40	43	.	69

a Voor categorieën met 100 of meer respondenten; . = minder dan 100.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Figuur 5.2

Alloctonen met autoctonen vergeleken in hun actieve participatie in de civil society, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in relatievekansverhoudingen)^{a,b}

De geringere actieve participatie is voor geen van de vier allochtone groepen simpel 'weg te verklaren' uit een verschil in samenstelling van de groepen in de kenmerken die in tabel 5.4 werden vermeld. Er is meer aan de hand. Maar wat? Afgezien van hier niet opgenomen relevante individuele kenmerken (zoals beschikbaar inkomen), zullen vooral culturele factoren een rol spelen. Daarbij is te denken aan verschillende nationale tradities in het zich vrijwillig organiseren. Die traditie is bijvoorbeeld sterker ontwikkeld in Noord-West-Europa dan in Zuid-Europa en dat verschil is bij immigranten in de Verenigde Staten vaak nog generaties waarneembaar. Van belang is ook dat het aanbod van organisaties en activiteiten, dat door en voor autochtone Nederlanders in de loop van een lange tijd ontwikkeld is, qua onderwerpen, wijze van organiseren en financieren, enzovoort, allicht beter zal aansluiten op de voorkeuren van huidige autoctonen dan van nieuwkomers. En het ongemak van verscheidenheid en van het in een minderheidspositie verkeren, de kleine interculturele misverstanden en grotere gebreken aan wederzijds respect kunnen samen een stevige culturele barrière vormen om ergens lid van te worden of zich vrijwillig voor in te zetten. Aan dergelijke factoren wordt aandacht besteed in divers onderzoek

(zie Pels nog te verschijnen) voor een overzicht van bevindingen en doorverwijzingen), maar met de LAS-data is er verder niet veel over zeggen. Die data zijn beter geschikt om tegenover te gemakkelijke en te zwaar aangezette verklaringen uit ‘cultuurverschillen’ aandacht te vragen voor individuele verscheidenheid en min of meer cultuuroverstijgende regelmatigheden. Dat laatste is in tabel 5.4 gedaan, waar bleek dat in alle vijf groepen op een hoger opleidingsniveau de participatie groter is.

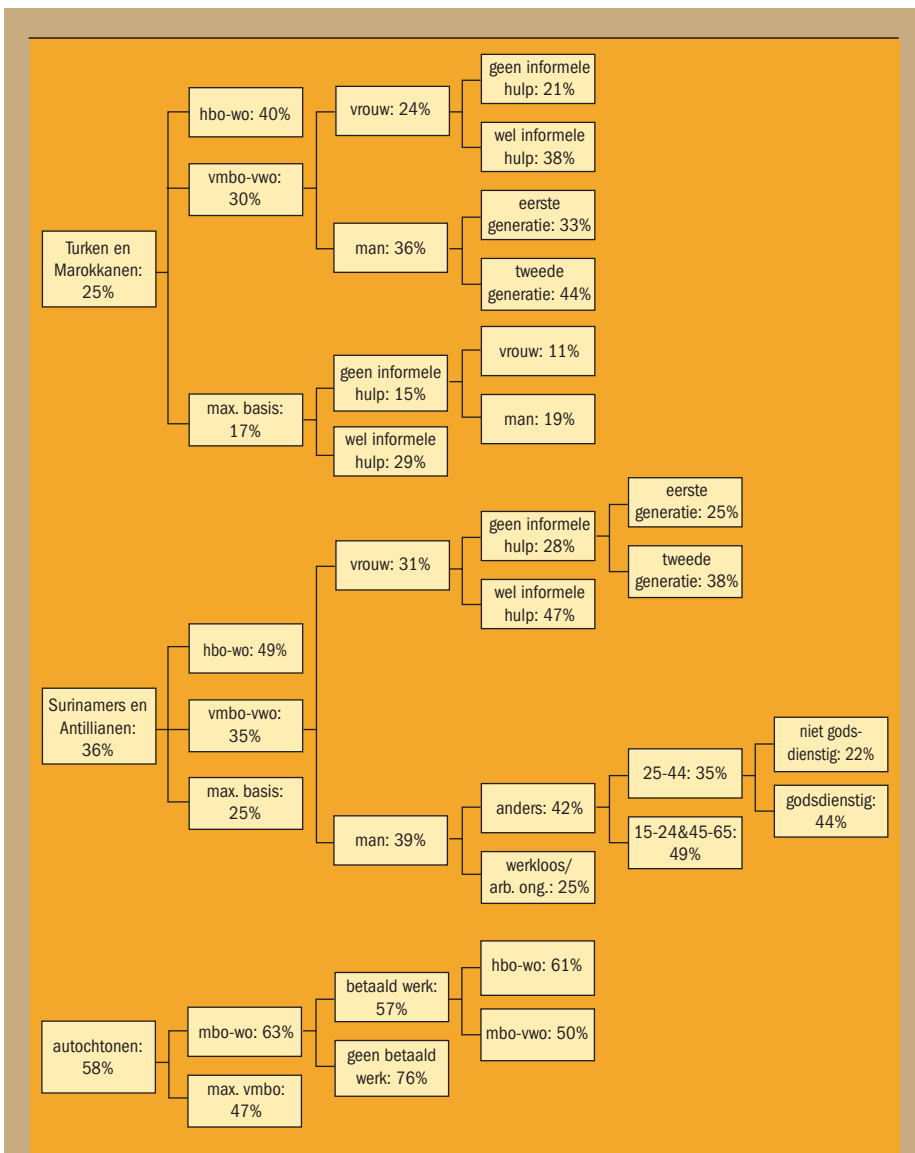
In de nu volgende analyse gaan we opnieuw uit van de in tabel 5.4 genoemde kenmerken om te bezien wat ze gecombineerd voor verschillen opleveren. In plaats van te kijken naar statistisch gecontroleerde verschillen, gaan we nu echter op zoek naar interessante cumulaties van verschillen. We voegen de Turken en de Marokkanen samen evenals de Surinamers en de Antillianen. Die combinaties lijken wel verantwoord gezien de tot nu toe aangetroffen overeenkomsten tussen de groeperingen (en mochten ze niet verantwoord zijn, dan komt dat vanzelf naar voren in de analyse). Op basis van puur statistische criteria (zie de noot in figuur 5.3) zoeken we met alle kenmerken uit tabel 5.4 naar groepen die het meest verschillen in de mate van actieve participatie. Per onderscheiden groep wordt vervolgens een nieuw kenmerk gezocht dat daarbinnen de meest contrasterende groepen oplevert. Dat wordt herhaald tot een groep minder dan honderd respondenten bevat of er geen statisch significant onderscheidend kenmerk meer te vinden is.

Het resultaat in figuur 5.3 laat zien dat opleidingsniveau het meest onderscheidende kenmerk is in alle (samengevoegde) etnische groepen. Vervolgens zijn sekse en het al of niet verlenen van informele hulp belangrijke onderscheidende kenmerken bij de allochtone groepen. Ook het onderscheid van de generaties is hier van belang. Bij de autochtonen en bij de Surinaamse en Antilliaanse mannen met een middelbaar opleidingsniveau zijn andere kenmerken onderscheidend, maar verrassende combinaties van kenmerken zijn in het plaatje niet te vinden. Opvallend is wel de omvang van verschillen, De actieve participatie varieert van 11% bij laagopgeleide Turkse en Marokkaanse vrouwen die geen informele hulp geven, tot 76% bij hoger opgeleide autochtonen die geen betaald werk verrichten.

Opleidingsniveau komt uit deze paragraaf als het meest onderscheidende kenmerk voor alle groepen. Dit is voor de verklaring van verschillen in (vrijwillige en politieke) participatie vrijwel altijd de belangrijkste factor als het om standaard sociaaldemografische variabelen gaat. Bij de duiding van het belang wordt doorgaans gewezen op de gemiddeld grotere praktische en sociale vaardigheden om te participeren, de bredere interesses en eventueel ook op de vaak grotere welstand of het meer stimulerende sociale milieu van mensen naarmate hun opleidingsniveau hoger is. In het bijzonder voor niet-autochtone groepen zou men verder nog kunnen vermoeden dat opleiding culturele barrières voor vrijwillig initiatief helpt slechten. Ook een dergelijk effect hoort bij opleiding als universele hulpbron voor participatie.

Figuur 5.3

Actieve participatie in de civil society in contrastgroepen, naar etnische achtergrond, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)^a

a Resultaten van een (exhaustive) chi2 automatic interaction detection (chaid)-analyse met alle in tabel 5.4 vermelde kenmerken. Kruisvalidering op viermaal driekwart van het databestand en opdelingen zolang groepen meer dan honderd respondenten bevatten en de kans op de chi2 kleiner is dan 0,05 na Bonferronicorrectie.

Leesvoorbeeld: Van alle Turken en Marokkanen participeert 25% actief in de civil society (25% in plaats van de 26% in tabel 5.4 omdat een beperkt aantal respondenten is uitgesloten vanwege ontbrekende gegevens). Het belangrijkste verschil wordt gemaakt door het opleidingsniveau: van de hoogopgeleide Turken en Marokkanen participeert 40% actief, van de laagopgeleide 17%. In de laatstgenoemde groep is het al of niet verrichten van informele hulp het meest onderscheidend: van de laagopgeleide Turken en Marokkanen die informele hulp geven, participeert 29% actief; van wie dat niet doen, 15% (11% van de vrouwen die het niet doen en 19% van de mannen die het niet doen).

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Het is interessanter om in het vervolg van dit hoofdstuk op twee andere factoren in te gaan: sekse en religie. Sekseverschillen zijn niet hetzelfde in de etnische groepen (ze zijn in tabel 5.4 substantieel bij de Turken en de Marokkanen en vrijwel afwezig bij de Surinamers, de Antillianen en de autochtonen, zij het dat in figuur 5.3 bij de middelbaar opgeleide Surinamers en Antillianen het sekseverschil ook naar voren komt als het meest onderscheidende). Religie is thans een belangrijk onderwerp in de discussies over de vraag hoe mensen bij de maatschappij betrokken kunnen worden. Daarbij gaat het meer om religieuze participatie dan om het behoren tot een bepaalde religie, zoals dat in deze paragraaf aan de orde was.

5.4 Sekseverschillen

Tabel 5.5 biedt voor enkele eerder gebruikte indicatoren gegevens voor beide seksen bij de Turken en Marokkanen, bij de Surinamers en Antillianen en bij de autochtonen.

De tabel toont allereerst voor enkele hoofdcategorieën organisaties welk aandeel vrouwen en mannen alleen passief lid/donateur is en welk aandeel (ook) actief is als lid/donateur of vrijwilliger. In alle drie groepen is georganiseerde sportbeoefening meer iets voor mannen dan voor vrouwen. Het verschil is het grootst bij de Turken en Marokkanen. Verder valt bij de Surinamers en Antillianen een grotere actieve betrokkenheid van vrouwen bij religieuze organisaties op, en bij de autochtonen een grotere actieve betrokkenheid van mannen bij belangenorganisaties. De verhoudingen actief/passief tussen de seksen en etnische groepen verschillen, maar niet systematisch. De cijfers geven geen aanleiding om te veronderstellen dat de geringere actieve participatie van Turkse en Marokkaanse vrouwen vooral herleid moet worden tot een geringere aantrekkelijkheid/toegankelijkheid van organisaties (dan zou de passieve betrokkenheid van deze vrouwen steeds relatief gering moeten zijn) of tot barrières om in de organisaties actief te worden (dan zou de actieve betrokkenheid steeds relatief gering moeten zijn).

Als vrijwilliger zijn mannen eerder actief binnen lidmaatschapsorganisaties (bij de Surinamers en Antillianen is hier geen verschil) en zijn vrouwen eerder actief in andere verbanden. Bij de autochtonen compenseren die verschillen elkaar en is het percentage vrouwen en mannen dat volgens minsten een van de drie metingen vrijwilligerswerk doet, gelijk. Van de Turken en Marokkanen zijn de mannen alles bij elkaar genomen vaker als vrijwilliger actief dan de vrouwen; bij de Surinamers en Antillianen hebben per saldo de vrouwen eerder een kleine voorsprong.

Alles bij elkaar opgeteld, resulteert dit onder in tabel 5.5 in een grote achterstand van de Turkse en Marokkaanse vrouwen qua actieve participatie in de civil society (de centrale maat in dit hoofdstuk) en het vrijwel ontbreken van sekseverschillen bij de andere etnische groepen. Dat werd ook al in tabel 5.4 gesignaleerd. Een troost zal voor sommigen zijn dat de achterstand van de Turkse en Marokkaanse vrouwen voor een groot deel in de georganiseerde sportbeoefening zit.

Tabel 5.5

Participatie van vrouwen en mannen in de civil society, naar etnische achtergrond, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05, (in procenten)

	Turken/Marokkanen		Surinamers/ Antillianen		autochtonen	
	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man
betrokkenheid bij organisaties (tabel 5.1):						
sport- en vrijetijdsorganisatie						
passief	5	6	6	8	14	13
actief	6	17	12	22	29	37
belangenorganisatie (buurt, huurders, werknemers, beroeps)						
passief	4	7	10	11	20	24
actief	2	3	2	4	5	10
organisatie voor geloof en religie						
passief	3	4	3	2	4	5
actief	2	4	10	6	6	6
andere organisatie(s), incl. politiek, allochtonen, milieu en internationaal						
passief	4	6	11	12	24	28
actief	4	4	7	5	13	14
deelname aan vrijwilligerswerk (tabel 5.2):						
voor minstens een organisatie	8	16	17	17	28	33
in een ander verband	8	6	10	6	21	12
een uur of meer per week	7	11	12	9	26	24
verricht vrijwilligerswerk volgens minstens een van deze drie metingen	15	21	24	21	41	41
betrokkenheid bij de civil society (tabel 5.4):						
passief	10	14	14	21	22	22
actief	20	32	34	36	55	60

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Bij de sekseverschillen in vrijwilligerswerk valt op dat vrouwen relatief vaak vrijwilligerswerk doen buiten organisaties waarvan men lid of donateur kan zijn. Er is in de LAS-enquête niet op doorgevraagd, maar waarschijnlijk gaat het vaak om scholen, zorginstellingen en andere voorzieningen, of ook om verenigingen waarvan iemand anders lid is (de sportclub van de kinderen). Een aanwijzing daarvoor bieden de antwoorden op een open vraag aan het einde van het blokje vragen over lidmaatschappen en vrijwilligerswerk: 'Bij welke organisatie, vereniging of instelling bent u

in uw vrije tijd het meest betrokken? Het hoeft niet een organisatie te zijn waarvan u zelf lid bent.' Bij 28% (Marokkaanse vrouwen) tot 60% (autochtone mannen) van de respondenten is een antwoord genoteerd, inclusief een beperkt aantal antwoorden die niet betrekking hebben op een organisatie ('gezin', 'ik ga wandelen met vrienden') of waarmee aangegeven wordt dat er geen vrije tijd aan organisaties te besteden is ('heeft geen vrije tijd', 'te arm voor alles'). Het meest worden sport- en religieuze organisaties genoemd. De Turkse en Marokkaanse mannen noemen voetbal zeer vaak; de Surinaamse en Antilliaanse mannen vermelden een grotere variatie aan sportorganisaties. De Turkse en Marokkaanse vrouwen noemen – in overeenstemming met de cijfers over religieuze participatie verderop – minder vaak dan de mannen de moskee als belangrijkste organisaties. Vergeleken met andere groepen noemen ze heel vaak organisaties van de kinderen (school, sportclub) als de belangrijkste. In het algemeen geldt overigens dat vrouwen vaker dan mannen organisaties van hun kinderen noemen. De Surinaamse en Antilliaanse vrouwen noemen vaak religieuze organisaties.

Afgaande op de namen van organisaties is bij alle allochtone groepen het aantal verwijzingen naar zelforganisaties beperkt, maar niet uit te sluiten is dat deze organisaties door de ondervraagden in algemene termen zijn aangeduid of dat de enquêteur deze vertaalslag heeft gemaakt bij het noteren.⁸ Aan de mensen die een belangrijkste organisatie noemden, is gevraagd wat de achtergrond is van de mensen die daar deel van uitmaken. Tabel 5.6 geeft een overzicht van de antwoorden van vrouwen en mannen in de vier niet-autochtone groepen. Turken blijken vaak betrokken bij een organisatie met voornamelijk mensen uit de eigen groep. Dat spoort met ander onderzoek waaruit een relatief grote interne gerichtheid en hoge organisatiegraad van de Turkse gemeenschap naar voren komt (Van Heelsum 2004; Dagevos et al. 2007).

Tabel 5.6

Samenstelling van 'de belangrijkste organisatie',^a naar etnische groep en sekse, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen	
	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man
voornamelijk westers	26	27	34	27	36	36	37	49
voornamelijk eigen groep	46	42	22	27	18	15	13	9
half westers, half eigen groep	4	11	7	6	6	5	5	6
anders	23	19	37	39	40	43	44	35
(n (=100%))	(136)	(190)	(116)	(168)	(142)	(132)	(142)	(155)

a Antwoorden op de open vraag 'Bij welke organisatie, vereniging of instelling bent u in uw vrije tijd het meest betrokken? Het hoeft niet een organisatie te zijn waarvan u zelf lid bent'.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Gezien hun grote achterstand, zoeken we voor de Turkse en Marokkaanse vrouwen verder naar factoren die van invloed zijn op hun participatie. Behalve naar de samenvattende maat voor actieve participatie kijken we naar de deelname aan vrijwilligerswerk.

We vergelijken de effecten van vijf mogelijke hulpbronnen of stimuli: een hoger opleidingsniveau, thuiswonende kinderen (in de verwachting dat m.n. met vrijwilligerswerk dikwijls via verenigingen en voorzieningen van de school wordt begonnen), activiteiten buitenshuis, godsdienstige participatie en een emancipatoire houding (die meer dan de andere kenmerken eerder een gevolg dan een oorzaak van participatie zal zijn).

Tabel 5.7

Achtergronden van participatie in de civil society van Turkse en Marokkaanse vrouwen, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in relatievekansenverhoudingen)^a

	actieve participatie		vrijwilligerswerk	
	ongecontroleerd	gecombineerd	ongecontroleerd	gecombineerd
hoger opleidingsniveau (mbo+)	1,76***	1,59*	1,68**	1,66*
heeft thuiswonend(e) kind(eren)	1,06	1,35	1,22	1,52
doet studie of betaald werk	1,22	0,94	1,11	0,89
bezoekt godsdienstige bijeenkomsten	1,63**	1,77***	1,47*	1,59*
hoge score emancipatieschaal (tabel 3.3)	2,07***	2,00***	1,84***	1,78**
Marokkaans i.p.v. Turks	0,95	0,99	0,93	0,94
Nagelkerke pseudo r^2		0,06		0,04

a Coëfficiënten kleiner dan 1 indiceren een negatief effect van het vermelde kenmerk op de participatie, coëfficiënten groter dan 1 een positief effect. De effecten zijn sterker naarmate ze meer van 1 afwijken en zijn significant bij * ($p < 0,05$), ** ($p < 0,01$) of *** ($p < 0,001$).

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Overeenkomstig de verwachtingen tonen een hoog opleidingsniveau, religieuze participatie en een emancipatoire houding positieve statistische effecten op de participatie. Thuiswonende kinderen en studie of werk buitenshuis hebben echter geen effect. De Turkse of Marokkaanse achtergrond maakt overigens ook geen enkel verschil. De kenmerken samen hebben slechts een zeer beperkte verklaringkracht (een pseudo r^2 van 0,06 bij actieve participatie en van 0,04 bij vrijwilligerswerk). Een nadere analyse waarin man-vrouwverschillen statistisch worden gecontroleerd voor effecten van alle kenmerken in tabel 5.7, levert ook geen nieuwe inzichten op. Als vrouwen en mannen statistisch gelijk worden gemaakt qua opleidingsniveau, bezigheden buitenshuis, religieuze participatie, enzovoort, blijft de achterstand van de vrouwen onveranderd groot. Kortom, de factoren in tabel 5.7 verklaren verschillen tussen vrouwen onderling nauwelijks en het man-vrouwverschil helemaal niet.

5.5 Religieuze verschillen

In tabel 5.3 werd de deelname aan godsdienstige bijeenkomsten vermeld als een marginale vorm van participatie in de civil society en in paragraaf 5.3 werd het zich rekenen tot een godsdienst vermeld als een van de achtergronden van actieve participatie. Nu willen we iets verder ingaan op de betekenis van religieuze participatie voor de civil society. Allereerst biedt tabel 5.8 informatie over de godsdienstige betrokkenheid als zodanig. Zoals eerder vermeld zijn de autochtonen religieus weinig betrokken vanwege de selectie van stedelijke gebieden in het LAS-onderzoek (buiten de stedelijke gebieden wonen relatief meer autochtonen en zijn autochtonen religieuzer).⁹ Ook als daarmee rekening wordt gehouden, is de religiositeit van de allochtonen echter wel groter dan van de autochtonen. Turken en Marokkanen rekenen zich het meest tot een godsdienst en gaan het meest naar godsdienstige bijeenkomsten.¹⁰ Surinamers en Antillianen doen dat minder, Antillianen wel vaker dan Surinamers.

Onder de Surinamers en vooral de Antillianen is het aandeel vrouwen dat zichzelf als religieus aanmerkt, groter dan het aandeel mannen. In deze groepen en bij de autochtonen rekenen jongeren zich minder vaak tot een religie dan ouderen. Bij de Turken en de Marokkanen maakt leeftijd nauwelijks of geen verschil en het opleidingsniveau slechts beperkt verschil. Op deze punten komt het LAS-onderzoek overeen met het latere Survey Integratie Minderheden (SIM) (Dagevos et al. 2007: 180-181). Dat geldt niet voor generationele verschillen. Volgens tabel 5.8 is onder Marokkanen de hier geboren generatie iets minder religieus, maar SIM laat op dit punt geen verschil zien.

Anders dan religiositeit is deelname aan religieuze bijeenkomsten wel in alle groepen aan leeftijd gebonden: jongeren doen dat minder frequent. Dit gegeven en de verschillen qua generatie (allochtonen van de tweede generatie gaan minder dan die van de eerste generatie) en opleidingsniveau (hoogopgeleiden gaan minder) suggereren een secularisatietrend.¹¹ Het meest opvallend zijn de sekseverschillen: bij de Antillianen gaan de vrouwen bijna twee keer zo vaak regelmatig naar godsdienstige bijeenkomsten als de mannen (41% en 23%), bij de Marokkanen is het aandeel van de regelmatige moskeebezoekers onder de vrouwen nog niet een derde van dat onder de mannen (18% en 58%), bij de Turken is het verschil iets kleiner (29% bij vrouwen, 54% bij mannen).

Uit divers Nederlands en internationaal kwantitatief onderzoek weten we dat religieuze betrokkenheid en activiteit belangrijk zijn voor andere vormen van maatschappelijke participatie, vooral voor vrijwilligerswerk (zie Dekker en De Hart 2006, ook voor doorverwijzingen naar andere literatuur). Dat onderzoek heeft meestal betrekking op de grote christelijke geloofsgemeenschappen, maar de literatuur doet vermoeden dat het bij kleine christelijke en bij niet-christelijke gemeenschappen niet heel anders is.

Tabel 5.8

Religieuze betrokkenheid: zich tot een religie rekenen en minstens maandelijks een godsdienstige bijeenkomst bezoeken, naar etnische en andere achtergrondkenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen		autochtonen	
	religie	bijeen	religie	bijeen	religie	bijeen	religie	bijeen	religie	bijeen
allen	93	42	95	40	71	20	68	32	37	10
generatie										
eerste	93	45	97	43	76	21	75	37		
tweede	92	34	90	29	54	17	36	11		
sekses										
vrouw	94	29	96	18	73	24	74	41	34	10
man	92	54	95	58	66	15	60	23	38	11
leeftijd										
15-24 jaar	94	41	94	35	60	18	62	25	25	6
25-44 jaar	92	38	95	32	67	14	65	32	38	9
45-64 jaar	96	54	99	67	83	30	81	41	39	14
opleidingsniveau										
max. basis- onderwijs	96	47	97	45	75	25	73	37	.	.
vmbo, mavo	94	36	94	43	72	19	73	36	42	11
mbo, havo, vwo	89	39	96	32	64	17	70	31	33	11
hbo, vwo	.	.	92	31	73	21	57	26	37	11

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Tabel 5.9 toont voor de afzonderlijke bevolkingsgroepen de statistische effecten van religieuze betrokkenheid op actieve participatie en vrijwilligerswerk. In vergelijking met de middencategorie van het zich wel tot een religie rekenen, maar niet met enige regelmaat naar bijeenkomsten gaan, wordt weergegeven wat de effecten zijn van enerzijds zich nergens toe rekenen en anderzijds wel regelmatig naar bijeenkomsten gaan.

In alle etnische groepen wijken gelovigen die regelmatig naar religieuze bijeenkomsten gaan, af van gelovigen die dat niet doen, door een grotere frequentie van actieve participatie in de civil society en ook specifiek van vrijwilligerswerk. Dat verschil blijft bestaan als rekening wordt gehouden met de effecten van sekse, leeftijd en participatie. Interessant is de wijze waarop niet-religieuzen verschillen van de inactieve gelovigen: bij de Turken, de Marokkanen en de Antillianen zijn ze (in tendentie) vaker actief in de civil society, terwijl ze bij de Surinamers en de autochtonen niet verschillen van de nominaal gelovigen (en in tendentie eerder afwijken door minder participatie).

Tabel 5.9

Religieuze achtergronden van participatie in de *civil society*, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in relatievekansenverhoudingen)^a

	actieve participatie		vrijwilligerswerk	
	ongecontroleerd	gecontroleerd ^a	ongecontroleerd	gecontroleerd ^a
Turken, in plaats van nominaal lidmaatschap:				
zich nergens toe rekenen	2,1*	1,7	2,3**	2,0*
minstens maandelijks naar bijeenkomsten	2,0***	2,0***	1,9***	1,9***
Marokkanen, in plaats van nominaal lidmaatschap:				
zich nergens toe rekenen	2,2*	1,8	1,8	1,6
minstens maandelijks naar bijeenkomsten	1,7***	1,7**	1,5*	1,7*
Surinamers, in plaats van nominaal lidmaatschap:				
zich nergens toe rekenen	1,0	1,0	0,9	0,9
minstens maandelijks naar bijeenkomsten	2,9***	3,2***	3,5***	3,9***
Antillianen, in plaats van nominaal lidmaatschap:				
zich nergens toe rekenen	1,5*	1,4	1,9**	1,8**
minstens maandelijks naar bijeenkomsten	2,0***	2,2***	2,0***	2,1***
autochtonen, in plaats van nominaal lidmaatschap:				
zich nergens toe rekenen	0,8	0,8	0,8	0,8
minstens maandelijks naar bijeenkomsten	4,6***	4,5***	3,5***	3,4***

a Gecontroleerd voor effecten van sekse, leeftijd (3 groepen) en opleidingsniveau (4 groepen). Coëfficiënten kleiner dan 1 indiceren een negatief effect van het vermelde kenmerk op de participatie, coëfficiënten groter dan 1 een positief effect. De effecten zijn sterker naarmate ze meer van 1 afwijken en zijn significant bij * (p < 0,05), ** (p < 0,01) of *** (p < 0,001).

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Gezien de getalsverhoudingen van ongelovigen, nominaal gelovigen en actieve gelovigen (zie tabel 5.8), legt het positieve effect van ongelovigheid bij de Turken en de Marokkanen weinig gewicht in de schaal en is het effect van moskeebezoek groter in termen van aantallen actieve participanten en vrijwilligers dan het effect van kerkgang bij de autochtonen. De kans dat een autochtone kerkganger actief is, is wel aanzienlijk groter dan de kans dat een nominaal kerklid dat is, maar het aantal (stedelijke!) autochtone kerkgangers is zo klein, dat het toch weinig oplevert.

Religiositeit als zodanig heeft dus geen positief effect op participatie in de civil society, maar als men gelovig is, dan werkt actieve deelname aan het religieuze leven wel positief uit op de participatie in breder verband. Of beter gezegd: de deelname heeft een positief statistisch effect in het getoetste model, want of er werkelijk een stimulans uitgaat van religieuze participatie op andere activiteiten, valt op basis van de beschikbare metingen niet te zeggen. Het zou ook kunnen zijn dat mensen op basis van hun persoonlijkheid of om andere redenen meer tot participatie geneigd zijn en zich daarom vaker in vergaderzalen, sportaccommodaties en ook religieuze ruimtes ophouden of via andere participatie in de kerk, moskee of tempel belanden. Op basis van de beschikbare data is er verder weinig over te zeggen, maar ander surveyonderzoek maakt wel aannemelijk dat het pad veelal loopt van religieuze participatie via religieus vrijwilligerswerk naar andere vormen van betrokkenheid (Dekker en De Hart 2006). Van belang is ongetwijfeld ook in hoeverre de desbetreffende religieuze organisaties qua leiding en cultuur gericht zijn op niet-religieuze activiteiten en op de maatschappij buiten de eigen groep. Uit divers lokaal en kwalitatief onderzoek komt naar voren dat moskeeën en christelijke migrantenkerken en daaraan gelieerde organisaties belangrijke vrijwilligersorganisaties kunnen zijn voor hun achterban en in de buurt (Edinga et al. 2005; Canatan et al. 2005; De Jong 2007; Van der Sar en Visser 2006).

5.6 Slotbeschouwing

In dit hoofdstuk zijn een groot aantal metingen van donateur- en lidmaatschappen van diverse typen verenigingen en maatschappelijke organisaties, de eigen oordelen over de activiteit erin, en de mate waarin men vrijwilligerswerk doet voor deze organisaties of in andere verbanden, gebruikt om een beeld te schetsen van de betrokkenheid bij de Nederlandse civil society. Voor een samenvattende maat voor actieve participatie is uitgebreid nagegaan in hoeverre verschillen tussen de etnische groepen (26% van de Turkse en de Marokkaanse, 35% van de Surinaamse en de Antilliaanse, en 57% van de autochtone Nederlanders scoort hierop positief) te herleiden zijn op een aantal persoons- en achtergrondkenmerken. Dat bleek bij de Turkse en de Marokkaanse stedelingen meer het geval te zijn dan bij de Surinaamse en de Antilliaanse, maar in alle vier groepen blijft ook na het statistisch gelijktrekken van de sociale samenstelling hun participatie geringer dan van de autochtone stedelingen.

Wel is er reden om te veronderstellen dat de verschillen kleiner zullen worden. In alle vier allochtone groepen participeert de tweede generatie meer dan de eerste. Het generatieverschil is het grootst bij Marokkanen (37% actieve participatie in de tweede generatie versus 22% in de eerste). De generatiewisseling gaat gepaard met een groeiende integratie in de Nederlandse samenleving en een verhoging van het gemiddelde opleidingsniveau. Beide zaken zullen van invloed zijn op de geneigdheid en het vermogen om zich vrijwillig te organiseren.

In beleidskringen wordt om uiteenlopende redenen een stijgend niveau van participatie in de verbanden van de civil society nagestreefd. Soms gebeurt dat ter bevordering van de zelfredzaamheid en wederzijdse zorg op kleine schaal, soms ter versterking van de gemeenschapszin en het wederzijdse respect op grotere schaal, en specifiek voor nieuwe Nederlanders wordt de participatie als integratiemiddel gezien. Daar bovenop komen sectorspecifieke overwegingen voor beleidsmakers om activiteiten in sportclubs en wijkverenigingen te bevorderen en het vrijwillig geven van tijd en geld aan goede doelen te ondersteunen. Tegenwoordig veelal buiten beleidskringen spelen er dan ook nog argumenten voor participatie in de civil society vanwege machtsvorming en beïnvloeding van de politiek. Kortom, argumenten te over, maar de argumenten kunnen niet simpelweg worden gestapeld in een pleidooi voor zoveel mogelijk participatie. Veel vrijwillige verbanden zijn irrelevant voor wederzijdse zorg en hulpbetoon en ook qua politieke vorming niet van belang (of misschien zelfs contraproductief). In het licht van integratiedoelstellingen zijn de samenstelling en omgangsvormen van organisaties belangrijker dan het niveau van individuele participatie. Bij organisaties met politieke invloed zullen de representativiteit en interne democratie punten van zorg zijn. Afhankelijk van de doelstellingen moet bevordering van de participatie in verbanden van de civil society ook worden afgewogen tegen andere middelen, zoals bevordering van de participatie in het onderwijs of in het betaalde werk, facilitering van de informele zorg of vergroting van mogelijkheden voor individuele politieke inspraak.

Bevordering van participatie in de civil society is een te grove beleidsdoelstelling en vrijwilligheid als wezenskenmerk van de civil society vraagt bovendien om terughoudendheid bij de formulering van specifieke participatiedoelstellingen in deze sfeer. Dat neemt niet weg dat overheden goede redenen en mogelijkheden kunnen hebben om maatschappelijke organisaties te stimuleren toegankelijker en aantrekkelijker te worden voor nieuwe groepen. Zo zijn gemeentelijke overheden wel actief betrokken bij de interculturalisatie van sportclubs en ondersteunt de rijksoverheid de organisatie Movisie, die maatschappelijke organisaties op dit vlak adviseert (Münz 2003; CEV 2006; Pels 2008). In de marges van de civil society is ook de bevordering van activiteiten in en rond (semi)publieke voorzieningen van belang. Daarbij is vaak moeilijk een onderscheid aan te brengen tussen echt vrijwilligerswerk, min of meer verplichte activiteiten, zaken die men vanzelfsprekend doet voor gezins- en familieleden, en matig betaalde baantjes. Te denken is aan taken die ouders verrichten op de school of vrijetijdsvoorzieningen van hun eigen kinderen. Met name voor Turkse en Marokkaanse vrouwen, die in dit hoofdstuk opvielen door een geringe actieve participatie in de civil society, bieden deze hybride activiteiten tussen informele sfeer en betaald werk mogelijk perspectief op meer vrijwillig engagement (Dekker en Keuzenkamp 2006: 231).

In dit hoofdstuk konden we de achterstand van de Turkse en de Marokkaanse vrouwen niet goed verklaren. Verder onderzoek is gewenst, waarin behalve naar individuele achtergronden aan de vraagkant zeker ook naar de attractiviteit van organisaties

bij het aanbod van participatiemogelijkheden moet worden gekeken (zie tabel 5.5: aantrekkelijker sport- en vrijetijdsorganisaties zouden veel kunnen helpen als men gelijkheid van georganiseerde participatie belangrijk vindt).

Tot slot zij eraan herinnerd dat in dit hoofdstuk de civil society is geïdentificeerd met organisaties waarvan men vrijwillig lid of donateur is, en met anderszins georganiseerd vrijwilligerswerk. Buiten beschouwing bleven vergelijkbare ongeorganiseerde activiteiten en de participatie in het gemeenschapsleven rond collectieve en commerciële voorzieningen.¹² Bij andere grenslijnen treden andere ongelijkheden naar voren. Voor de toekomst is niet alleen te verwachten dat thans nog als allochtoon betitelde groepen sterker geïntegreerd raken in de civil society zoals we haar kennen, maar is ook waarschijnlijk dat zij door processen van informalisering en transnationalisering minder typisch Nederlands georganiseerd raakt.

Noten

- 1 Deze terreinafbakening wijkt af van wat thans in beleidskringen gebruikelijk is in het kader van de Wet maatschappelijke ondersteuning. Het begrip 'civil society' is daar min of meer een synoniem van het oude idee van de zorgzame samenleving. Informele hulp is daarin belangrijk, maar recreatieve participatie van mensen zonder handicap is dat niet, terwijl beïnvloeding van de politiek buiten de sfeer van de zorg ook enigszins buiten het gezichtsveld blijft.
- 2 Dat is ook zo in een vergelijking van de hier opgenomen bevolkingsgroepen ten aanzien van het lidmaatschap van een groter aantal organisaties in het onderzoek AVO'03 (De Hart 2005: 25). Zie voor vergelijkbare resultaten en een gedetailleerd beeld voor Rotterdam Van Daal (2001).
- 3 Als vrijwilligerswerk als onbetaalde arbeid voor anderen wordt gepresenteerd, vergeten mensen gemakkelijk activiteiten voor de sportclub waar ze zelf of hun kinderen op zitten; worden de vragen gesteld in het verlengde van vragen over lidmaatschappen, dan worden eventuele activiteiten voor een school of ziekenhuis gemakkelijk vergeten. Het noemen van voorbeelden van vrijwilligerswerk genereert een hoge gerapporteerde deelname (zie verder Dekker et al. 2007). De bevindingen van eerder vrijwilligerswerkonderzoek onder minderheden verschillen sterk en dat niet alleen omdat plaatsen en organisaties van onderzoek verschillen. Een uitbreiding tot informeel vrijwilligerswerk inclusief kinderopvang verhoogt bijvoorbeeld de deelname aanzienlijk en verkleint de achterstand van allochtone vrouwen.
- 4 De 25% van de autochtone ondervraagden komt mooi overeen met de 24% en 25% vrijwilligers die met een vergelijkbare vraagstelling in de onderzoeken Culturele veranderingen in Nederland van 2004 en 2006 werden gemeten (Dekker et al. 2007: 30-31).
- 5 Er is gevraagd naar nieuws over de Nederlandse politiek. De lage Turkse score lijkt een gevolg van een relatief geringe interesse in politiek en specifiek in de Nederlandse politiek. Wordt in LAS gevraagd naar interesse in de politiek in het algemeen, dan zegt 33% van de Turken en 38% van de Marokkanen tamelijk of sterk geïnteresseerd te zijn (van de Surinamers 50%, de Antillianen 49% en de autochtonen 62%). Van de geïnteresseerde Turken is 24% vooral in de politiek in Nederland geïnteresseerd en 8% vooral in de politiek in Turkije (en 33% vooral in de internationale politiek en 36% in alles); bij de Marokkanen is 42% vooral in de Nederlandse politiek geïnteresseerd en 1% vooral in de Marokkaanse (en 30% vooral in de internationale en 26% in alles).
- 6 Dit sluit natuurlijk niet uit dat de allochtonen op andere wijze vaker goedgeefs zijn, bijvoorbeeld door de ondersteuning van (verre) familie in Nederland of het land van herkomst. Evenals bij vrijwilligerswerk is er bij filantropisch gedrag een discussie over het etnocentristische karakter van de meting. Wordt door het noemen van organisaties respectievelijk goede (maatschappelijke) doelen niet ten onrechte het informele en op de eigen kring gerichte gedrag uitgesloten (vgl. Belhaj en Schuyt 2003)? Dat zijn goede vragen als het erom zou gaan 'goed gedrag' te meten, maar dat is hier niet aan de orde. Zoals vermeld in de inleiding zijn we expliciet uit op gedrag in de publieke sfeer.
- 7 Dat heeft te maken met de afwezigheid van plattelanders. In het landelijke onderzoek Culturele veranderingen in Nederland van 2004 laat 13% van de ondervraagde kerke-lijken, katholieken en mainstream-protestanten, weten eens per twee weken of vaker

- naar de kerk te gaan; dat percentage varieert van 20 in de niet-stedelijke tot 11 in de sterk stedelijke en 6 in de zeer sterk stedelijke postcodegebieden.
- 8 Het feitelijke belang van zelforganisaties is omstreken in de literatuur (Zuithof 2002; zie ook Van Daal 2001; Van Heelsum 2004; en Ter Wal 2005: 24 e.v.). Zuithof (2002: 17) meldt voor Nederland 'zo'n 1400 zelforganisaties van allochtonen, waarvan ongeveer de helft een religieuze achtergrond heeft' en haalt Henk-Jan van Daal aan, die voor Rotterdam op basis van eigen en ander onderzoek uitgaat van ongeveer 160 zelforganisaties, waarbij hoogstens 10% van alle allochtonen in die stad betrokken is.
 - 9 Zie noot 6. In het landelijk dekkende SIM-onderzoek van 2006 komen de cijfer voor het behoren tot een religie voor de niet-autochtone groepen overeen met de hier gerapporteerde cijfers, maar wordt voor de autochtonen 50% in plaats van 37% vermeld (zie Dagevos et al. 2007: 180-181).
 - 10 Aan deze twee groepen is ook naar de deelname aan het dagelijks gebed en aan de ramadan gevraagd, omdat beide activiteiten binnen de islam tot de religieuze voorschriften behoren. Van de Turken neemt 57% maandelijks of vaker deel aan het gebed en 67% de meeste of alle dagen aan ramadan; bij de Marokkanen bedragen deze percentages respectievelijk 78 en 88.
 - 11 De verschillen komen overeen met die in het latere SIM-onderzoek, behalve dat daar een kleiner generationeel verschil bij Marokkanen en geen generationeel verschil bij Turken te signaleren is (Dagevos et al. 2007: 182).
 - 12 Bijvoorbeeld het bezoek aan koffiehuisen, terwijl afgaande op Jürgen Habermas (1962) in steden in Europa in de zeventiende en achttiende eeuw de gelijknamige etablissementen (ook toen al mannendomein) toch een centrale rol vervulden in de ontwikkeling van de civil society en publieke sfeer.

6 Sociale contacten in de vrije tijd

Andries van den Broek en Erik van Ingen

- Er is nauwelijks verschil tussen de vijf etnische groepen in de mate waarin zij frequent contact onderhouden met familie en vrienden.
- Meer Turkse en Marokkaanse dan Surinaamse, Antilliaanse en autochtone stedelingen hebben frequent contact met buren en buurtgenoten.
- Meer alloctonen, vooral meer Surinamers en Antillianen, dan autoctonen krijgen vrienden en/of buren op bezoek.
- Meer alloctonen onderhouden frequente vrijetijdscontacten met autoctonen dan andersom, de Surinamers en de Antillianen het meest.
- De Turken besteden meer tijd aan contacten met familie, buren en buurtgenoten.
- De voorkeur voor huiselijke sociale contacten in de eigen familiekring en eigen etnische kring bij de Turken is sterk geconcentreerd onder laagopgeleide ouderen van de eerste generatie. De hogeropgeleide tweede generatie heeft die voorkeur veel minder. Dit is een voorproefje van de breder georiënteerde sociale contacten die de hogeropgeleide tweede en derde generaties alloctonen zullen onderhouden.
- Wederzijdse gevoelens tussen allochtone en autochtone stadsbewoners zijn positiever naarmate men meer met elkaar omgaat. Dat verband is niet sterk, en het kan niet worden uitgesloten dat het minstens deels zo is dat positievere gevoelens tot meer contact leiden in plaats van andersom.

6.1 Het belang van sociale contacten

Behalve als bron van intimiteit en gezelligheid zijn sociale contacten van belang als bron van burgerschap en zelfredzaamheid. Burgerschap laat de maatschappij functioneren, hulpbronnen laten individuen functioneren.

Burgerschap heeft niet zozeer op individuen betrekking, maar op de samenleving waarin ze leven. De gedachte is dat bepaalde sociale contacten bevorderlijk zijn voor democratische waarden als goed burgerschap, openheid en tolerantie. Deze ideeën zijn terug te voeren op de klassieke studie van De Tocqueville uit 1835 over democratie, waarin hij onderscheid maakte tussen primaire contacten met familie en beste vrienden versus secundaire contacten zoals die in verenigingen. Naarmate dat laatste type een bredere rekruteringsbasis heeft en men er meer mensen met andere meningen en andere maatschappelijke achtergrond treft, zijn dat *schools of democracy*. Ruim anderhalve eeuw later introduceerde Putnam (2000) het nauw gerelateerde onderscheid tussen *bonding social capital*, dat mensen in de eigen kring verbindt, en

bridging social capital, dat mensen met uiteenlopende achtergrond verbindt, ook over de grenzen van sociale verschillen heen.

Met betrekking tot zelfredzaamheid geldt een vergelijkbaar onderscheid in de hulpbronnen die mensen aan hun sociale netwerken kunnen ontleen. Het gaat dan om *weak ties* en *strong ties* (Granovetter 1973). Sterke bindingen zijn intensiever, intenser en intiemer dan zwakke bindingen. Dit type binding kenmerkt zich door gemakkelijk mobiliseerbare wederzijdse hulpverlening, maar ook door een beperkt reservoir aan informatie en diensten, omdat men binnen zo'n netwerk veelal over dezelfde informatie en middelen beschikt. Zwakke bindingen ontberen die gemakkelijk mobiliseerbare hulp, maar omspannen netwerken die wat verder weg liggen, en bieden daarmee toegang tot een breder reservoir aan informatie en middelen. Zo ontdekte Granovetter dat *weak ties* de kans op het vinden van een baan vergroten. In aanvulling hierop is het belang benadrukt van schakels die sociale netwerken met elkaar verbinden (Burt 1995). Hoe meer van zulke schakels iemands netwerk telt, of hoe groter het aantal *structural holes* dat wordt overbrugd, hoe groter het potentiële voordeel ervan. De sterkere en zwakkere banden zijn voor te stellen als concentrische cirkels: een kring intieme contacten, een wat wijdere kring met wie men regelmatig contact heeft, een kring die men vaag kent, en nog een kring *one-handshake-away* contacten (contacten van kennissen). De wijde kringen zijn mogelijk moeilijk mobiliseerbaar, maar wel rijk aan informatie en andere hulpmiddelen.

Een verbijzondering van deze algemene gedachte dat sociale contacten dienstbaar zijn aan burgerschap en zelfredzaamheid, is de gedachte dat contact tussen etnische groepen bijdraagt aan integratie en cohesie. Terugvertaald naar burgerschap en zelfredzaamheid zouden sociale contacten tussen etnische groepen spanningen tussen die groepen verminderen en hun gelijke(re) toegang tot sociale hulpbronnen bieden.

In de theorie van het minderhedenbeleid heeft vooral het eerste perspectief ingang gevonden (Gijsberts 2007). In beleidskringen wordt aangehaakt bij de 'contacthypothese' dat meer interetnisch contact tot meer wederzijds begrip leidt (RMO 2005). Er is echter enige evidentie dat zulk contact maar weinig bevorderlijk is voor de arbeidsmarktpositie van allochtonen (Dagevos et al. 2006, Dagevos 2007).

Sinds 2007 zijn sociale contacten ook via de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) inzet van beleid. Oogmerk van de Wmo is dat iedereen, onder andere verbijzonderd naar autochtoon en allochtoon, volwaardig aan de samenleving kan deelnemen. Het eerste van de negen onderscheiden beleidsterreinen of prestatievelden van maatschappelijke ondersteuning betreft het 'bevorderen van de sociale samenhang in en leefbaarheid van dorpen, wijken en buurten' (TK 2004/2005).

Sociale contacten zijn dus om meerdere redenen van belang. Ze geven het leven kleur, binden mensen en vormen een bron van informatie en hulp. Hun bijdrage aan samenhang in de samenleving en aan individuele weerbaarheid maakt ze maatschappelijk van belang. In dit hoofdstuk beschrijven we de sociale contacten van etnische groepen: hoeveel sociale contacten men heeft, de tijd die men aan sociale

contacten besteedt, en de samenstelling van het gezelschap waarmee men activiteiten onderneemt.

In onderzoek onderscheidt men verschillende typen sociaal contact, omdat ze verschillende vormen van sociale steun of verschillende hulpbronnen genereren. In die traditie onderscheiden we hier vier typen: partner, familie, vrienden/bekenden en burens. Aansluitend bij het thema van deze studie gaan we tevens in op de etniciteit van het gezelschap waarin men verkeert, met name op de mate waarin de leden van de diverse etnische groepen in etnisch gemengd gezelschap dan wel in de eigen groep verkeren. Tot besluit gaan we na of er een verband bestaat tussen het onderhouden van interetnische sociale contacten en de wederzijdse beeldvorming.

6.2 De hoeveelheid sociale contacten

De gegevens uit het onderzoek naar de Leefsituatie van allochtone stedelingen (LAS) over de sociale contacten die men in de vrije tijd onderhoudt, hebben betrekking op de kleine kring van familieleden tot de brede kringen van buurtbewoners en mensen van andere etnische komaf (tabel 6.1). In elk van de vijf etnische groepen heeft ruim driekwart van de mensen minstens eens per week contact (*face-to-face*, schriftelijk en/of telefonisch) met familieleden buiten het eigen huishouden. De verschillen tussen etnische groepen zijn in dit opzicht kleiner dan de gelijkenis in het blijkbaar algemeen menselijke patroon.

Vrijtijdscontacten met vrienden (en goede kennissen) vinden nog wat frequenter plaats. Daarin verschillen de groepen meer. Driekwart van de Marokkanen en van de Surinamers onderhouden minstens eens per week contact met vrienden; onder de Turken, de Antillianen en de autochtonen bedraagt dit aandeel circa 85%.

Een ander onderscheid tekent zich af in de contacten met burens en buurtgenoten. Turken en Marokkanen hebben die het meest, autochtonen een stuk minder, en Surinamers en Antillianen het minst. Bij de Turken en de Marokkanen duidt dit behalve op een hang naar sociaal contact mogelijk ook op een hoge trefkans in buurten waarin zij met veel mensen uit dezelfde etnische groep wonen (Gijsberts 2007; Kullberg 2007).

Men kan op tal van manieren contact met anderen onderhouden: door een praatje op straat, via legio communicatiemiddelen of door elkaar te bezoeken. De frequentie van de laatste vorm van sociaal contact loopt sterk uiteen. Ruim een derde van de Surinamers en de Antillianen zegt vaak bezoek van vrienden en/of burens te ontvangen, tegen slechts een tiende van de autochtonen; de Turken en de Marokkanen zitten daartussenin (tabel 6.1).

Tabel 6.1

Sociale contacten in de vrije tijd, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
contact met familieleden (minstens eens per week)	79	75	76	76	77
contact met vrienden (minstens eens per week)	83	77	76	83	85
contact met buren (veel contact) ^a	64	63	48	46	51
contact buurtgenoten (veel contact) ^a	51	52	37	36	40
bezoek vrienden/buren (vaak) ^b	20	27	38	38	11
contact allochtonen-autochtonen ^c (vaak) ^b	29	37	56	55	15

a Het percentage 'veel contact' is het percentage respondenten dat het helemaal eens is met de uitspraak: 'Ik heb veel contact met...'. (Dit is de meest positieve van vijf antwoordcategorieën helemaal oneens als andere uiterste.)

b Het percentage 'vaak' is het percentage respondenten dat vaak contact zegt te hebben (Dit is de meest positieve van drie antwoordcategorieën, naast soms en nooit.)

c Allochtonen is gevraagd of ze in hun vrije tijd omgaan met autochtonen, autochtonen of ze in hun vrije tijd omgaan met allochtonen.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

De verschillen naar etniciteit in bezoek ontvangen zijn veel groter dan in het onderhouden van contacten met familie, vrienden en buren in het algemeen, en volgen deels een ander patroon. De Surinamers en de Antillianen springen er niet echt uit als het om het onderhouden van sociale contacten gaat, maar rapporteren wel meer bezoek. Blijkbaar is bezoek ontvangen voor hen meer dan voor anderen een vast onderdeel van het onderhouden van contacten. Maar vooral valt op dat autochtonen, die bij contact met vrienden en buren nog gelijke tred met de andere groepen houden, hen veel minder vaak thuis ontvangen. Onder autochtonen is bezoek ontvangen blijkbaar een minder vanzelfsprekend en/of een minder frequent deel van hun sociale contacten. Uit andere bron is bekend dat men in Nederland de laatste decennia steeds minder tijd bij elkaar op visite is (Huysmans et al. 2006).

Er is ook informatie ingewonnen over het etnische aspect van de sociale contacten. Allochtonen is gevraagd of ze in hun vrije tijd met autochtonen omgaan, en vice versa. Ruim de helft van de Surinamers en de Antillianen zegt in de vrije tijd vaak met autochtonen om te gaan, onder de Marokkanen is dat 37% en onder de Turken 29%. Slechts 15% van de autochtone stedelingen heeft vaak vrijetijdscontacten met allochtonen (tabel 6.1; vgl. Beekhoven en Dagevos 2005). Dit zal deels met de trefkans te maken hebben. In de G50 wonen aanzienlijk meer autochtonen dan allochtonen. Gevoegd bij de concentratie van allochtonen in bepaalde wijken in die steden bestaat er een zekere fysieke afstand tot elkaar. Maar men lijkt ook een zekere culturele afstand tot elkaar te ervaren (Gijsberts en Vervoort 2007).

Verwacht mag worden dat de culturele en fysieke afstand onder jongeren kleiner is, omdat ze in multi-etnische steden zijn opgegroeid en elkaar treffen in opleidingsinstututen en uitgaansgelegenheden. Autochtone jongeren hebben evenwel maar nauwelijks meer vrijetijdscontacten met allochtonen dan oudere autochtonen (tabel 6.2).

Tabel 6.2

Vrijetijdscontact tussen allochtonen en autochtonen, naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten 'vaak')^a

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	29	37	56	55	15
eerste generatie	22	29	52	49	
tweede generatie	48	64	64	79	
mannen	33	39	56	63	14
vrouwen	25	35	55	48	17
15-24 jaar	39	57	62	60	18
25-44 jaar	29	33	54	57	16
45-64 jaar	16	21	54	45	14
max. basisonderwijs	16	19	40	29	27
vbo/mavo/vmbo	36	46	52	49	12
mbo/havo/vwo	39	52	61	58	17
hbo/wo	42	55	66	75	14
geen betaald werk	21	30	47	46	17
betaald werk	37	45	60	61	15

a Het percentage 'vaak' is het percentage respondenten dat vaak contact zegt te hebben (Dit is de meest positieve van drie antwoordcategorieën, naast soms en nooit.)

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Het interetnisch contact van autochtone jongeren is van hetzelfde niveau als dat van oudere Turken en Marokkanen. Met andere woorden: in de autochtone leeftijdsgroep met de meeste contacten met allochtonen ligt het percentage mensen met contacten die de scheidslijn allochtoon-autochtoon overbruggen, op hetzelfde niveau als in de allochtone leeftijdsgroepen met de minste van dergelijke contacten. Allochtonen, vooral Turken en Marokkanen, onderhouden meer vrijetijdscontacten met autochtonen naarmate ze jonger zijn, verschillen die ook in de eerste en tweede generatie tot uiting komen.

Contact tussen allochtonen en autochtonen is niet erg seksespecifiek. Onder allochtonen is het iets meer een mannen- dan een vrouwenzaak.

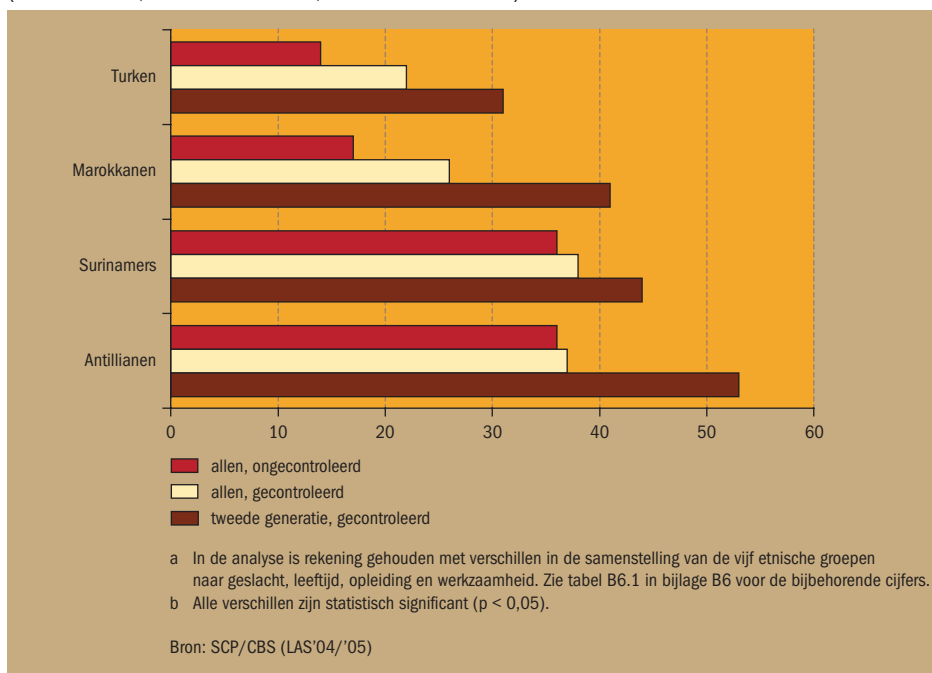
Het opleidingsniveau is sterker onderscheidend, vooral onder allochtonen. Hoe hoger de genoten opleiding, hoe groter het aandeel allochtonen met frequente vrijetijdscontacten met autochtonen. Onder autochtonen is de relatie tussen onderwijs en interetnisch vrijetijdscontact niet alleen beduidend minder sterk, maar bovendien omgekeerd: de laagst opgeleide autochtonen hebben de meeste van die contacten.

Van de Turken en de Marokkanen hebben vooral degenen met betaald werk vrijetijdscontacten met autochtonen. Onder autochtonen is het wel of niet hebben van werk niet onderscheidend.

Zoals in hoofdstuk 1 is vastgesteld, verschillen de groepen qua samenstelling van elkaar in sociaaldemografische kenmerken als de leeftijdsopbouw en de verdeling van opleidingsniveaus. Bovendien kunnen die kenmerken elkaar overlappen; de tweede generatie is bijvoorbeeld gemiddeld jonger en hoger opgeleid dan de eerste generatie en dan de totale groep. Met behulp van statistische analyse kunnen we de invloed van die kenmerken op (in dit geval) de mate van interetnisch contact buiten haakjes zetten, zodat we dicht(er) bij het effect van etniciteit komen (gecontroleerde uitkomsten, zie ook § 1.5). Als we dat doen, is het verschil in de mate waarin allochtonen en autochtonen over en weer vaak contact met elkaar zeggen te hebben, eerder groter dan kleiner (figuur 6.1, tabel B6.1 in bijlage B6 op www.scp.nl/allochtonestedelingen).

Figuur 6.1

Allochtonen met autochtonen vergeleken in de mate waarin zij over en weer contact met elkaar hebben, naar etnische groep en generatie, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (schaal 1-100, 1 = nooit contact, 100 = vaak contact)^{a,b}

De antwoordcategorieën zijn hier getransformeerd tot een schaal van 1 tot 100, waarop 1 staat voor geen en 100 voor veel interetnisch contact. De Turken en de Marokkanen onderscheiden zich nu nog wat meer van de autochtonen dan reeds uit de waargenomen verschillen blijkt. De tweede generatie van alle vier allochtone groepen verschilt eveneens nog sterker van de autochtonen dan voor de statistische correctie voor de samenstellingsverschillen tussen de groepen. Koplopers in interetnisch contact in de vrije tijd zijn de in Nederland geboren Antillianen.

Allochtonen en autochtonen verschillen in nog een ander opzicht sterk van elkaar in hun sociale contacten: het thuis bezoek ontvangen. Leden van de tweede generatie doen dat meer dan hun ouders, jongeren meer dan ouderen, hoogopgeleide allochtonen meer dan laagopgeleide, werkende allochtonen meer dan allochtonen zonder betaald werk (tabel 6.3). Bij bijna alle uitsplitsingen (binnen bijna elke regel in de tabel) geldt dat autochtonen minder bezoek ontvangen dan allochtonen.

Tabel 6.3

Bezoek van vrienden/buren ontvangen, naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten 'vaak')

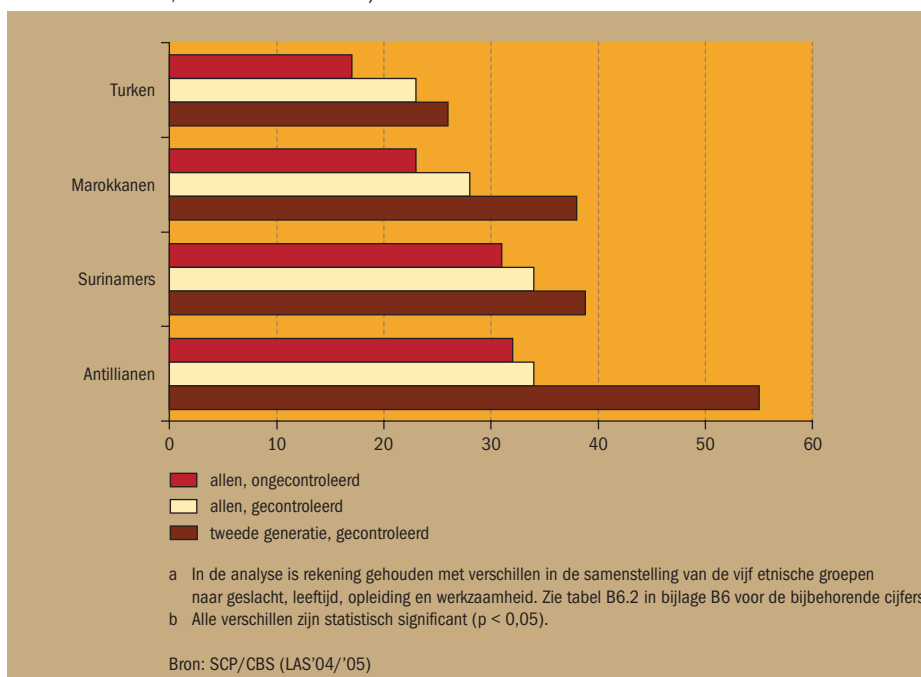
	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	20	27	38	38	11
eerste generatie	17	21	36	31	
tweede generatie	27	46	44	66	
mannen	21	28	38	45	9
vrouwen	18	26	38	31	13
15-24 jaar	23	35	39	44	16
25-44 jaar	20	27	38	38	11
45-64 jaar	13	16	37	30	10
max. basisonderwijs	11	15	25	17	15
vbo/mavo/vmbo	24	30	33	34	6
mbo/havo/vwo	24	36	41	40	15
hbo/wo	35	44	51	53	10
geen betaald werk	15	20	32	30	16
betaald werk	24	34	41	43	10

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Net als bij de vrijetijdscontacten tussen autochtonen en allochtonen het geval is, zijn de verschillen tussen de allochtone groepen en de autochtone groep in de mate waarin zij thuis bezoek ontvangen, nog wat groter als we statistisch rekening houden met de effecten van de persoonskenmerken. En de tweede generatie allochtonen verschilt dan nog meer van de autochtone stedelingen. Opnieuw zijn de antwoordcategorieën getransformeerd tot een schaal van 1 tot 100, waarbij 1 staat voor nooit en 100 voor vaak bezoek (figuur 6.2, tabel B6.2 in bijlage B6).

Figuur 6.2

Allochtonen met autochtonen vergeleken in de mate waarin zij thuis bezoek van vrienden/buren ontvangen, naar etnische groep en generatie, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (schaal 1-100, 1 = nooit contact, 100 = vaak contact)^{a,b}

In de LAS-registratie van bezigheden op de dag voorafgaand aan het interview zijn drie vormen van sociaal contact onderscheiden: op visite gaan, visite ontvangen en praten met huisgenoten. Er zijn steeds vervolgvragen gesteld over het gezelschap waarin men op dat moment verkeerde. Dat gezelschap staat in de volgende paragrafen centraal, maar eerst bezien we de tijd die men dagelijks voor dergelijke sociale contacten vrijmaakte. Dat is dus de optelling van de tijd die men besteedde aan op visite gaan, visite ontvangen en praten met huisgenoten (vrijdag en zaterdag niet meegerekend en, anders dan eerder in tabel 2.6, zonder telefoneren).

Ongeacht etniciteit, geslacht, leeftijd en scholingsniveau besteedt men door de bank genomen een tot anderhalf uur per dag aan de genoemde vormen van sociaal contact (tabel 6.4). De Turken ruimen er de meeste tijd voor in.

Tabel 6.4

Tijd besteed aan sociale contacten binnenshuis,^a naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in uren per dag)^b

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	1,4	1,2	1,1	1,2	1,2
eerste generatie	1,5	1,1	1,2	1,3	
tweede generatie	1,2	1,2	0,9	1,0	
mannen	1,2	1,2	1,1	1,1	0,9
vrouwen	1,6	1,1	1,0	1,3	1,4
15-24 jaar	1,4	1,0	1,0	1,4	1,2
25-44 jaar	1,4	1,3	1,1	1,1	1,2
45-64 jaar	1,5	0,8	1,1	1,1	1,2
max. basisonderwijs	1,6	1,3	1,4	1,5	0,9
vbo/mavo/vmbo	1,5	1,1	1,1	1,5	1,3
mbo/havo/vwo	1,3	1,1	0,8	1,0	1,2
hbo/wo	0,9	1,0	1,2	1,0	1,2
geen betaald werk	1,8	1,4	1,2	2,0	1,5
betaald werk	1,0	0,9	1,0	0,6	1,1

a Op visite gaan, visite ontvangen, praten met huisgenoten.
b Op zondag t/m donderdag tussen 06.00 en 24.00 uur.

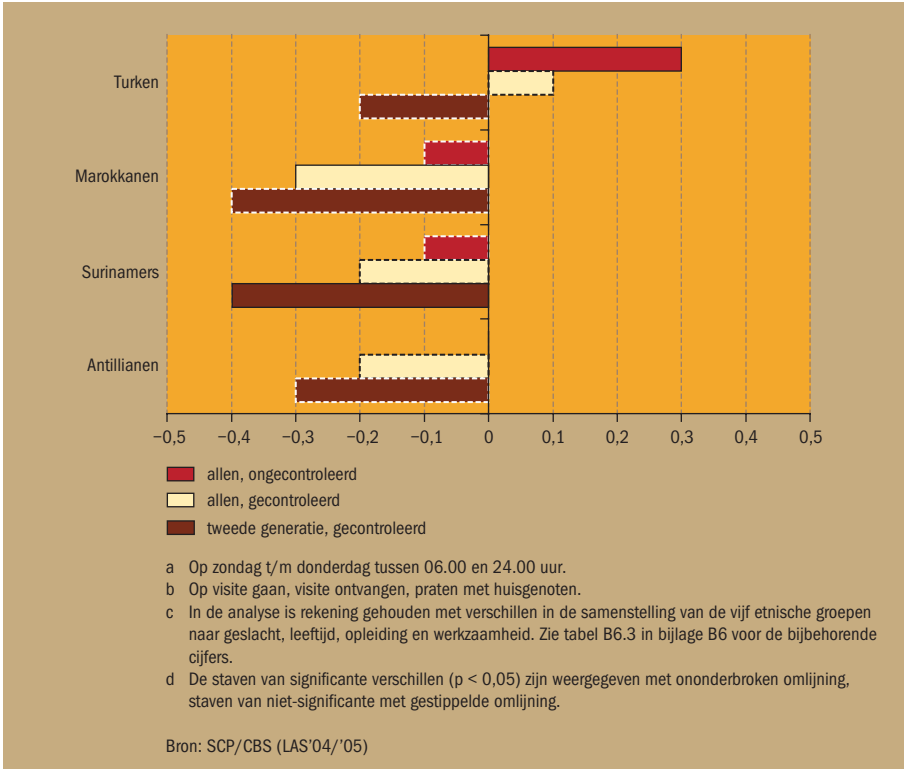
Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Na statistische controle voor verschillen in de samenstelling van de groepen naar sociaaldemografische kenmerken onderscheiden de Turken zich niet langer (figuur 6.3, tabel B6.3 in bijlage B6), maar de Marokkanen en de tweede generatie van de Surinamers wel. Zij besteden significant wat minder tijd aan sociale contacten dan de autochtonen. Verder verschillen de etnische groepen niet van elkaar in de tijd die men vrijmaakt voor op visite gaan, visite ontvangen en praten met huisgenoten.

Resumerend doet zich in de tijdsbesteding aan sociale contacten en in de frequentie van contact met familieleden en vrienden geen onderscheid naar etniciteit voor. In enkele andere opzichten tonen de allochtone stedelingen zich sociaal ingesteld tonen dan de autochtone stadsbewoners. Ze hebben meer contact met hun burens, ontvangen vaker bezoek en hebben meer interetnische contacten. Dit laatste kan vanwege de etnische concentratie in buurten deels een kwestie van trefkans zijn.

Figuur 6.3

Alloctonen met autoctonen vergeleken in de tijd^a die zij besteden aan sociale contacten binnenshuis,^b naar etnische groep en generatie, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in uren per dag)^{c,d}

In de registratie van de bezigheden op de dag voorafgaand aan het LAS-interview is steeds doorgevraagd naar het gezelschap waarin men dan verkeerde, als men binnenshuis of buitenshuis sociaal contact had. Daarover gaan de drie volgende paragrafen. Aan de orde komen visites (§ 6.3), huiselijke activiteiten (§ 6.4) en activiteiten buitenshuis (§ 6.5).

6.3 Gezelschap tijdens visites

In termen van de hoeveelheid tijd die ermee gemoeid is, zijn op visite gaan en visite ontvangen veruit de meest intensieve vormen van sociale contact. Met wie brengt men deze tijd door? Hier bezien we het type contact (familie, vrienden, buren) en de etnische samenstelling (eenzijdig of gemengd) van het gezelschap.

De Marokkanen en vooral de Turken spenderen naar verhouding veel tijd met hun familie, de Turken ook met hun buren. De aard van de sociale contacten van de Suri-

namers lijkt sterk op die van de autochtonen, en de Antillianen wijken daar iets van af doordat ze wat meer contact met vrienden en bekenden hebben (tabel 6.5).

Tabel 6.5

Type contact tijdens visite, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in uren per dag)^a

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
familie	0,8	0,6	0,5	0,4	0,4
vrienden, bekenden	0,4	0,3	0,4	0,5	0,3
buren	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0
anderen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1

a Op zondag t/m donderdag tussen 06.00 en 24.00 uur.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Uiteraard zijn dergelijke contacten niet wederzijds uitsluitend. Men kan tegelijk familie en vrienden ontmoeten, maar dergelijke overlappingen bleken in de praktijk weinig voor te komen. Het type contact bij visite is meestal vrij exclusief.

Omwille van de ruimte kunnen we niet de uitkomsten van alle denkbare vervolganalyses tonen en is er steeds een keuze gemaakt. Hier is dat een nadere blik op het contact met familie (tabel 6.6). De tweede generatie doet in het algemeen minder aan familievisite dan de eerste, met uitzondering van de Marokkanen. Surinamers en Antillianen van de tweede generatie besteden er minder tijd aan dan de autochtonen. Bij de Turken en de Antillianen manifesteert zich een sekseverschil, in beide groepen besteden de vrouwen aanmerkelijk meer tijd aan familievisite dan de mannen. Datzelfde geldt voor de mensen van middelbare leeftijd vergeleken met de jongere groep. Soms blijft de tijdsbesteding in de oudere categorie vervolgens gelijk, zoals bij de Turken, soms ligt deze dan lager, zoals bij de Marokkanen. Naar opleidingsniveau, ten slotte, bestaan er ook verschillen, maar de richting van het verband is wisselend. Alleen onder de Turken en Antillianen is er een eenduidig verband: hoe meer opleiding, hoe minder familievisite. Niet-werkenden besteden hier meer tijd aan, vooral onder de Turken en Antillianen.

Tabel 6.6

Tijd besteed aan familievizite, naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in uren per dag)^a

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	0,8	0,6	0,5	0,4	0,4
eerste generatie	0,8	0,6	0,5	0,5	
tweede generatie	0,6	0,7	0,3	0,3	
mannen	0,6	0,6	0,5	0,4	0,4
vrouwen	1,0	0,7	0,5	0,5	0,4
15-24 jaar	0,7	0,5	0,3	0,3	0,3
25-44 jaar	0,8	0,8	0,6	0,5	0,5
45-64 jaar	0,8	0,3	0,5	0,5	0,4
max. basisonderwijs	0,9	0,7	0,5	0,7	0,4
vbo/mavo/vmbo	0,8	0,5	0,7	0,6	0,5
mbo/havo/vwo	0,7	0,6	0,3	0,3	0,6
hbo/wo	0,4	0,6	0,5	0,3	0,3
geen betaald werk	1,1	0,7	0,5	0,8	0,5
betaald werk	0,5	0,5	0,5	0,2	0,4

a Op zondag t/m donderdag tussen 06.00 en 24.00 uur.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

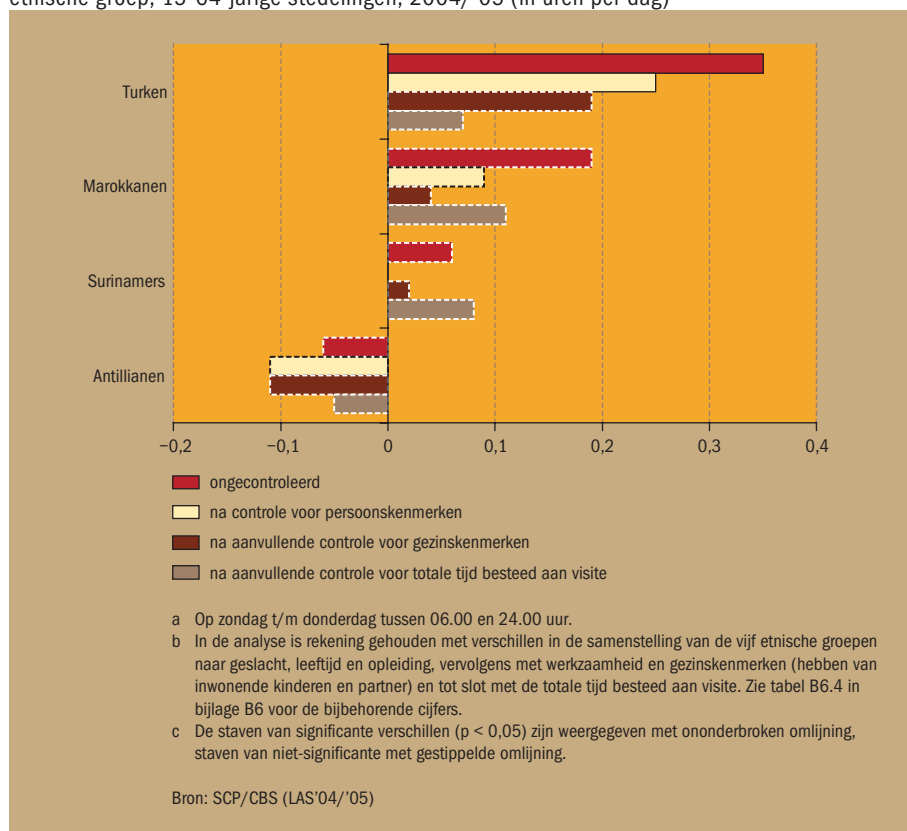
Bij nadere analyse blijken alleen de Turken van de autochtonen te verschillen in de tijd die ze tijdens visites met familie doorbrengen. Figuur 6.4 visualiseert voor iedere groep allochtonen dit verschil met autochtonen (zie tabel B6.4 in bijlage B6 voor de onderliggende cijfers). De bovenste staaf geeft telkens het waargenomen verschil aan, bij Turken 0,35 uur per dag. Vervolgens wordt met statistische analyse rekening gehouden met de invloed van andere factoren dan etniciteit: in de tweede staaf met die van de samenstelling van de groepen (geslacht, leeftijd en opleidingsniveau) en in de derde ook met gezinskenmerken (het hebben van inwonende kinderen en een partner). Om na te gaan of er bij verschillen in de tijd voor familiebezoek sprake is van verschillende voorkeur voor typen sociaal contact (bv. liever familie dan vrienden of burens) of van meer visite in het algemeen, controleren we tot slot ook voor de totale tijd besteed aan visite.

Een deel van het verschil tussen de Turkse en de autochtone stedelingen wordt verklaard door de samenstellingsverschillen tussen beide groepen, maar dan resteert nog altijd een verschil. Rekening houden met gezinskenmerken verandert hier

weinig aan. Inbreng van de totale tijd die men aan visite besteedt, doet dat wel. Als hiervoor statistisch wordt gecontroleerd, is het verschil in de met familie doorgebrachte visites niet langer significant. De Turken besteden, met andere woorden, meer tijd aan visite dan de autochtonen, maar hebben binnen het totaal aan visitetijd geen specifieke voorkeur voor familiebezoek.

Figuur 6.4

Allochtonen met autochtonen vergeleken in de tijd die zij besteden aan familievisite, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in uren per dag)^{a,b,c}

Vergelijkbare vervolganalyses van de tijd besteed aan visite van/bij vrienden en buren laten een wat ander beeld zien. De Antillianen besteden hier de meeste tijd aan, wat deels terug te voeren is op de sociaaldemografische samenstelling van de groep, vooral op het feit dat zij relatief vaak alleenstaand zijn. De Marokkanen en de Surinamers verschillen niet (significant) van de autochtonen. De Turken treffen hun vrienden niet maar hun buren wel vaker bij visites dan de autochtonen. Anders dan bij familiebezoek komt dat niet door demografische kenmerken, gezinssamenstelling of de totale hoeveelheid visitetijd. Onder Turken zijn buren geliefder gezelschap dan onder autochtonen.

Het tweede perspectief waarin we het karakter van de sociale contacten van de groepen bezien, betreft de etnische samenstelling ervan ofwel de mate waarin het gezelschap tijdens visites (geheel of deels) tot een andere dan de eigen etnische groep behoort. Dit is onder autochtonen verreweg het minst het geval (tabel 6.7). Zoals eerder opgemerkt kan dit niet los gezien worden van verschillen in trefkans op basis van groeps grootte en ongelijke spreiding over steden (Gijsberts 2007). Van de allochtone groepen verkeren de Antillianen het meest in gezelschap van andere etnische groepen, gevolgd door de Surinamers. De Turken en de Marokkanen doen dat minder, maar nog altijd royaal meer dan de autochtonen.

Behalve bij de Turken is er onder allochtonen een duidelijk verschil tussen de generaties, hetgeen ook tot uiting komt in verschillen naar leeftijd: jongeren en leden van de tweede generatie bevinden zich tijdens visites vaker in etnisch gemengd gezelschap. De invloed van achtergrondkenmerken is verder gering en weinig eenduidig.

Tabel 6.7

Tijd^a besteed aan visite in etnisch gemengd gezelschap, naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in uren per dag)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	0,3	0,3	0,4	0,6	0,1
eerste generatie	0,3	0,3	0,4	0,5	
tweede generatie	0,3	0,5	0,5	0,8	
mannen	0,2	0,3	0,5	0,6	0,0
vrouwen	0,4	0,3	0,4	0,6	0,1
15-24 jaar	0,4	0,5	0,6	0,7	0,0
25-44 jaar	0,3	0,4	0,4	0,5	0,1
45-64 jaar	0,2	0,1	0,4	0,5	0,0
max. basisonderwijs	0,3	0,3	0,5	0,6	0,0
vbo/mavo/vmbo	0,3	0,4	0,3	0,7	0,0
mbo/havo/vwo	0,3	0,4	0,4	0,5	0,0
hbo/wo	0,1	0,3	0,5	0,4	0,1
geen betaald werk	0,4	0,4	0,4	0,9	0,1
betaald werk	0,2	0,2	0,4	0,3	0,1

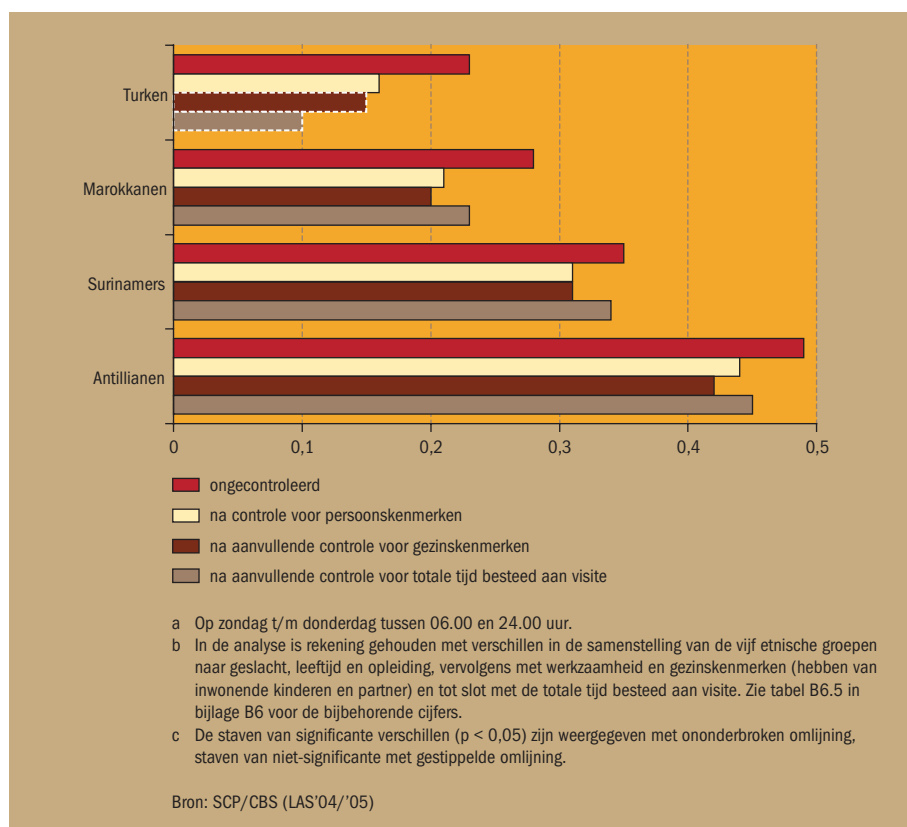
a Op zondag t/m donderdag tussen 06.00 en 24.00 uur.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Net als bij het familiecontact het geval was, komt het etnisch gemengd zijn van de visites van de Turken deels op het conto van de samenstelling van de groep naar persoonskenmerken en deels op het feit dat ze relatief veel tijd aan visites spenderen (figuur 6.5; zie tabel B6.5 op de website voor de bijbehorende cijfers). Als we in de analyse daarmee rekening houden, blijkt het verschil met de autochtone stedelingen niet langer significant te zijn. Bij de andere allochtone groepen gaan die verklaringen niet op. Zij verkeren tijdens visites ook na statistische controle voor de diverse factoren vaker in etnisch gemengd gezelschap dan de autochtonen.

Figuur 6.5

Allochtonen met autochtonen vergeleken in de tijd die zij in etnisch gemengd gezelschap zijn tijdens visites, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in uren per dag)^{a,b,c}

6.4 Gezelschap bij huiselijke activiteiten

Vrijtijdsactiviteiten kunnen sociaal contact als doel hebben, zoals visites, maar kunnen ook sociaal contact met zich meebrengen zonder dat dit het primaire doel is. We gaan nu voor elk van de vijf etnische groepen na in welke mate men 's avonds

eten, televisiekijken en hobby's alleen doet, of in gezelschap van een partner, overige gezins-/familieleden, of anderen (er kan enige overlap zitten tussen het gezelschap bij huiselijke activiteiten en de eerderbesproken visites, bv. wanneer de visite blijft eten en dit niet als visite maar als eten is gerapporteerd).

Turkse en Marokkaanse stedelingen besteden de meeste tijd aan deze drie huiselijke activiteiten, autochtone de minste. De Antillianen en de Surinamers bekleeden een middenpositie (tabel 6.8). Groter dan de verschillen in de hiermee gemoeide tijd zijn de verschillen in het type sociaal contact. Daarbij valt allereerst op dat er bij de Marokkanen en vooral bij de Turken een groter verschil is dan bij de andere groepen tussen de duur van de huiselijke activiteiten en de totale tijd die men daarbij in gezelschap van anderen verkeert. Blijkbaar hebben zij bij die activiteiten naar verhouding vaak meerdere typen gezelschap tegelijk, bijvoorbeeld partner en overige gezins-/familieleden. Voorts onderscheidt het gezelschap van de Marokkanen en de Turken zich van dat van de Antillianen en de Surinamers. Turken en Marokkanen zijn tijdens de huiselijke activiteiten vooral in het gezelschap van hun partner en/of overige gezins-/familieleden, terwijl Antillianen en Surinamers een relatief groot deel van de tijd besteed die activiteiten, alleen zijn en minder tijd met partner en gezin/familie doorbrengen.

De autochtonen besteden de minste tijd aan de genoemde huiselijke activiteiten en verkeren daarbij het minst in gezelschap van derden. Qua type gezelschap nemen ze een tussenpositie in. De tijd alleen ligt op het niveau van die van de Turken en de Marokkanen, maar de tijd met partner ligt lager dan bij die groepen, maar hoger dan bij de Surinamers en de Antillianen. De autochtonen sluiten de rij wat het gezelschap van gezin/familie bij deze activiteiten betreft.

Tabel 6.8

Type contact bij huiselijke activiteiten (avondeten, tv-kijken, hobby's), naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in uren per dag)^a

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
alleen	0,8	0,9	1,3	1,4	1,0
met partner	2,0	1,6	1,0	0,8	1,4
met andere gezins-/familieleden	2,0	2,0	1,3	1,3	0,9
met anderen	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1
totale tijd met anderen	5,9	4,6	3,7	3,7	3,3
totale tijd huiselijke activiteiten	3,5	3,4	3,1	3,2	2,9

a Op zondag t/m donderdag tussen 06.00 en 24.00 uur.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Het gezelschap van de partner bij de huiselijke activiteiten is nader onder de loep genomen (tabel 6.9). Er blijken grote verschillen naar generatie, geslacht, leeftijd, opleiding en werkzaamheid te bestaan. De tweede generatie heeft aanzienlijk minder huiselijke activiteiten met partner, vooral onder de Turken en de Marokkanen. Dit heeft te maken met het feit dat die tweede generatie jong is en jongeren hebben vaak (nog) geen partner. In alle groepen rapporteren de mannen meer tijd voor huiselijke activiteiten met hun (doorgaans) vrouwelijke partner dan andersom. Mogelijke verklaringen hiervoor zijn dat er meer alleenstaande vrouwen dan alleenstaande mannen zijn, of dat mannen in gezelschap van hun vrouw televisiekijken terwijl vrouwen zelf dan met iets anders bezig zijn en die tijd niet als televisiekijken in het gezelschap van hun man rapporteren. Tot slot is het tijdsvolume aan huiselijke bezigheden in het gezelschap van de partner het hoogst onder de laagst opgeleiden, vooral onder de Turken en de Marokkanen. Bij hen is dat tevens laag onder degenen zonder betaald werk. Dit kan een bewuste keus zijn, maar kan ook duiden op een minder uithuizig leven dan dat van hoogopgeleiden, mogelijk bij gebrek aan alternatieven.

Tabel 6.9

Huiselijke activiteiten (avondeten, tv-kijken, hobby's) met de partner, naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in uren per dag)^a

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	2,0	1,6	1,0	0,9	1,4
eerste generatie	2,4	2,0	1,1	0,9	
tweede generatie	0,8	0,6	0,5	0,6	
mannen	2,2	1,7	1,2	1,1	1,5
vrouwen	1,7	1,5	0,7	0,6	1,2
15-24 jaar	0,5	0,3	0,3	0,2	0,3
25-44 jaar	2,1	1,9	1,0	1,0	1,3
45-64 jaar	3,4	2,8	1,4	1,2	2,0
max. basisonderwijs	2,7	2,4	1,4	1,0	1,9
vbo/mavo/vmbo	1,5	1,0	0,8	0,8	1,8
mbo/havo/vwo	1,4	1,2	1,0	0,9	1,1
hbo/wo	1,1	0,9	0,8	0,8	1,2
geen betaald werk	2,2	1,8	0,9	0,7	1,6
betaald werk	1,7	1,4	1,0	0,9	1,3

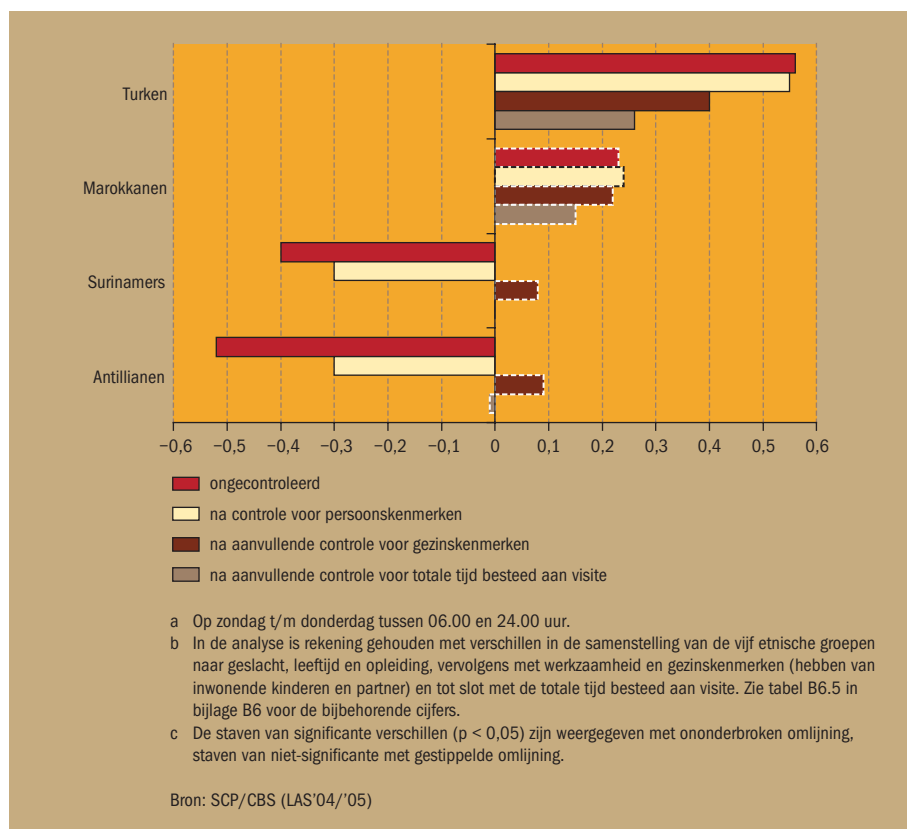
a Op zondag t/m donderdag tussen 06.00 en 24.00 uur.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

In figuur 6.6 is af te lezen in hoeverre de verschillen tussen de allochtone groepen en de autochtonen in de tijd die men doorbrengt met huiselijke activiteiten met de partner, te verklaren zijn uit samenstellingsverschillen (leeftijd, geslacht, opleiding) tussen de groepen, uit verschillen in de gezinssamenstelling (partner, inwonende kinderen) en uit verschillen in de totale tijd voor de huiselijke activiteiten (zie tabel B6.6 in bijlage B6 voor de bijbehorende cijfers).

Figuur 6.6

Allochtonen met autochtonen vergeleken in de tijd die zij in gezelschap van hun partner aan huiselijke activiteiten (avondeten, tv-kijken, hobby's) besteden, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in uren per dag)^{a,b,c}

Dat de Turken meer tijd in het gezelschap van hun partner met huiselijke activiteiten bezig zijn dan de autochtonen, ligt niet aan samenstellingsverschillen in de persoonskenmerken tussen de twee groepen, wel deels aan verschillen in de gezinssamenstelling en meer nog aan verschillen in de tijd die men aan de huiselijke activiteiten besteedt. Dat geconstateerd hebbend resteert er nog altijd een verschil: Turkse stedelingen brengen meer tijd in het gezelschap van hun partner door dan

de autochtone stedelingen. De Marokkanen onderscheiden zich in dit opzicht niet significant van de autochtonen.

Dat de Surinamers en de Antillianen minder huiselijke tijd met hun partner doorbrengen dan de autochtonen, kan volledig worden verklaard door de kenmerken waarvoor achtereenvolgens statistisch wordt gecontroleerd, deels door hun persoonskenmerken (de autochtone groep is gemiddeld ouder), maar vooral doordat ze minder vaak met een partner samenleven.

Soortgelijke analyses wijzen uit dat het feit dat de Marokkanen en de Turken tijdens huiselijke activiteiten relatief vaak in het gezelschap van hun familie zijn, eveneens deels (voor ongeveer de helft) wordt verklaard door het verschil in persoonskenmerken (met name leeftijd) en de totale tijd voor dergelijke activiteiten. Maar ook wanneer hiermee rekening wordt gehouden, blijft er een verschil bestaan met de autochtone stadsbewoners, wat kan duiden op een cultuurverschil in de voorkeur voor dit type gezelschap.

Het beeld bij de huiselijke activiteiten die men alleen onderneemt, is omgekeerd: de Antillianen en de Surinamers doen dit meer dan de autochtonen. Dit is terug te voeren op hun persoonskenmerken (jonger) en gezinssamenstelling (vaker alleenstaand). Rekening houdend met de totale tijd voor activiteiten binnenshuis valt tevens op dat de autochtonen deze vaker alleen ondernemen dan de Turken en de Marokkanen.

6.5 Gezelschap bij activiteiten buitenshuis

Ook allerlei activiteiten buitenshuis kunnen sociale contacten met zich meebrengen. Van vijf activiteiten is bevestigd in welke mate die voor de diverse etnische groepen tot contact met andere etnische groepen leiden. Zo doet 20% van de Marokkanen wel eens aan sport en komt 94% van hen dan met leden van andere etnische groepen in contact. De autochtonen hebben ook in dit verband de minste interetnische contacten, ondanks het feit dat ze veelal meer dan allochtonen aan deze activiteiten buitenshuis deelnemen. De deelnamecijfers van de allochtonen lijken op elkaar, met uitzondering van die voor chatten, hetgeen vaker door de Surinamers en de Antillianen wordt gedaan. Deze virtuele contacten op het internet zijn hier tot de activiteiten buitenshuis gerekend, omdat ze niet tot ontmoeting in huiselijke kring leiden (tabel 6.10).

Tabel 6.10

Sociaal contact buitenshuis met andere etnische groepen in diverse contexten, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten dat de afgelopen 12 maanden minstens 1x deelnam)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
sporten					
deelname activiteit	16	20	25	27	36
contact andere groep	89	94	98	96	22
vrijwilligerswerk					
deelname activiteit	14	14	18	17	31
contact andere groep	60	80	80	88	17
feest					
deelname activiteit	66	58	67	61	60
contact andere groep	35	40	63	73	-
chatten					
deelname activiteit	45	42	66	70	-
contact andere groep	78	84	86	83	-
organisatie/vereniging					
deelname activiteit	41	40	43	42	63
contact andere groep	63	67	85	88	16
- Alleen gevraagd aan allochtonen.					
Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)					

Door in tabel 6.10 niet de kolommen maar de rijen te vergelijken, ontstaat een beeld van de contexten die belangrijk zijn voor het tot stand komen van interetnisch contact. Sport is de context waarbinnen de deelnemers de meeste gemengde contacten hebben. Maar ook het deelnamecijfer per context legt gewicht in de schaal. Zo zijn de percentages etnisch gemengde contacten vermeld bij chatten en verenigingsleven weliswaar wat lager dan bij sport, maar zijn de deelnamepercentages aan die activiteiten hoger. Daardoor hebben via chatten en het verenigingsleven meer mensen interetnische contacten dan via sporten.

Optelling van de interetnische contacten tijdens sporten, bij vrijwilligerswerk en in organisaties en verenigingen geeft een maat van interetnisch contact rond activiteiten buitenshuis. De diverse vormen van ontmoeting blijken met elkaar samen te hangen: wie in de ene context contact met leden van andere etnische groepen heeft, heeft dat ook in een andere context. Tabel 6.11 toont het percentage mensen per etnische groep dat in ten minste een context contact had met mensen uit een andere etnische groep.

Tabel 6.11

Sociaal contact met (een) andere etnische groep(en) in ten minste een context buitenshuis, naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	29	34	47	46	16
eerste generatie	26	28	43	42	
tweede generatie	39	49	56	61	
mannen	32	38	49	47	15
vrouwen	27	28	44	45	16
15-24 jaar	33	46	51	53	19
25-44 jaar	33	35	49	47	17
45-64 jaar	15	14	39	37	12
max. basisonderwijs	19	23	28	29	15
vbo/mavo/vmbo	32	37	42	36	13
mbo/havo/vwo	38	42	52	52	17
hbo/wo	44	54	60	61	17
geen betaald werk	25	29	42	39	17
betaald werk	35	38	49	51	15

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

De Surinamers en de Antillianen verkeren bij de activiteiten buitenshuis het meest van allen in gemengd gezelschap. Voor de Turken en de Marokkanen geldt dat wat minder, voor de autochtonen verreweg het minst. De leden van de tweede generatie hebben langs deze weg meer interetnisch contact dan hun ouders, mannen wat meer dan vrouwen, jongeren meer dan ouderen, en hoogopgeleiden meer dan laagopgeleiden.

Als we statistisch rekening houden met verschillen in de persoonskenmerken van de groepen, raken de verschillen tussen allochtone en autochtone stedelingen verder aangescherpt (tabel B6.7 in bijlage B6).

6.6 Sociale contacten en wederzijdse beeldvorming

Komt interetnisch sociaal contact de verstandhouding tussen etnische groepen ten goede? Hier bezien we of de wederzijdse beeldvorming positiever is naarmate men meer interetnische sociale contacten heeft, in de wetenschap dat een momentopname geen definitief antwoord over oorzaak en gevolg toestaat (de achtergrond van een verband kan ook zijn dat positievere interetnische gevoelens tot meer interetnische contacten uitnodigen).

De respondenten uit elk van de vijf etnische groepen is gevraagd het beeld van de vier andere groepen en van de eigen groep uit te drukken op een schaal met een bereik van 0 (zeer negatief) tot 100 (zeer positief). Over autochtonen blijken zij steeds het meest positief te denken, over Marokkanen het minst positief (tabel 6.12). Dat laatste geldt niet voor de Marokkanen zelf. Het positiefste beeld van een etnische groep is telkens van die groep zelf afkomstig. Bij de Marokkanen en de Antillianen is er een aanzienlijk verschil tussen hoe men zichzelf ziet en hoe anderen hen zien. Voor de autochtonen ligt dat anders: zij denken het positiefst over zichzelf, maar de andere groepen doen daar nauwelijks voor onder. Het is opmerkelijk is dat allochtonen positiever tegen autochtonen aankijken dan tegen hun eigen etnische groep (vgl. Gijsberts en Vervoort 2007).

Tabel 6.12

Het wederzijdse beeld van etnische groepen en het eigen beeld, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (schaal 0-100, 1 = zeer negatief en 100 = zeer positief)

	door Turken	door Marokkanen	door Surinamers	door Antillianen	door autochtonen
over Turken	66	61	54	53	58
over Marokkanen	42	64	44	48	46
over Surinamers	51	60	68	64	62
over Antillianen	41	50	48	63	52
over autochtonen	68	70	71	70	71

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Als negatieve beeldvorming vooral op onbekendheid terug te voeren is, zou de wederzijdse beeldvorming bij intensievere sociale contacten tussen allochtonen en autochtonen positiever zijn. Hangt de mate waarin allochtonen en autochtonen contacten met elkaar zeggen te onderhouden samen met de wijze waarop ze tegen elkaar aankijken?

Tabel 6.13

Relatie tussen het wederzijdse beeld van allochtonen en autochtonen en de mate van onderling contact,^a naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (schaal 0-100, 0 = zeer negatief en 100 = zeer positief)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
vaak contact	70	72	73	71	58
soms contact	68	69	70	69	57
nooit contact	65	67	65	67	51

a Allochtonen is gevraagd naar contact met autochtonen, autochtonen naar contact met allochtonen.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

De verschillen zijn niet groot (en bij de Antillianen niet statistisch significant), maar allochtonen en autochtonen denken positiever over elkaar naarmate ze meer met elkaar omgaan (tabel 6.13). Er bestaat dus enige samenhang tussen de wederzijdse beeldvorming en de mate van onderlinge sociale contacten, maar die samenhang is bescheiden. Bovendien is op basis van deze eenmalige peiling niet te zeggen of meer contact tot positievere gevoelens leidt of dat omgekeerd positievere gevoelens tot meer contact uitnodigen.

6.7 Samenvatting

Sociale contacten zijn niet alleen voor het persoonlijke maar ook voor het maatschappelijke leven van belang. Een ruime(re) kring van sociale contacten zou burgerschap en zelfredzaamheid bevorderen. Toegespitst op de etnische factor, leeft in de beleidstheorie de gedachte dat meer interetnische sociale contacten tot meer wederzijds begrip leiden en de leefbaarheid van de woonomgeving bevorderen (de zgn. contacthypothese). De gedachte dat meer van zulke contacten ook de zelfredzaamheid van allochtonen ten goede zou komen, vanwege de hulpbronnen die brede netwerken met zich meebrengen, wordt er minder gehoord.

In dit hoofdstuk zijn de hoeveelheid en de aard van de sociale contacten van stedelijke allochtonen en autochtonen vergeleken. We hebben bekeken of de contacten zich vooral binnen de eigen familie afspelen dan wel breder samengesteld zijn, en of het om contacten binnen de eigen etnische groep of om interetnische contacten gaat. De bevindingen laten zich in enkele observaties samenvatten.

De Turken en de Marokkanen gaan het innigst om met familie, burens en buurtgenoten. En zij hebben in de huiselijke sfeer meer contact met hun partner en overige gezins-/familieleden dan de andere onderzochte groepen. De Surinamers en de Antillianen brengen thuis relatief veel tijd alleen door, maar zij hebben in de vrije tijd zowel thuis als buitenshuis royaal de meeste interetnische contacten. De autochtone stedelingen ontvangen het minste bezoek en onderhouden de minste interetnische vrijetijdscontacten, zowel thuis als buitenshuis.

Vanwege een blik op de toekomst is het relevant vast te stellen dat de voorkeur voor huiselijke sociale contacten in de eigen familiekring en de eigen etnische kring van de Marokkanen en vooral van de Turken sterk geconcentreerd is onder ouderen, binnen de eerste generatie en onder mensen met weinig opleiding. De hogeropgeleide tweede generatie heeft die voorkeur veel minder. Dit zou een voorproefje kunnen zijn van de breder georiënteerde sociale contacten die de hogeropgeleide tweede en derde generaties van de allochtonen in de toekomst gaan onderhouden. Er zijn echter ook aanwijzingen dat onder allochtonen het 'aloude' verband tussen het opleidingsniveau en de sociale integratie in de Nederlandse samenleving wat begint te tanen. Daardoor betekent een toename van het aantal hoogopgeleide allochtonen niet een-op-een ook een toename van de mate van sociale integratie van de alloch-

tone bevolkingsgroep. Bovendien heeft de toenemende concentratie van allochtonen in bepaalde wijken het omgekeerde effect, dat men in die wijken juist weer meer contacten in de eigen groep onderhoudt (Vervoort en Dagevos nog te verschijnen). De toekomstige situatie is dus de optelsom van elkaar tegenwerkende krachten, zodat deze lastig te voorspellen is. Beleidsinspanningen op het vlak van onderwijs en spreiding kunnen hier slechts indirect en op termijn enige invloed doen gelden (Gijsberts en Dagevos 2007).

Terugkoppelend naar de maatschappelijke betekenis van sociale contacten in termen van zelfredzaamheid, kunnen we niet vaststellen in hoeverre de weinig gespreide netwerken van de eerste generatie van de Turken en de Marokkanen, die veelal binnen de grenzen van de eigen familie en buurt blijven, hun daadwerkelijk minder hulpmiddelen bieden dan de meer naar buiten gerichte netwerken van de Surinamers en de Antillianen en van de tweede generatie. Daar is niet naar gevraagd. De relatie tussen sociale contacten en leefbaarheid kan om dezelfde reden evenmin worden vastgesteld.

De in het beleid vigerende contacthypothese kan wel tegen het licht gehouden worden. De indruk is inderdaad dat het wederzijdse beeld van allochtonen en autochtonen positiever is naarmate men meer met elkaar omgaat. Dat verband is echter niet sterk, en we kunnen evenmin uitsluiten dat het minstens deels zo is dat een positiever beeld tot meer contact leidt in plaats van andersom.

7 Dagbladen, televisie en internet

Frank Huysmans en Jos de Haan

- Het dagelijks of bijna dagelijks (minimaal 5 dagen per week) lezen van een krant ligt onder autochtone stadsbewoners (57%), Surinamers (52%) en Antillianen (45%) hoger dan onder Marokkanen (34%) en Turken (30%). Laatstgenoemde twee groepen lezen relatief vaak helemaal geen krant.
- Deze verschillen in krant lezen kunnen grotendeel toegeschreven worden aan samenstellingsverschillen tussen de vijf groepen in geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en beheersing van de Nederlandse taal
- De Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse stedelingen kijken in groteren getale dagelijks naar zowel publieke, commerciële als lokale Nederlandse televisiezenders dan de autochtone stedelingen. Onder de Turken ligt het percentage juist iets lager.
- Alle vier etnische minderheidsgroepen maken minder vaak van de computer gebruik dan de autochtonen. De gebruiksfrequentie is het laagst onder de Turken en de Marokkanen. Deze verschillen in gebruik sluiten aan bij verschillen in pc-bezit.
- Weinig allochtonen richten zich op internet exclusief op sites uit de eigen culturele achtergrond. Van de vier groepen zijn de Turken online relatief sterk op de eigen groep georiënteerd.
- Na statistische controle voor leeftijd en de andere factoren blijkt er geen verschil in internetgebruik meer te bestaan tussen de Surinamers en de Antillianen van de tweede generatie enerzijds en de autochtonen anderzijds. De Turken en de Marokkanen van de tweede generatie maken na controle wel minder gebruik van internet dan de autochtonen. En het verschil tussen de eerste generatie van alle vier de groepen en de autochtone stadsbewoner blijft na controle aanzienlijk.

7.1 Media en minderheden in Nederland

Informatie- en mediagebruik hangen samen met de oriëntatie op het land waar men woont – dat is althans in de publieke discussie een veelgehoorde stelling. De aan buitenmuren en op balkons geplaatste satellietzenders staan in deze visie model voor een oriëntatie op het land of de cultuur van herkomst in plaats van op de samenleving waarvan men deel uitmaakt. De mogelijkheid om via zo'n schotel buitenlandse televisie- en radiozenders te ontvangen, roept de vraag op in welke mate men daarvan daadwerkelijk gebruik maakt. Tegelijkertijd is het de vraag of het kijken naar 'herkomstzenders' wel ten koste gaat van het kijken naar Nederlandse zenders, of dat men in het kijkpatroon beide typen zenders combineert.

In dit hoofdstuk gaan we met de gegevens uit het onderzoek naar de Leefsituatie van allochtone stedelingen (LAS) na in welke mate de vier grote minderheidsgroepen

Nederlandse media en media uit het herkomstland of in de taal van het herkomstland gebruiken. Omdat een compleet overzicht van het media- en internetgebruik – van alle verschillende media en soms ook genres – het bestek van dit hoofdstuk te buiten zou gaan, beperken we ons hier tot het gebruik van dagbladen, televisie en internet. De aandacht gaat uit naar het gebruik van Nederlandse media (d.i. met inhouden in de Nederlandse taal of Nederlands ondertiteld) en media uit het land van herkomst, voor zover van toepassing (met name voor Turkse en Marokkaanse Nederlanders).

Overheidsbeleid

Het thema ‘media en minderheden’ staat al zo’n 25 jaar op de beleidsagenda. Bink (2006) laat een historisch overzicht van het media- en minderhedenbeleid beginnen bij de *Medianota* en de *Minderhedennota* uit 1983. Een aantal thema’s zijn in het beleid leidend:

- *Toegankelijkheid*: deelname aan maatschappelijk debat. Media dienen open te staan voor alle stromingen in de Nederlandse samenleving (de zgn. 39f-omroepen, verwijzend naar een artikel en lid uit de Mediawet), zowel qua zendtijd als qua personeelsbestand.
- *Evenwichtige representatie*: het totaal aan media-inhouden dient de verscheidenheid in de Nederlandse samenleving naar onder meer afkomst, ras en/of geloof evenwichtig te weerspiegelen (culturele diversiteit in het programma-aanbod).
- *Tegengaan van discriminatie*: het vermijden van stereotypen in nieuwsberichtgeving en in audiovisuele fictie; de etnische afkomst van personen mag alleen worden vermeld voor zover dit relevant is voor de berichtgeving (Richtlijn Raad voor de Journalistiek).
- *Inburgering/integratie/emancipatie*: in het publieke deel van het omroepbestel dienen de programma’s voor etnische groepen informatie over de Nederlandse samenleving te geven. Ook omgekeerd: in programma’s voor het algemene publiek dient de etnische diversiteit in Nederland te worden gethematiseerd (bv. ‘Raymann is laat’). De focus lijkt wel veranderd. Het oorspronkelijke idee was integratie met behoud van eigen identiteit. Tegenwoordig wordt meer gesproken over interculturele identiteit vanwege de hybride identiteit die allochtonen van de tweede generatie zeggen te ervaren (zie verderop).¹

Onderzoek

Onderzoek naar het mediagebruik van etnische groepen in Nederland heeft een beperkte traditie en lag tot de millenniumwisseling grotendeels in handen van Veldkamp Marktonderzoek (1986, 1989, 1992, 1996a/b/c, 1998, 1999). Dit bureau deed in opdracht van de publieke omroepen onderzoek naar de media-uitrusting en het mediagebruik van de grootste allochtone groepen in Nederland. Sinds eind jaren negentig is er van een opleving sprake, nadat eerst een grondige inventarisatie was gemaakt van wat er tot dan toe uit onderzoek bekend was (Brants et al. 1998). Het kwantitatieve Veldkamponderzoek werd voortgezet (Dragt et al. 2002) en aangevuld

met kwalitatieve onderzoeksmethoden (d'Haenens et al. 1999). Er werd een verdieping in aangebracht door de relatie tussen mediagebruik en integratie expliciet aan de orde te stellen (Peeters en d'Haenens 2005). Ook in de ons omringende landen vindt deze vraag steeds meer onderzoekswaarde (zie voor Vlaanderen: Clycq et al. 2005; Devroe et al. 2005; d'Haenens et al. 2004; voor Nordrhein-Westfalen: Hammeran et al. 2007; Simon en Kloppenburg 2007; Trebbe en Weiß 2007; Windgasse 2007). De (on)evenwichtige representatie van etnische groepen in de media werd in toenemende mate onderwerp van onderzoek (Leurdijk 1999; Koeman et al. 2007) evenals de mogelijke uitwerking van mediagebruik op de opvattingen van autochtonen over etnische groepen (Vergeer 2000).

In dit hoofdstuk staan verschillen anno 2004/2005 tussen minderheidsgroepen onderling en met autochtonen centraal wat hun mediagebruik betreft. Vragen over het verband van mediagebruik met het integratievraagstuk blijven buiten beschouwing maar zullen in latere studies wel aan de orde komen.

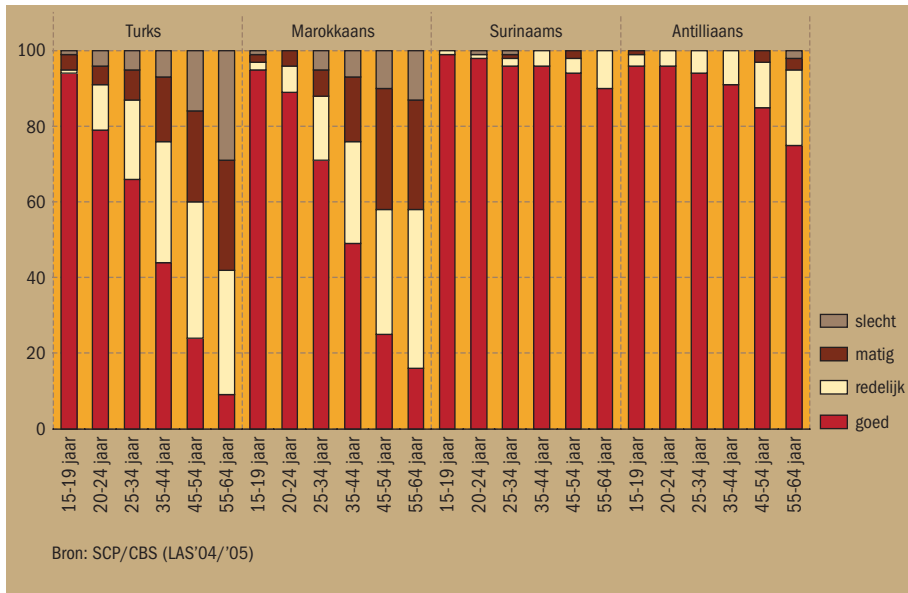
Beheersing van de Nederlandse taal

De beheersing van de taal van het land waarin men woont, is een belangrijke voorwaarde voor integratie en maatschappelijk succes. Het gebruik van Nederlands(talig)e media kan hieraan een bijdrage leveren. Media worden een socialiserende instantie genoemd: uit nieuws en achtergronden maar ook uit soaps en spelshows valt veel te leren over de samenleving en cultuur waarvan men deel uitmaakt. Een gebrekkige taalbeheersing kan de toegang tot deze socialiserende instantie blokkeren. Vrijwel alle op Nederland en Nederlanders gerichte media-inhouden zijn in het Nederlands gesteld of in andere westerse talen, voornamelijk het Amerikaans-Engels, en dan in het Nederlands ondertiteld. Dat maakt de vraag naar de beheersing van het Nederlands in woord en geschrift relevant. 'Woord' en 'geschrift' zijn daarbij te onderscheiden grootheden, hoewel ze sterk samenhangen. De eerste (figuur 7.1) is vooral van belang bij de omroepmedia, de tweede bij de gedrukte media en het internet.

De overgrote meerderheid van de Surinamers en de Antillianen in Nederland spreekt goed Nederlands. In deze groepen heeft ook de eerste generatie op school met onderwijs in (het) Nederland(s) kennisgemaakt. Voor de eerste generatie van de Turken en de Marokkanen was dit doorgaans niet het geval en dit blijkt dan ook uit de, met het toenemen van de leeftijd sterk stijgende, percentages mensen met taalproblemen. Opvallend is dat van de Turken zelfs de begintwintigers voor een vijfde deel op z'n best redelijk Nederlands spreekt. Bij de Marokkanen is dat een tiende deel. In beide groepen wordt vanaf 35 jaar het Nederlands spreken voor de meerderheid problematisch. Het luisteren gaat hen waarschijnlijk gemakkelijker af dan het spreken, zodat ze Nederlandstalige radio- en televisieprogramma's waarschijnlijk wel kunnen volgen. Voor het lezen van het Nederlands gelden dezelfde uitkomsten. Al met al is er voldoende reden om in de taalbeheersing een forse toegangsdrempel voor Nederlandstalige media te vermoeden. Dit gaan we in de volgende paragrafen na.

Figuur 7.1

Sprekende van de Nederlandse taal, naar etnische en leeftijdsgroep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (volgens inschatting van de enquêteur)

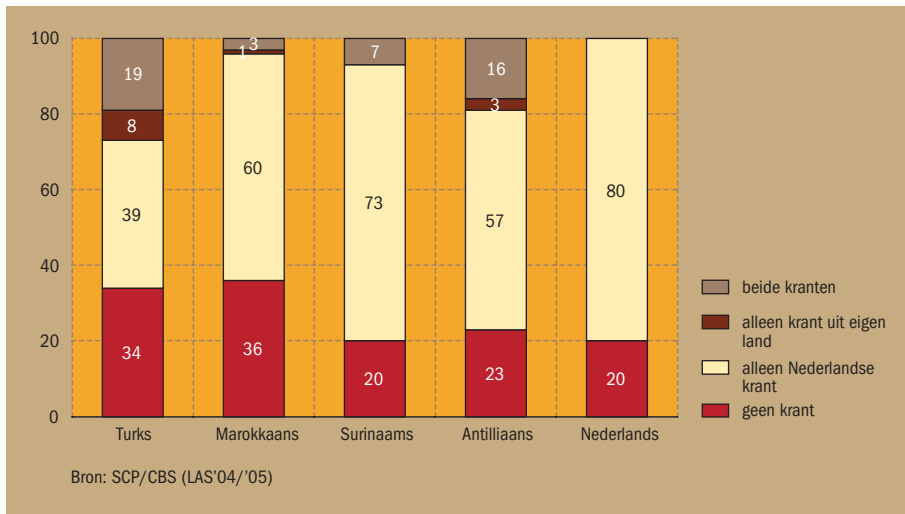

7.2 Dagbladen

Op verzoek van het Bedrijfsfonds (nu Stimuleringsfonds) voor de Pers is enkele jaren geleden een inventarisatie gemaakt van bladen voor culturele minderheden in Nederland (Meulesteen 2003). De inventarisatie betrof zowel in Nederland vervaardigde en uitgegeven als uit de desbetreffende landen geïmporteerde bladen. In de eerste categorie komen vrijwel geen dagbladen (minimaal zes keer per week verschijnend) voor. De frequentie is hooguit wekelijks en veel vaker verschijnen er maar enkele afleveringen per jaargang. De tweede categorie kent wel dagbladtitels, vooral Turkse (zoals Hürriyet, Milliyet en Türkiye), terwijl voor de andere groepen er niet of nauwelijks aanbod is.² In hoeverre drukt deze beschikbaarheid zich uit in het feitelijk lezen van dagbladen (figuur 7.2)?

Figuur 7.2

Lezen van dagbladen, Nederlandse en uit land van herkomst, op ten minste een dag per week, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

Onder de Turken en de Marokkanen ligt het percentage dat geen krant leest, hoger dan in de drie andere etnische groepen. Hierin drukt zich het gegeven uit dat Turken en Marokkanen uit de eerste migratiegeneratie vaak (functioneel) analfaab zijn, ook in de eigen taal. Onder degenen die wel een krant lezen, zijn drie groepen te onderscheiden: zij die alleen een Nederlandse krant lezen, zij die alleen een krant uit het herkomstland lezen, en zij die beide soorten combineren. In alle vier minderheidsgroepen is de eerste groep duidelijk in de meerderheid.

Van de Turken leest een kleine 20% minstens eenmaal per week zowel een Nederlandse als een Turkse krant, 8% van hen alleen een Turkse krant en 39% alleen een Nederlandse krant. Onder de Marokkanen en de Surinamers is het aandeel dat alleen een krant uit het herkomstland leest, verwaarloosbaar (zie ook Van Summeren en d'Haenens 2004); ook de 'dubbellezers' zijn ver in de minderheid. De Antillianen lijken in hun dagbladgebruik wat meer op de Turkse groep. 16% van hen leest zowel een Nederlandse als een Antilliaanse krant, tegen 3% die uitsluitend een Antilliaanse krant leest.

De verschillen in het lezen van Nederlandse kranten blijken dus niet groot. Men moet evenwel bedenken dat we als ondergrens één dag per week hebben gehanteerd. Kijken we naar de frequentie waarmee Nederlandse kranten worden gelezen, dan lopen de autochtonen – die van huis uit het meest met deze kranten vertrouwd zijn – wel degelijk voor de andere groepen uit. Van de autochtone stadsbewoners leest 57% dagelijks of bijna dagelijks (minimaal vijf dagen per week) zo'n krant. De Surinamers volgen met 52% (bijna) dagelijks, dan komen de Antillianen (45%), de Marokkanen (34%) en tot slot de Turken (30%).

Daar staat tegenover dat de kranten uit het land van herkomst veel minder vaak (bijna) dagelijks worden gelezen. Hier speelt mee dat de kranten eerder los zullen worden gekocht bij kiosken dan geabonneerd (vanwege de verzending erg duur en qua snelheid ook nog eens trager dan de losse verkoop). 9% van de Turken, 7% van de Antillianen, 3% van de Surinamers en 1% van de Marokkanen leest dagelijks of bijna dagelijks een krant uit het herkomstland.

Tabel 7.1

Lezen van kranten uit het herkomstland op een of meer dagen per week, naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
allen	27	4	7	19
eerste generatie	29	5	9	22
tweede generatie	19	0	3	6
mannen	34	6	9	19
vrouwen	19	2	5	19
15-24 jaar	19	1	4	18
25-44 jaar	28	6	6	18
45-64 jaar	33	4	11	22
max. basisonderwijs	26	6	10	24
vbo/mavo/vmbo	26	5	4	19
mbo/havo/vwo	26	3	8	16
hbo/wo	32	1	6	19
nooit moeite met Nederlands lezen	22	3	7	18
soms/vaak moeite	31	6	4	24

Bron: CBS/SCP (LAS'04/'05)

Wanneer we de blik richten op het lezen van een krant uit het herkomstland (tabel 7.1), valt op dat het verschil tussen de migratiegeneraties bij de Turken niet zo groot is. Kennelijk maakt het in deze groep voor het lezen van Turkse kranten niet veel uit of iemand zelf in Turkije is geboren of zijn/haar ouders. Bij de Antillianen is er wel een duidelijke 'generatiekloof', maar bij hen zijn de leeftijdsverschillen kleiner dan bij de Turken. Opmerkelijk in beide groepen is ook dat de verschillen naar opleidingsniveau klein zijn. Onder de Turken zijn het de hoogst opgeleiden die het vaakst een krant uit Turkije lezen. De taalbarrière is wel aanwezig, maar is minder groot dan men misschien in eerste instantie zou verwachten. Als men bedenkt dat

het grootste deel van de lezers van kranten uit het herkomstland daarnaast ook regelmatig een Nederlandse krant leest, ligt een grote kloof in leesvaardigheid in het Nederlands ook niet voor de hand.

Om vast te stellen of de vier minderheidsgroepen zich in het lezen van Nederlandse kranten onderscheiden van de autochtonen, hebben we, als in de eerdere hoofdstukken in deze studie, een verklarende analyse verricht door middel van logistische regressie. In deze analyse houden we rekening met de invloed van kenmerken als geslacht, leeftijd, opleiding, op (in dit geval) het lezen van Nederlandse kranten (gecontroleerde uitkomsten). De vijf onderzochte groepen zijn qua samenstelling immers heel divers in deze kenmerken (onder de Marokkanen bevinden zich bv. veel meer 0-19-jarigen dan onder de autochtonen; zie ook § 1.5) en bovendien kunnen die kenmerken elkaar overlappen (zo is de tweede generatie gemiddeld jonger dan de eerste en dan de totale groep). Door hiermee rekening te houden krijgen we een zuiver(der) beeld van het effect van etniciteit. De uitkomsten hiervan zijn grafisch weergegeven in figuur 7.3 en cijfermatig in tabel B7.1 in bijlage B7 (te vinden op www.scp.nl/allochtonestedelingen).

In deze multivariate analyse is de groep autochtonen als referentiegroep gebruikt. De staven in figuur 7.3 geven dan ook de afwijking aan ten opzichte van deze groep. Hierbij moet men in gedachte houden dat de tweede generatie allochtonen gemiddeld jonger is dan de gehele groep autochtonen, en de eerste generatie wat ouder.

De rechtstreeks waargenomen, ongecontroleerde verschillen (zie ook tabel B7.1, model 1) geven aan in hoeverre de desbetreffende groep van de autochtone stadsbevolking afwijkt zonder dat met verschillen in de samenstelling van de groepen naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en beheersing van de Nederlandse taal rekening is gehouden. Van de eerste generatie leest een geringer deel van de Antillianen en (vooral) de Turken en de Marokkanen Nederlandse dagbladen dan van de autochtonen. In de tweede generatie geldt hetzelfde voor de Turken en Antillianen, maar niet voor de Marokkanen. Jonge Marokkanen lezen dus voor een even groot deel dagbladen als de leden van de gehele autochtone groep.

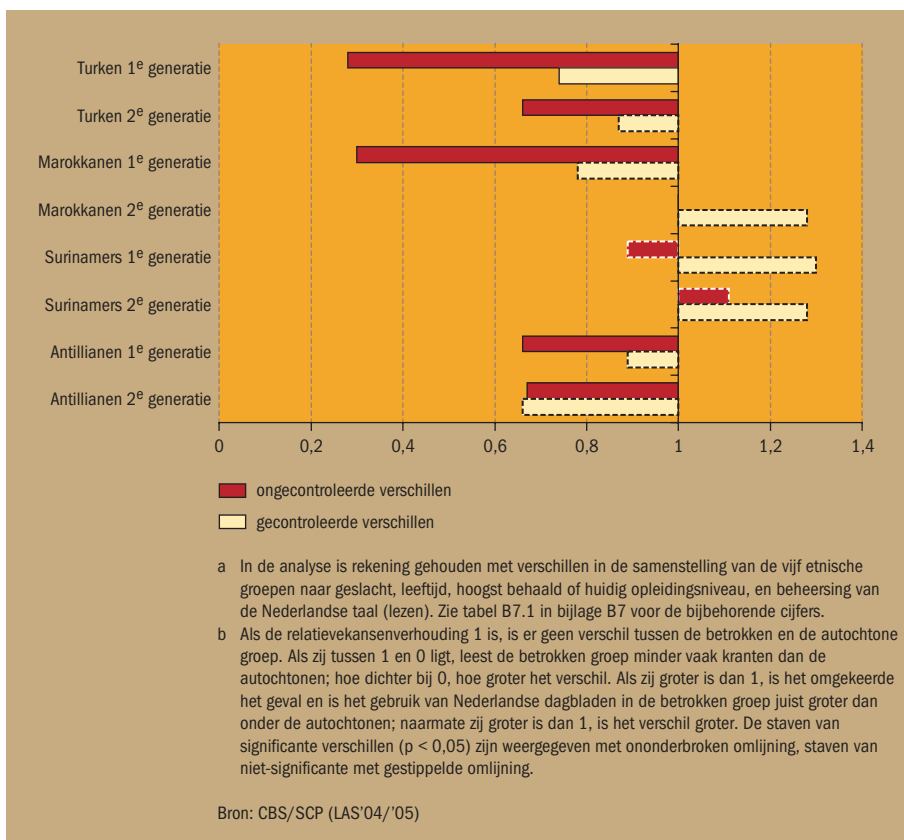
Nadat statistisch voor verschillen in de vier genoemde kenmerken is gecontroleerd (zie ook tabel B7.1, model 3), resteert er alleen nog een achterstand bij de eerste generatie Turken. Voor de tweede generatie van Marokkanen geldt dat hun virtuele voorsprong op de autochtonen (statistisch) niet significant is. De inhoudelijke conclusie bij deze bevindingen luidt dat – met uitzondering van de in Turkije geboren Nederlanders – allochtonen van vergelijkbare sekse, leeftijd, opleidingsniveau en met een vergelijkbare beheersing van het Nederlands voor een even groot deel Nederlandse dagbladen lezen als autochtone Nederlanders.

Wanneer niet voor taalbeheersing wordt gecontroleerd (model 2 in tabel B7.1), blijkt dat naast de eerste generatie van Turkse Nederlanders ook die van Marokkaanse Nederlanders in minder groten getale Nederlandse kranten lezen dan

autochtonen van hetzelfde geslacht, leeftijd en opleiding. Hetzelfde geldt dan ook voor de tweede generatie van Antillianen.

Figuur 7.3

Allochtonen met autochtonen vergeleken in het lezen van Nederlandse dagbladen op een of meer dagen per week, naar etnische groep en generatie, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in relatievekansverhoudingen)^{ab}

7.3 Televisie

Afgaand op de satellietshotels bestaat er in wijken met veel allochtone bewoners een grote markt voor zenders uit de herkomstlanden. De sprong naar de conclusie dat men dan minder sterk op Nederland is gericht, is echter te groot. Uit diverse onderzoeken is gebleken dat leden van etnische minderheden een hybride of meervoudige identiteit zeggen te hebben: ze voelen zich een Turkse Nederlander, of Turk én Nederlander, afhankelijk van de sociale situatie waarin ze zich bevinden (zie Phalet 2004: 89). Onderzoek naar mediagebruik onder jonge allochtonen heeft deze bevinding eveneens voor het voetlicht gebracht (d'Haenens et al. 1999, 2002, 2004;

Peeters en d'Haenens 2005; Hammeran et al. 2007). Hiermee corresponderend zou een combinatie van het kijken naar Nederlandse en herkomstzenders te verwachten zijn. Inderdaad is dit wat de cijfers laten zien (tabellen 7.2 en 7.3).

Tabel 7.2

Dagelijks televisiekijken naar landelijke zenders, naar etnische groep, andere persoonskenmerken, en type zender, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	publieke tv-zenders					commerciële tv-zenders				
	Turken	Marok-kanen	Suri-namers	Antil-lianen	autoch-tonen	Turken	Marok-kanen	Suri-namers	Antil-lianen	autoch-tonen
allen	50	61	66	61	57	51	62	73	76	60
eerste generatie	52	61	72	66		48	59	75	79	
tweede generatie	46	58	49	43		60	74	69	64	
mannen	50	61	66	60	56	51	62	72	72	56
vrouwen	50	60	66	62	58	52	63	74	80	64
15-24 jaar	43	57	43	43	25	55	73	69	75	62
25-44 jaar	57	63	68	62	53	55	62	75	75	59
45-64 jaar	43	58	80	80	77	36	48	74	79	61
max. basisonderwijs	50	54	76	69	63	45	51	78	87	65
vbo/mavo/vmbo	47	59	67	62	59	57	69	75	77	72
mbo/havo/vwo	50	70	58	58	54	57	73	75	78	62
hbo/wo	59	66	67	58	57	52	69	64	66	51
nooit moeite met Nederlands spreken ^a	53	63	65	60	.	56	71	73	76	.
soms/vaak moeite	48	57	76	74	.	45	48	81	76	.

Bron: CBS/SCP (LAS'04/'05)

Onder publieke en commerciële zenders worden in tabel 7.2 de landelijke zenders met een algemene programmering verstaan. Het ging in de onderzoeksperiode om Nederland 1, 2 en 3, RTL4 en 5, SBS6, Net5, Yorin en Veronica. De tabel geeft de percentages mensen weer die zeggen (vrijwel) dagelijks naar deze zenders te kijken. De bovenste regel laat zien dat Marokkanen, Surinamers en Antillianen in groteren getale dagelijks naar zowel publieke als commerciële Nederlandse zenders kijken dan autochtone Nederlanders. Alleen onder de Turken ligt het percentage lager, maar niet veel lager. De schotelantennes wijzen dus geenszins op een exclusieve oriëntatie op het land van herkomst. Wel is het zo dat met name de Turken en de Marok-

kanen in totaal meer tijd besteden aan het kijken naar deze verschillende zenders. Dit is in het LAS-onderzoek gemeten met tijdsbestedingsdagboekjes, die werden ingevuld voor de dag voorafgaand aan de dag van het interview. Enigszins afgerond besteden de Turken en de Marokkanen zo'n twee uur en drie kwartier dagelijks aan de tv, gevolgd door de Surinamers en de Antillianen (tweeënhalf uur) en de autochtonen (twee uur en een kwartier). Naarmate men langer kijkt, is het waarschijnlijker dat men de onderscheiden zenders meepikt tijdens een avondje kijken. Het is met de LAS-gegevens niet mogelijk de duur van het kijken naar zendertype uit te splitsen.

Tabel 7.3

Dagelijks televisiekijken naar niet-landelijke zenders, naar etnische groep, andere persoonskenmerken, en type tv-zender, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	lokale tv-zenders					tv-zenders uit land van herkomst	
	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen	Turken	Marokkanen
allen	23	30	34	31	20	69	39
eerste generatie	25	31	37	34		74	46
tweede generatie	18	27	25	18		52	15
mannen	23	30	33	31	18	65	34
vrouwen	23	29	35	30	23	72	44
15-24 jaar	17	25	24	24	8	56	20
25-44 jaar	26	33	35	29	18	70	39
45-64 jaar	21	28	40	43	28	82	66
max. basisonderwijs	24	31	42	37	40	80	55
vbo/mavo/vmbo	26	34	38	33	28	63	34
mbo/havo/vwo	22	27	33	31	17	63	27
hbo/wo	16	24	21	25	14	47	20
nooit moeite met Nederlands spreken ^a	21	30	33	30	.	58	26
soms/vaak moeite	26	29	45	37	.	82	61

a Niet gevraagd aan autochtonen.

Bron: CBS/SCP (LAS'04/'05)

Verhelderend zijn in de tabellen 7.2 en 7.3 vooral de verschillen naar leeftijd. Onder de autochtonen zijn de leeftijdsverschillen erg groot. Jongeren wenden zich af van de publieke zenders en kiezen duidelijk voor de commerciële kanalen. Bij de Surinamers

en de Antillianen is hetzelfde patroon te zien, al is het bij hen wat minder uitgesproken. Ook jonge Turken en Marokkanen prefereren de commerciële zenders, maar hier zijn de verschillen met de publieke zenders veel minder groot. Ze kijken net zo vaak naar de publieke zenders als de oudste groep, terwijl hun groepsgenoten in de tussenleeftijd er nog wat vaker naar kijken.

Problemen met de Nederlandse taal leiden er onder Turken en Marokkanen toe dat zij iets minder vaak naar de publieke zenders en veel minder vaak naar de commerciële zenders kijken. Het omgekeerde is te zien bij Surinamers en Antillianen: zij die meer problemen met het Nederlands hebben, kijken juist vaker naar publieke en (onder Surinamers) commerciële zenders.

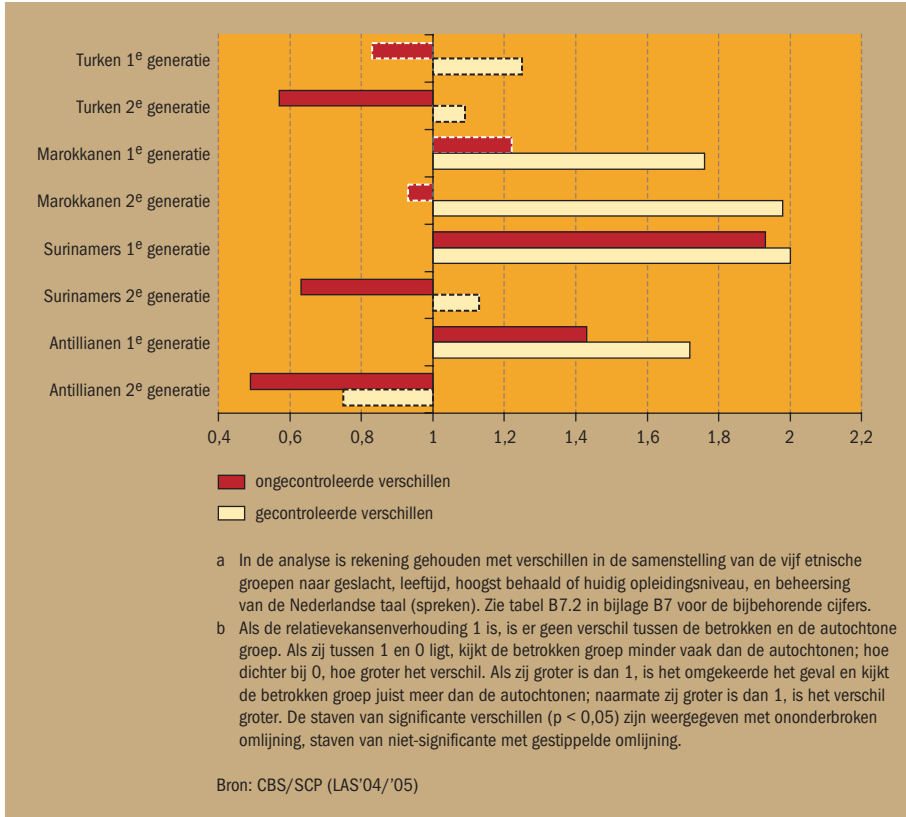
Speciale aandacht verdienen in deze context de lokale televisiezenders. In veel steden bieden zij een ‘open kanaal’ aan uitzendingen voor en door minderheidsgroepen in de eigen taal en/of rond de cultuur van herkomst. Vooral de leden van de eerste generaties kijken blijkens tabel 7.3 hiernaar. De ‘generatiekloof’ in het kijkgedrag is het grootst onder de Surinamers en de Antillianen, wat ook blijkt uit de verschillen naar leeftijd. In alle groepen, inclusief de autochtonen, daalt de kijkfrequentie naar lokale zenders naarmate het opleidingsniveau stijgt. Net als voor de landelijke publieke zenders is de belangstelling voor lokale zenders relatief groot onder degenen die moeite hebben met het Nederlands (m.u.v. Marokkanen).

Ten slotte is aan de Turken en de Marokkanen gevraagd hoe vaak zij naar zenders uit hun herkomstland kijken. Meer Turken dan Marokkanen doen dit. Verder vallen in tabel 7.3 de uitgesproken verschillen naar alle kenmerken op. Voor beide etnische groepen wijzen ze bovendien consequent in dezelfde richting. Vrouwen, ouderen, laagopgeleiden en personen die moeite hebben met Nederlands spreken, kijken naar verhouding vaak naar herkomstzenders. Het kijkersprofiel is dat van de ‘oudkomer’: de eerstegeneratiemigrant die een (goede) opleiding in het herkomstland heeft moeten ontberen en mede daardoor moeite heeft gehad goed in de Nederlandse samenleving te integreren.

Opvallend maar goed te verklaren is het verschil tussen Marokkaanse en Turkse jongeren van de tweede generatie. Van de laatsten zegt ruim de helft dagelijks naar zenders uit het herkomstland te kijken, van de eersten slechts 15%. Onder jonge en jongvolwassen Marokkanen maakt het kijken naar herkomstzenders, anders dan onder hun Turkse leeftijdgenoten, dus hoegenaamd geen deel uit van het kijkpatroon. In dat patroon zijn Nederlandse zenders – publiek en commercieel – veel dominant. Een en ander houdt verband met het aanbod aan op deze groepen gerichte zenders. Voor de Turken is dat aanbod veel groter dan voor de Marokkanen, zeker de Berbers. Voor Arabisch sprekende Marokkanen is er een behoorlijk aanbod aan op de gehele Arabische wereld gerichte zenders, maar die zijn misschien te algemeen van karakter om de Marokkaanse groep echt aan te spreken.

Figuur 7.4

Alloctonen met autoctonen vergeleken in het dagelijks kijken naar Nederlandse publieke televisiezenders, naar etnische groep en generatie, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in relatievekansverhoudingen)^{ab}

Ben multivariate analyse kan licht werpen op de vraag of de verschillen in het kijken naar Nederlandse publieke tv-zenders tussen de etnische groepen toegeschreven kunnen worden aan de sociaaldemografische samenstelling van die groepen (figuur 7.4 en tabel B7.2). Ten opzichte van de gehele autochtone groep van 15-64 jaar wijken de eerstegeneratiemigranten voornamelijk in positieve zin af. Bij de Surinamers en de Antillianen is dat al het geval voordat rekening is gehouden met verschillen in de samenstelling van de groepen naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en taalbeheersing. Na de statistische controle voor deze kenmerken wordt hun voorsprong op de autoctonen nog iets groter, en krijgen ze gezelschap van de eerste generatie Marokkanen. De eerste generatie van de Turken onderscheidt zich niet van de autochtone stedelingen.

In de tweede migratiegeneratie kijkt een kleiner deel van de Turken, de Surinamers en de Antillianen dagelijks naar de publieke omroep dan in de autochtone

groep het geval is. Na controle voor samenstellingsverschillen in de genoemde sociaaldemografische kenmerken valt dit verschil weg. Voor de jonge Marokkanen is het verhaal anders. Zij vertonen vóór de statistische controle geen achterstand, en na controle hebben zij (net als in de eerste Marokkaanse migratiegeneratie) zelfs een flinke voorsprong op de autochtonen. Dit houdt in dat de Marokkanen van de tweede generatie in groteren getale naar de publieke omroep kijken dan autochtone Nederlanders van gelijke sekse, leeftijd, opleiding en taalbeheersing. Taalbeheersing (zie model 3 in tabel B7.2) voegt als verklarende factor boven op sekse, leeftijd en opleidingsniveau overigens weinig toe. Beheersing van het Nederlands beïnvloedt het televisiekijken, zoals te verwachten was, minder sterk dan het lezen van de krant.

Al met al valt de balans voor de landelijke Nederlandse publieke omroep niet slecht uit. Wanneer verschillen in de sociaaldemografische samenstelling van de groepen worden verdisconteerd, blijkt een significant groter deel van de allochtonen uit de eerste generatie naar de publieke omroep te kijken dan van de autochtonen. Ook de Marokkanen uit de tweede migratiegeneratie kijken dan vaker. Alleen bij de Turken van beide generaties ontbreekt een dergelijke voorsprong.

In een additionele analyse hebben we het kijken naar zenders uit het herkomstland door Turken en Marokkanen apart bezien (zie bijlage B7, tabel B7.3). Hierin valt wederom het verschil tussen beide groepen op. De vier sociaaldemografische factoren zijn vooral verklarend voor onderlinge verschillen binnen de Marokkaanse groep. Zowel migratiegeneratie, leeftijd als taalbeheersing leveren een bijdrage aan de verklaring van verschillen in het kijken naar Marokkaanse zenders. Dit bevestigt nog eens het beeld dat de ‘generatiekloof’ bij de Marokkanen veel groter is dan bij de Turken.

Voor zover de frequentie van het kijken naar Nederlandse en herkomstzenders een indicatie geeft voor de mate waarin men deel wil uitmaken van de samenleving waarin men woont, lopen de Marokkanen hierin op de Turken voor. Dit beeld sluit aan bij de sociaal-culturele integratie in bredere zin: Turken zijn van de vier groepen het meest op de eigen groep en de eigen natie gericht (Dagevos et al. 2007).

7.4 Internet

Bij de verspreiding van nieuwe technologie lopen personen uit de hoge statusgroepen vaak voorop en volgen personen uit lagere statusgroepen na enige tijd, als zij al in staat zijn om aan te haken (Rogers 2003). Deze ongelijkheid heeft zich ook bij de verspreiding van de informatie- en communicatietechnologie (ICT) gemanifesteerd en is in de wetenschappelijke literatuur en in het publieke debat besproken onder de noemer van de ‘digitale kloof’. In de Verenigde Staten werden etnische minderheidsgroepen aan het einde van de twintigste eeuw aangewezen als groepen met een achterstand in de verspreiding van ICT. Amerikaans onderzoek toonde aan dat de leden van die groepen vaker tot de niet-bezitters van een personal computer (pc) behoren, minder toegang tot internet hebben en ook op het werk minder vaak een

pc gebruiken dan andere Amerikanen (Hoffman en Novak 1998; NTIA 1999, 2000). Het schaarse Nederlandse onderzoek naar de digitale kloof tussen allochtonen en autochtonen kwam tot een vergelijkbare conclusie (Veldkamp Marktonderzoek 1999; Van Summeren en d'Haenens 2004; Van Ingen et al. 2007). Hoewel het ICT-gebruik van etnische minderheden minder vaak onderzocht is dan dat van andere bevolkingsgroepen, is in het onderzoek naar ICT-gebruik onder jongeren wel regelmatig aandacht geschonken aan het verschil tussen allochtonen en autochtonen. Aan het begin van het nieuwe millennium bleek onder allochtone jongeren minder vaak een pc en internettoegang in het huishouden aanwezig dan onder hun autochtone leeftijdgenoten (d'Haenens 2003). Bovendien beschikten allochtone jongeren, in het bijzonder de Marokkaanse en de Turkse, over minder digitale vaardigheden dan autochtone jongeren. Een uitzondering in de achterstandspositie was dat zij op hun eigen kamer juist vaker een pc hadden staan (De Haan en Huysmans 2002).

Beschouwingen over de digitale kloof tussen autochtonen en allochtonen toonden een somber vooruitzicht. Het samenvallen van maatschappelijke achterstand en het traag aanhaken bij digitale ontwikkelingen werden gepresenteerd als elkaar versterkende processen. Zo werd gevreesd voor duurzame verschillen in het bezit en gebruik van ICT tussen autochtonen en allochtonen (Van Eck et al. 2002; Hogewind en Dijkstra 2001). Sinds de millenniumwisseling is de verspreiding van ICT doorgegaan, ook onder allochtonen. Er zijn veel websites voor hen opgericht (Linders en Goossens 2004; Geense en Pels 2002). Brouwer (2001) spreekt zelfs van een 'overdaad aan informatie'. Volgens d'Haenens (1999) is dit aantal zo hoog omdat zij zich niet herkennen in de Nederlandse media die bovendien zouden bijdragen aan de negatieve beeldvorming over allochtonen. Er zijn vooral veel Marokkaanse sites, die divers in hun doelstelling zijn, maar vrijwel allemaal gericht op jongeren (Geense 2001; Linders en Goossens 2004: 124). Meer dan andere media biedt internet gelegenheid om het informatieaanbod af te stemmen op de gebruikerswensen. Bovendien is er geen strikt onderscheid meer tussen aanbieders en afnemers. Op het internet kan iedere gebruiker door bijvoorbeeld chat, weblog of fora ook producent van informatie zijn. Deze relatieve aantrekkelijkheid van internet ten opzichte van andere media zou voor allochtonen ook reden geweest kunnen zijn zich op het internet te begeven. Reden genoeg om het ICT-gebruik van allochtone groepen hier in kaart te brengen.

In tabel 7.4 is het offlinecomputergebruik van de vijf etnische groepen met elkaar vergeleken. De tabel geeft de percentages respondenten die zeggen ten minste eenmaal per week de computer te gebruiken (internettoepassingen en e-mail zijn niet meegeteld, die komen in tabel 7.5 aan bod). De bovenste regel laat zien dat alle vier allochtone groepen dat minder vaak doen dan de autochtonen, en dat de gebruiksfrequentie van de Marokkanen en de Turken het laagst is. Deze verschillen in gebruik sluiten aan bij de verschillen in pc-bezit (Van Ingen et al. 2007). Verder beschikken allochtonen in het algemeen over minder digitale vaardigheden dan autochtonen. Dit geldt echter vooral voor Turken en Marokkanen, maar niet of in mindere mate voor

Surinamers en Antillianen. De tweede generatie van allochtonen heeft meer digitale vaardigheden dan hun ouders (Van Ingen et al. 2007).

Tabel 7.4

Gebruik^a van de pc (geen internet of e-mail), naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	41	38	54	61	69
eerste generatie	31	29	46	57	
tweede generatie	70	67	74	78	
mannen	47	40	57	65	75
vrouwen	34	35	51	57	63
15-24 jaar	71	72	72	77	89
25-44 jaar	38	30	57	64	73
45-64 jaar	9	10	34	36	55
max. basisonderwijs	16	12	21	28	42
vbo/mavo/vmbo	46	46	48	44	52
mbo/havo/vwo	62	58	62	67	70
hbo/wo	80	75	78	91	84
nooit moeite met Nederlands lezen ^b	58	53	55	65	.
soms/vaak moeite	18	14	24	18	.

a Op een of meer dagen per week.
b Niet gevraagd aan autochtonen.

Bron: CBS/SCP (LAS'04/'05)

Het verschil in computergebruik tussen allochtonen en autochtonen is groter bij ouderen dan bij jongeren en groter bij laagopgeleiden dan bij hoogopgeleiden, al zijn de verschillen overal aanwezig. Vooral 45-64-jarige Turken en Marokkanen zijn zelden voor het computerscherm te vinden. De 25-44-jarige Turken en Marokkanen nemen daar een stuk vaker plaats, maar nog altijd veel minder vaak dan hun autochtone leeftijdgenoten. Bij de 15-24-jarigen zijn er nauwelijks verschillen tussen Turken en Marokkanen enerzijds en Surinamers en Antillianen anderzijds, maar nog wel, zij het in mindere mate dan bij oudere leeftijdsgroepen, met de autochtonen.

Ook hier geldt dat verschillen tussen leeftijdsgroepen gekoppeld zijn aan verschillen tussen immigratiegeneraties, opleidingsniveaus en niveaus van taalbeheersing. Problemen met de Nederlandse taal zijn voor alle allochtone groepen aanleiding om de computer links te laten liggen. Daarbij dient in herinnering geroepen te worden

dat taalproblemen onder Turken en Marokkanen veel vaker voorkomen dan onder Surinamers en Antillianen (zie de inleidende paragraaf). Bovendien hebben ook veel autochtonen moeite om Nederlands te lezen. De omvang van de groep functioneel ongeletterden in de Nederlandse bevolking wordt geschat op 1,5 miljoen, van wie een miljoen autochtonen (Groot en Maassen van den Brink 2006).

In tabel 7.5 is op dezelfde wijze het onlinecomputergebruik van etnische groepen vergeleken met dat van autochtonen. Opnieuw geeft de tabel de percentages mensen weer die zeggen ten minste eenmaal per week de computer te gebruiken, dit keer voor internettoepassingen en e-mail. De verhoudingen in de verschillen tussen de vijf etnische groepen zijn vrijwel overeenkomstig die bij het offlinegebruik. De achterstand is relatief groot onder ouderen, de eerste generatie, laagopgeleiden, en personen met een lage taalbeheersing (groepen die natuurlijk een flinke onderlinge overlap vertonen). Vooral 45-64-jarige en laagopgeleide Turken en Marokkanen bevinden zich weinig in de virtuele wereld.

Tabel 7.5

Gebruik^a van het internet, naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	47	47	65	70	78
eerste generatie	36	37	56	65	
tweede generatie	81	83	88	90	
mannen	55	52	68	74	82
vrouwen	38	42	62	66	75
15-24 jaar	83	86	89	85	91
25-44 jaar	43	41	67	73	88
45-64 jaar	14	11	42	45	62
max. basisonderwijs	18	15	30	34	45
vbo/mavo/vmbo	58	57	51	61	61
mbo/havo/vwo	71	76	78	77	84
hbo/wo	84	87	91	95	92
nooit moeite met Nederlands lezen ^b	67	69	66	75	.
soms/vaak moeite	22	13	31	18	.

a Een of meer dagen per week.

b Niet gevraagd aan autochtonen.

Bron: CBS/SCP (LAS'04/'05)

Internetgebruik is niet alleen een symbool van deelname aan een mondiale kennisamenleving, maar biedt personen uit verschillende etnische groepen ook de gelegenheid zich in meer of mindere mate op de eigen groep te richten. Daartoe kunnen allochtonen terecht bij de vele sites die gericht zijn op de eigen groep en die voor een deel worden geschreven in de taal van het herkomstland. Wanneer we in het vervolg een onderscheid maken tussen Nederlandse sites versus sites die wortelen in de ‘eigen’ culturele achtergrond, is het oordeel over het culturele karakter van die sites van de ondervraagden zelf afkomstig. De ene respondent kan www.maroc.nl als Nederlandse site beoordeeld hebben, een andere als Marokkaanse. Het ontbreekt ons aan informatie over de exacte sites die men bezoekt, we weten alleen hoe respondenten die zelf beoordelen. Met dit voorbehoud blijkt dat allochtonen veelal sites met een Nederlandse achtergrond zeggen te bezoeken, wat het minst geldt voor de Turkse, en het sterkst voor de Surinaamse respondenten (zie tabel 7.6).³ Een exclusieve gerichtheid op sites met de eigen culturele achtergrond wordt slechts door een opmerkelijk klein deel van de allochtonen gerapporteerd.

Tabel 7.6

Culturele achtergrond, naar eigen zeggen, van sites die men bezoekt, naar etnische groep, internettende 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	vooral Nederlands	beide	vooral cultuur van herkomst	anders	wil niet zeggen	totaal
Turken	31	24	10	7	28	100
Marokkanen	44	16	5	9	26	100
Surinamers	48	20	1	15	16	100
Antillianen	44	24	5	16	11	100

Bron: CBS/SCP (LAS'04/'05)

Allochtonen e-mailen, chatten en surfen relatief veel (Van Ingen et al. 2007). Door deze onlinecommunicatie hebben zij met elkaar en ook met autochtonen contact, in de eigen taal of in het Nederlands. Deze communicatie via internet is hier afgemeten aan de etnische achtergrond van degenen met wie ze e-mailen en chatten, en aan de taal waarin ze dat doen (alleen gevraagd aan Turken en Marokkanen). Via het internet komen veel allochtonen in aanraking met andere (autochtone) Nederlanders. De etnische achtergrond van degenen met wie ze e-mailen en chatten, geeft een wisselend beeld te zien (tabel 7.7). Veelal betreft het een gemengd publiek, deels uit meerdere etnische groepen gerekruteerd, deels uit de eigen etnische groep afkomstig. 20% à 30% e-mail/chat vooral met personen met een Nederlandse of anderszins westerse achtergrond. Een kleiner deel communiceert online vooral met personen uit de eigen etnische groep. Alleen de Turken richten zich sterker op de eigen groep dan op de autochtone Nederlanders, wat past bij het beeld dat zij een tamelijk gesloten en homogene groep zijn met een relatief sterke oriëntatie op de Turkse natie (Gijsberts en Dagevos 2005: 20-35; Dagevos et al. 2007).

Tabel 7.7

Etnische achtergrond van degenen met wie men e-mailt/chat, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	voornamelijk westers	voornamelijk uit cultuur van herkomst	half westers, half eigen cultuur	diverse bevolkings-groepen	andere	totaal
Turken	20	27	26	25	1	100
Marokkanen	31	12	21	33	1	100
Surinamers	28	11	21	39	1	100
Antillianen	30	19	18	33	1	100

Bron: CBS/SCP (LAS'04/'05)

De Turken zijn in hun e-mail- en chatgedrag niet alleen het sterkst op de eigen groep gericht, maar doen dat ook relatief vaak in de eigen taal, vaker dan de Marokkanen in elk geval (tabel 7.8). 84% van de laatsten bedient zich in hun virtuele contacten van het Nederlands. Dit heeft te maken met het ontbreken van een Marokkaanse eenheidstaal. Ongeveer de helft van de Marokkaanse Nederlanders spreekt van huis uit Berbers, wat geen geschreven taal is. De meerderheid is bovendien het Arabische schrift niet of niet goed machtig (El Aissati en E-rramdani 2001; De Ruiter en Bos 2001). Oudere Marokkanen, vooral als zij voortgezet onderwijs hebben gevolgd, spreken en schrijven soms nog Frans. Voor de tweede generatie is dit in beperkte mate het geval.

Tabel 7.8

Taal waarin Turken en Marokkanen e-mailen of chatten, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Nederlands	meer Nederlands dan eigen taal	even vaak Nederlands/eigen taal	meer eigen taal dan Nederlands	eigen taal	Engels/andere taal	totaal
Turken	30	18	27	10	14	2	100
Marokkanen	79	5	7	2	2	7	100

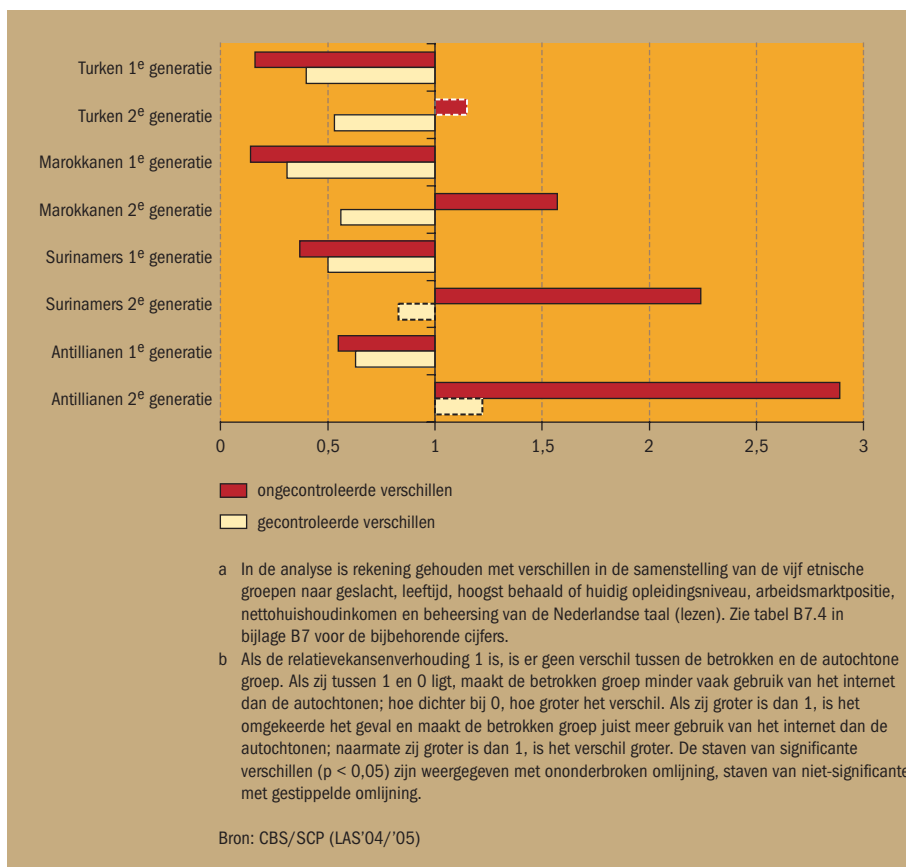
Bron: CBS/SCP (LAS'04/'05)

Bij het onlinecomputergebruik is er opnieuw sprake van onderlinge samenhang in de verschillen tussen leeftijdsgroepen en die tussen immigratiegeneraties, opleidingsniveaus en mate van taalbeheersing. Oudere allochtonen zijn relatief vaak laagopgeleid en zijn, zoals gezegd, vaak slecht in staat de Nederlandse taal te spreken, schrijven en lezen. In hoeverre blijven de waargenomen verschillen in computergebruik bestaan als we statistisch rekening houden met deze sociaaldemografische verschillen in de samenstelling van de groepen?⁴ Gezien de grote gelijkenis tussen het online- en offlinegebruik gaan we in figuur 7.5 slechts in op een van de twee.

We hebben gekozen voor het internetgebruik omdat dit de grootste maatschappelijke impact heeft.

Figuur 7.5

Alloctonen met autochtonen vergeleken in het gebruik van internet, naar etnische groep en generatie, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in relatievekansverhoudingen)^{ab}

Het verschil in internetgebruik tussen de eerste generatie van alle vier allochtone groepen en de autochtone groep wordt iets kleiner na de statistische controle voor de sociaaldemografische verschillen in de samenstelling van de vijf groepen, maar het blijft steeds significant. Dat de eerste generatie minder gebruikmaakt van het internet dan de autochtone stadsbewoners, kan dus slechts voor een betrekkelijk klein deel aan sociaaldemografische factoren als opleidingsniveau en taalbeheersing toegeschreven worden.

Figuur 7.5 toont een heel ander beeld voor de tweede generatie. De ongecontroleerde, waargenomen verschillen zijn bij de Marokkanen, de Surinamers en de Antillianen in hun voordeel. We vergelijken hier echter gemiddeld jongere tweede-

generatiegroepen met de gemiddeld oudere autochtone groep. Leeftijdverschillen vertekenen, evenals bij de eerste generatie overigens, het beeld. Na statistische controle voor leeftijd en de andere factoren blijkt er geen verschil in internetgebruik meer te bestaan tussen de Surinamers en de Antillianen van de tweede generatie en de autochtonen. De tweede generatie Turken en Marokkanen maken na controle wel significant minder gebruik van het internet dan de autochtonen. Beheersing van de Nederlandse taal (aan- of afwezigheid van problemen bij het lezen van geschreven Nederlands) blijkt nauwelijks toegevoegde waarde voor de verklaring dit verschil te hebben ten opzichte van de factoren sekse, leeftijd en opleidingsniveau. Het bevorderen van taalbeheersing zal de achterstand van deze groepen dus waarschijnlijk nauwelijks helpen verkleinen.

In de analyses uit figuur 7.5 is gecontroleerd voor de belangrijkste sociaaldemografische kenmerken. De vraag in hoeverre de etnisch-culturele positie van allochtonen van invloed is, blijft daarmee onbeantwoord. d'Haenens omschrijft deze etnisch-culturele positie in navolging van Van Heelsum (1997: 24) als volgt: '[...] de mate waarin leden van een bepaalde groep zichzelf primair als leden van een specifieke groep beschouwen en/of gedragen (positieverwerving) en de mate waarin zij door (het grootste deel van) de samenleving primair als vertegenwoordigers van een specifieke groep worden beschouwd en/of behandeld (positietoewijzing)'. Uit haar analyses blijkt echter dat deze kenmerken bij jongeren van minder belang zijn dan sociaaldemografische kenmerken. d'Haenens (2003) stelde wel een invloed van religie vast op het internetgebruik van Turkse jongeren. Hoe groter hun affiniteit met religie, des frequenter zij via internet hierover informatie zoeken. Voor de andere etnische groepen geldt dit niet. Ook Van den Broek en De Haan (2006) constateerden dat de duur en de diversiteit van het internetgebruik van allochtone jongeren in het algemeen niet samenhangen met hun sociaal-culturele integratie. Wel vonden zij aanwijzingen dat naarmate het internetgebruik meer gericht is op de eigen groep, de identificatie met de Nederlandse samenleving geringer is.

7.6 Conclusies

Het mediagebruik van de vier grote etnische minderheidsgroepen wijkt af van dat van de autochtone bevolking van de G50. En er bestaan verschillen in de mate waarin deze vier groepen gebruikmaken van Nederlandse media (d.i. met inhoud in de Nederlandse taal of Nederlands ondertiteld) en van media uit het herkomstland (met name Turkse en Marokkaanse Nederlanders). Inzicht in het mediagebruik van allochtonen is van belang in een discussie over de integratie van deze groepen in de Nederlandse samenleving en in het kader van een mediabeleid dat toegankelijkheid voor alle stromingen in de Nederlandse samenleving wil bieden, dat in de media-inhoud en graag een evenwichtige representatie van de verscheidenheid in de Nederlandse samenleving ziet, dat discriminatie wil tegengaan, en dat inburgering/integratie/emancipatie wil bevorderen.

In de eerste plaats concluderen we dat de verschillen tussen autochtone en allochtone stedelingen niet groot zijn, in ieder geval lang niet zo groot als flats met vele schotelantennes zouden suggereren. De leden van de allochtone groepen lezen in grote meerderheid ten minste eens per week Nederlandse kranten, kijken naar Nederlands(talig)e zenders, en maken gebruik van het internet, maar zij doen dit wel in geringere mate dan de autochtonen. De verschillen zijn in hoge mate terug te voeren tot verschillen in de sociaaldemografische samenstelling van de groepen en tot een geringe beheersing van de Nederlandse taal door vooral (oudere) Turken en Marokkanen. Het gemiddeld lagere opleidingsniveau van de etnische minderheden speelt eveneens een belangrijke rol bij het tot stand komen van de verschillen. Als statistisch gecontroleerd is voor verschillen in groepssamenstelling, resteren slechts kleine verschillen in het lezen van kranten en het gebruik van internet, en veelal verdwijnen die verschillen geheel.

De eerste en tweede generatie van de allochtonen onderscheiden zich aanzienlijk in hun mediagebruik, evenals de vier onderscheiden groepen. De leden van de tweede generatie lijken in hun mediagebruik veel meer op autochtonen dan die van de eerste generatie. Voor een flink deel, en dan vooral bij het lezen van kranten, zijn die verschillen terug te voeren op beheersing van de Nederlandse taal (Turken en Marokkanen). Dat leden van de tweede generatie gemiddeld jonger zijn dan de autochtonen, zorgt aanvankelijk voor een vertekend beeld. Na statistische controle blijkt het gebruik van gedrukte media van de tweede generatie in het geheel niet af te wijken van dat van autochtonen. De eerste generatie vertoont een opmerkelijk grote belangstelling voor de publieke televisiezenders. Dat geldt ook maar in mindere mate voor de tweede generatie.

De verschillen tussen de etnische minderheden zijn aanzienlijk. De Turken en de Marokkanen enerzijds (de eerste generatie is vaak [functioneel] analfabeet) verschillen dikwijls van de Surinamers en de Antillianen anderzijds; de laatstgenoemden lijken in hun media- en internetgebruik sterk op autochtone Nederlanders (met uitzondering van het lezen van dagbladen door Antillianen). De Marokkanen nemen een opmerkelijke positie in. In deze groep zijn de verschillen tussen de eerste en de tweede generatie het grootst. De leden van de eerste generatie zijn veel sterker op tv-zenders uit het herkomstland gericht dan die van de tweede generatie, wier mediagebruik veel meer lijkt op dat van de autochtonen. Het mediagebruik van de Turken wijkt het meest af van dat van autochtone Nederlanders. Turkse Nederlanders, ook die van de tweede generatie, lezen relatief vaak dagbladen uit het herkomstland en kijken vaak naar Turkse zenders. Zowel Turken als Marokkanen hebben een achterstand in het internetgebruik ten opzichte van autochtonen. Die achterstand hangt in grote mate samen met een geringere verspreiding van computers en internettoegang in deze twee groepen.

De constatering dat verschillen in mediagebruik bestaan, vraagt vervolgens om een doordenking van de betekenis van die verschillen. Is het een probleem dat die verschillen bestaan, en als dit zo is, wat kan er dan aan gedaan worden? Vanuit een

integratieperspectief is oriëntatie op de Nederlandse samenleving gewenst, en is het ondersteunen van voorzieningen en het stimuleren van competenties die dit mogelijk maken, belangrijk. Vanuit dit perspectief zou het dan ook problematisch zijn als allochtonen weinig Nederlandse gedrukte media lezen, weinig naar de publieke omroep luisteren en kijken, en slechts in geringe mate over digitale vaardigheden beschikken.

De inschatting van de ernst van de verschillen in mediagebruik tussen allochtonen en autochtonen hangt mede af van de duurzaamheid ervan. De achterstand in het lezen van dagbladen en in het gebruik van internet is groter onder de leden van de eerste generatie dan onder de leden van de tweede generatie. Alleen al op basis van het principe van generatiewisseling valt te verwachten dat de verschillen in het gebruik van deze media op den duur kleiner worden. Daar komt nog bij dat allochtonen weliswaar bij de verspreiding van computers en internetaansluitingen achterlopen, maar het is aannemelijk dat verschillen in bezit kleiner worden bij verdere verspreiding (Van Ingen et al. 2007). Het is de verwachting dat in 2012 vrijwel alle huishoudens een internetaansluiting hebben. Verschillen in gebruik en in digitale vaardigheden zullen echter een relatief duurzaam karakter hebben. Op basis van uiteenlopende overwegingen kan dus verwacht worden dat de verschillen in mediagebruik tussen allochtonen en autochtonen slinken. Het is dan nog wel de vraag of het inlopen van de achterstand snel genoeg gaat.

Die vraag geldt niet voor het gebruik van de publieke omroep, een van de voorzieningen die allochtonen informeren over en betrekken bij de Nederlandse samenleving. In dit hoofdstuk constateerden we dat de landelijke Nederlandse publieke omroep door de leden van etnische minderheidsgroepen goed bekeken wordt (met uitzondering van de Turken), vooral door de leden van de eerste generatie. Mogelijk heeft dit te maken met de representatie van de etnische minderheden in de programma's. Voor zover landelijke, regionale en lokale omroepen uit publieke middelen worden bekostigd, zijn zij wettelijk verplicht een evenwichtig beeld te geven van de Nederlandse samenleving. In het bijzonder geldt dit bij de landelijke publieke omroep voor de NPS.⁵ In hoeverre juist deze representatie in het aanbod heeft bijgedragen aan het kijken naar de publieke omroep door allochtone groepen, is niet met zekerheid te zeggen.

Voor dagbladen, tijdschriften en andere gedrukte media, op de vrije markt geproduceerd, ontbreken dergelijke voorschriften om elke schijn van overheidscontrole te vermijden. Normen bestaan er niettemin, doordat de beroepsbeoefenaren afspraken hebben gemaakt. Zo staat in de Leidraad van de Raad voor de Journalistiek (april 2007): 'De journalist meldt de etnische afkomst, nationaliteit, ras, religie en seksuele geaardheid van groepen en personen alleen wanneer dit nodig blijkt voor de context van het nieuwsfeit waarover wordt bericht.'

Het stimuleren van competenties die allochtonen in staat stellen volwaardig te participeren in de Nederlandse samenleving, is gewenst. Dat geldt ook voor de omgang met informatie- en communicatietechnologie (ICT). Aangezien allochtonen in het algemeen over minder digitale vaardigheden beschikken dan autochtonen, is het de vraag of hun vaardigheden voldoende zijn. Het is echter moeilijk om eenduidig vast te stellen of iemand over voldoende digitale vaardigheden beschikt, aangezien dit een normatief oordeel vereist over wat iemand, in de huidige tijd en in een specifieke maatschappelijke situatie, zou moeten kunnen. Een dergelijke checklist bestaat niet.

Over de consequenties van verschillen in digitale vaardigheden tussen autochtonen en allochtonen is nog betrekkelijk weinig bekend. Wel is aangetoond dat ICT-gebruik een positieve rol speelt in het integratieproces. Allochtonen e-mailen, chatten en surfen relatief veel en komen zodoende veel in aanraking met andere (autochtone) Nederlanders en de Nederlandse taal (Van Ingen et al. 2007). Tal van initiatieven op buurtniveau die mede als doel hadden sociale cohesie te bevorderen, zoals de digitale trapveldjes of de digitale broedplaatsen, hebben een tamelijk grote toeloop van allochtonen gekend. Het continueren en stimuleren van het gebruik van dergelijke initiatieven lijkt met het oog op de hier geconstateerde achterstanden bij te kunnen dragen aan het vergroten van het internetgebruik onder allochtonen en daarmee wellicht ook aan het verbeteren van de contacten tussen allochtonen en autochtonen.

Mogelijk speelt een tekort aan digitale vaardigheden eveneens een rol bij het vinden en behouden van werk (gegeven een bepaald opleidingsniveau). Of dit inderdaad zo is, is echter niet bekend, en er is dan ook geen empirische onderbouwing te geven aan het idee dat scholing in digitale vaardigheden de arbeidsmarktkansen van allochtonen in het bijzonder zou vergroten.

Voor veel allochtonen, met name uit de eerste generatie, vormt functionele onletterdheid een barrière voor participatie in de kennissamenleving. Voordat deze groep computervaardigheden bijgebracht kan worden, is het eerst nodig dat hun lees- en schrijfvaardigheid verbetert. Aan die voorwaarde moet zijn voldaan voordat het mogelijk wordt informatie te zoeken en effectief te gebruiken, en met anderen online te communiceren.

Noten

- 1 Voor zover zij uit publieke middelen worden bekostigd, zijn media – i.c. de landelijke, regionale en lokale omroepen – wettelijk verplicht een evenwichtig beeld te geven van de Nederlandse samenleving. In het bijzonder geldt dit bij de landelijke publieke omroep voor de NPS. Volgens de letter van de Mediawet (artikel 15, eerste lid): ‘De Nederlandse Programma Stichting verzorgt een programma dat bestaat uit onderdelen die voorzien in de bevrediging van in het volk levende maatschappelijke, culturele, godsdienstige of geestelijke behoeften, zodanig dat dit programma tezamen met de programma’s van de andere instellingen die zendtijd voor landelijke omroep hebben verkregen, een evenwichtig beeld oplevert van de maatschappelijke, culturele, godsdienstige en geestelijke verscheidenheid in Nederland.’
- 2 In de inventarisatie van Meulesteen (2003) wordt helaas geen onderscheid gemaakt tussen dagbladen en overige bladen. Inmiddels (en ook toen al) worden dagbladen natuurlijk via het internet gelezen, zodat het precieze aantal in Nederland beschikbare papieren titels niet zo relevant is.
- 3 Geense en Pels (2002) signaleren dat Marokkaanse jongeren juist meer actief op ‘eigen Nederlandstalige sites’ zijn dan andere allochtone groepen.
- 4 Veel sites zijn geschreven in het Engels of in de herkomsttaal, en dit geeft allochtonen die een van deze talen beter beheersen dan het Nederlands, (meer) gelegenheid om van het internet te profiteren. Toch is voor de taalbeheersing van het Nederlands statistisch gecontroleerd, maar meer als een indicator voor geletterdheid in het algemeen.
- 5 Zie noot 1.

8 Cultuurdeelname

Andries van den Broek

- Het bereik van (westerse) canonieke cultuur is onder Turkse en Marokkaanse stedelingen het laagst en onder autochtone stedelingen het hoogst, met een middenpositie voor Surinaamse en Antilliaanse stadsbewoners.
- In de deelname aan populaire cultuur en amateurkunstbeoefening blijven de Turken en de Marokkanen achter bij de andere groepen. Het bereik onder de Surinamers en de Antillianen benadert in beide gevallen dat onder de autochtonen.
- Meer Turken, Marokkanen en Surinamers dan Antillianen en autochtonen komen op feesten met optredens in aanraking met muziek en theater. Deze informele cultuurparticipatie maakt het omgekeerde verschil in deelname aan canonieke en populaire cultuur echter niet ongedaan.
- Turken zijn sterker dan Marokkanen op producten van de 'eigen' cultuurindustrie gericht.
- Ook in de tweede generatie ligt het bereik van canonieke cultuur en van amateurkunst bij de Turken en de Marokkanen lager dan bij de autochtonen, al zijn de verschillen wel kleiner dan in de eerste generatie.

8.1 Cultuurverschillen in cultuurdeelname

De groei van het aantal mensen met een andere etnische achtergrond heeft de Nederlandse bevolking in de afgelopen decennia een stuk kleurrijker gemaakt. Die nieuwe samenstelling is echter niet overal in de maatschappij in gelijke mate doorgedrongen. Zo vormen het theater- en museumpubliek, ondanks de beleidsaandacht voor evenredige deelnamecijfers, volgens de beschikbare informatie (nog?) allerminst een afspiegeling van de multi-etnische Nederlandse bevolking. Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor het gebodene in theaters en musea. De gegevens uit het onderzoek naar de Leefsituatie van allochtone stedelingen (LAS) maken het als eerste mogelijk een goed beeld te krijgen van de cultuurverschillen in de cultuurdeelname.

Dat wil niet zeggen dat dit onderzoeksveld hiervoor onontgonnen terrein was. In diverse grote steden is informatie verzameld en beschreven (www.amsterdam.os.nl; cos.rotterdam.nl; Rijpma en Rocques 2000; Jókövi 2000). Hieraan kunnen we echter niet zonder meer uitspraken over de Nederlandse situatie ontleenen. Anderzijds was uit grootschalig landelijk onderzoek al wel een algemeen beeld ontstaan, bijvoorbeeld uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP 2000: 503; Van den Broek et al. 2005), maar waren daarin juist weer de mogelijkheden tot gedetailleerde uitspraken over etnische groepen beperkt. Bovendien gaf de aard van de gegevensverzameling (een Nederlandstalige schriftelijke vragenlijst) aanleiding te verwachten

dat alleen goedgeïntegreerde allochtonen tot de respondenten behoorden. Het LAS-veldwerk is de neerslag van een poging *the best of both worlds* te verenigen: generaliseerbaarheid gepaard aan precisie en aan de mogelijkheid verschillende etnische groepen te onderscheiden.

Het LAS is uitgevoerd in de G50 (zie hoofdstuk 1). In de beschrijving van de gegevens komen telkens eerst de in het LAS direct waargenomen verschillen in cultuurdeelname aan de orde, gevolgd door statistisch gecontroleerde verschillen. Het doel van dat laatste is rekening te houden met de diversiteit in de samenstelling van de onderscheiden etnische groepen qua kenmerken als leeftijd, opleiding, beheersing van de Nederlandse taal (in de groep Marokkanen bevinden zich bv. veel meer jonge mensen dan onder de autochtonen). Deze kenmerken kunnen eigenstandig van invloed zijn op de deelname aan verschillende vormen van cultuur, en bovendien kunnen ze elkaar overlappen (een jonge leeftijdsgroep is bv. meestal gemiddeld beter opgeleid dan een oudere categorie). Door met behulp van statistische analyse rekening te houden met de effecten van die kenmerken, komen we dicht(er) bij uitspraken over cultuurverschillen in de cultuurdeelname. Daarmee doemt het woord ‘cultuur’ in twee verschillende betekenissen op. Om dat voor te zijn spreken we hier verder van etnische verschillen in cultuurdeelname.

Immigranten uit andere culturen zijn van huis uit minder op de westerse culturele canon en op de westerse cultuurindustrie georiënteerd. Hun hier geboren nakomelingen hebben daar op school en elders meer van meegekregen. Het is daarom interessant om te zien in hoeverre de hier geboren en getogen tweede generatie verschilt van de eerste, c.q. in hoeverre verschillen in cultuurdeelname tussen autochtonen en die tweede generatie kleiner zijn dan die tussen autochtonen en de eerste generatie. In zoverre de tweede generatie gezichtsbepalend is voor het toekomstige gedrag van allochtonen, biedt de culturele interesse van die generatie een vooruitblik op de cultuurdeelname van de allochtoon van morgen (onder de aanname dat zich geen grote tussentijdse cultuurverandering binnen die groepen voordoet, zoals een herwaardering van strikte geloofsinterpretaties).

Achtereenvolgens passeren de deelname aan canonieke cultuur (§ 8.2), populaire cultuur (§ 8.3), informele cultuur (§ 8.4) en amateurkunst (§ 8.5) de revue. We geven steeds eerst een beeld van de deelname aan enkele afzonderlijke activiteiten, daarna tellen we die activiteiten op en bezien we de spreiding naar persoonskenmerken, en vervolgens voeren we de statistische controle uit. Bij dit laatste besteden we behalve aan de ‘vaste’ kenmerken in deze studie (generatie, geslacht, leeftijd, opleiding), ook aandacht aan taalvaardigheid (zie ook het vorige hoofdstuk) en gezinsinkomen, omdat beide op cultuurdeelname van invloed kunnen zijn. Tot slot gaan we in op de mate waarin de cultuurconsumptie van allochtonen gericht is op het aanbod uit de herkomstcultuur (§ 8.6). In de slotparagraaf wordt het vizier op de toekomst gericht en leggen we de bevindingen en verwachtingen naast de beleidsdoelstelling. Opdat de lezer die doelstelling bij het lezen van de onderzoeksuitkomsten vast in het achterhoofd kan houden, komt tot besluit van deze inleiding het cultuurbeleid kort aan de orde.

Van oudsher kent het cultuurbeleid twee pijlers: het bevorderen van zowel een hoogwaardig aanbod van als een breed publiek voor cultuur. Binnen die tweede pijler heeft altijd aandacht bestaan voor bevordering van de grootte en de breedte van het publiek. Van oudsher was cultuurspreiding gericht op het interesseren van de laagopgeleiden (of, ten tijde van de volksverheffing, van arbeiders). Met de opkomst van de jongerencultuur en de komst van de multi-etnische samenleving kwam de sociale spreiding van het cultuurbereik meer in het teken te staan van het tegengaan van ongelijkheden naar leeftijd en etniciteit. Het laatste kreeg vooral de aandacht van staatssecretaris Van der Ploeg en diens cultuurnota *Cultuur als confrontatie* (OCenW 2000), maar bleef daarna in de beleidsaandacht staan.

Ook in het regeerakkoord van het kabinet-Balkenende IV lijken deze accenten te worden gecontinueerd: 'Er zal speciale aandacht worden besteed aan de vraag hoe een breder en meer divers publiek, waaronder jongeren en allochtonen, in aanraking kan komen met het cultuuraanbod, in het bijzonder musea.' Volgens de nota *Kunst van leven*, over de hoofdlijnen van cultuurbeleid, is het 'nodig amateurkunsten beter te ondersteunen, cultuureducatie stevig in het onderwijs te verankeren en de cultuur beter toegankelijk te maken voor iedereen' (OCW 2007b: 14). In de uitwerking in een tienpuntenplan wordt echter vooral ingezet op jongeren en is er voor allochtonen alleen nog aandacht in de vorm van steun aan kunst- en cultuurprojecten die een divers publiek bereiken en de culturele dialoog in grootstedelijke gebieden aanjagen.

8.2 *Canonieke cultuur*

Aan de (westerse) canonieke cultuur (toneel en dans, klassieke muziek en opera, en musea) hebben Turkse en Marokkaanse stedelingen het minst deel en autochtone stadsbewoners het meest, met een middenpositie voor Surinaamse en Antilliaanse stedelingen (tabel 8.1). Dit geldt behalve voor de optelling van het bezoek aan toneel- en dansvoorstellingen, aan uitvoeringen van klassieke muziek en aan musea ook voor elk van die drie vormen van canonieke cultuur afzonderlijk.

Een nauwkeuriger blik leert dat de Surinamers en de Antillianen qua toneelbezoek wat meer op de autochtone stadsbewoners lijken, maar qua bezoek aan klassieke concerten en musea juist meer met de Turkse en de Marokkaanse stedelingen gemeen hebben. Geen van deze vormen van canonieke cultuur werd in het vraaggesprek overigens omschreven. Turken en Marokkanen konden hier dus ook een uitvoering van klassieke muziek binnen hun eigen muziektraditie toe rekenen.

De deelname aan canonieke cultuur van de leden van de tweede generatie blijft minder op de autochtonen achter dan van die van de eerste generatie (tabel 8.2). Onder de tweede generatie van de Antillianen is het bereik zelfs nagenoeg gelijk aan dat onder de autochtonen. Bij de andere groepen is het evenwel nog altijd flink lager, het meest onder de Turken en de Marokkanen.

Tabel 8.1

Bezoek^a aan canonieke cultuur, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05
(in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
toneel, dans	14	13	26	27	34
klassieke muziek, opera	3	3	7	6	14
museum	19	20	22	24	45
minstens een vorm van canonieke cultuur	28	28	40	41	58

a Minstens een bezoek in het voorafgaande jaar.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

In twee van de vijf etnische groepen doen zich sekseverschillen voor. Bij de Marokkanen en vooral bij de Surinamers is het canonieke cultuurbereik onder vrouwen hoger dan onder mannen.

Het onderscheid naar leeftijd overlapt in grote mate dat naar migratiegeneratie. De verschillen tussen de etnische groepen zijn onder jongeren kleiner dan onder ouderen. Onder de autochtonen bereikt de canonieke cultuur meer ouderen dan jongeren, maar dat verband met leeftijd is onder de andere etnische groepen juist omgekeerd: hoe jonger, hoe meer participatie. Meer dan op levensfase is dit laatste terug te voeren op de mate van vertrouwdheid met de Nederlandse c.q. westerse cultuur en culturele canon.

De mate van deelname is in elke groep sterk met opleidingsniveau en met kennis van de Nederlandse taal verbonden. Hoe hoger men opgeleid is of wordt en hoe beter men Nederlands spreekt, hoe groter het cultuurbereik.

Onder de allochtonen is het bereik groter naarmate het gezinsinkomen hoger is. Van de autochtonen zijn het de mensen met een middeninkomen die het minst aan canonieke cultuur deelhebben. Dat de 25% minst draagkrachtige autochtonen toch cultureel actief zijn, komt doordat deze groep ook de zelfstandig wonende studenten omvat.

Uit de horizontale vergelijkingen blijken er ook bij gelijke leeftijd, gelijke opleiding, gelijke taalbeheersing en gelijk inkomen verschillen in cultuurdeelname tussen de etnische groepen te bestaan. Steeds geldt dat de allochtonen, vooral de Turken en de Marokkanen, zich minder tot het canonieke culturele aanbod aangetrokken voelen dan de autochtonen.

Tabel 8.2

Bezoek^a aan canonieke cultuur, naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	28	28	40	41	58
eerste generatie	25	23	37	37	
tweede generatie	38	42	47	56	
mannen	28	26	35	41	58
vrouwen	28	30	44	41	58
15-24 jaar	38	40	45	44	57
25-44 jaar	28	25	37	41	56
45-64 jaar	15	18	39	38	61
maximaal basisonderwijs	19	13	28	18	29
vbo/mavo/vmbo	27	30	31	36	36
havo/vwo/mbo	36	41	39	38	57
hbo/wo	53	49	67	64	78
spreekt goed Nederlands	34	35	40	44	58
spreekt redelijk Nederlands	23	15	-	18	-
spreekt matig Nederlands	21	16	-	-	-
spreekt slecht Nederlands	12	15	-	-	-
gezinsinkomen tot 1000 euro per maand	20	21	33	30	64
gezinsinkomen 1000-1500 euro per maand	21	18	30	33	43
gezinsinkomen 1500-2250 euro per maand	28	31	35	40	47
gezinsinkomen meer dan 2250 euro per maand	36	37	47	66	67

- Onvoldoende waarnemingen.
a Minstens een bezoek in het voorafgaande jaar.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

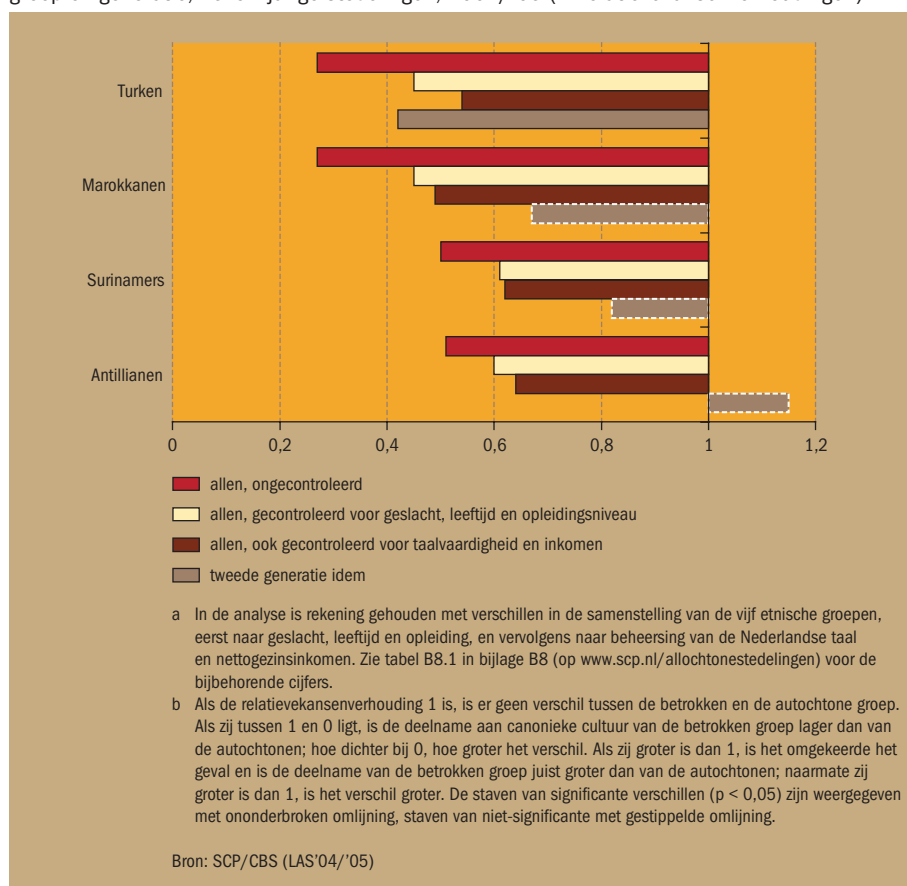
De effecten van de diverse kenmerken zijn in een multivariate analyse ontrafeld (figuur 8.1). Door, zoals gezegd in de inleidende paragraaf, statistisch rekening te houden met verschillen in de samenstelling van de groepen, ontstaat een beeld van de verschillen in de deelname aan canonieke cultuur op grond van etniciteit is. In dit hoofdstuk volgen na de waargenomen verschillen eerst de verschillen statistisch gecontroleerd voor de kenmerken geslacht, leeftijd en opleiding, gevolgd door verschillen na aanvullende controle voor taalbeheersing en inkomen. Tot slot is dat laatste ook berekend voor de tweede generatie, degenen die in Nederland geboren zijn.

Het bereik van canonieke culturele instellingen is onder allochtonen ook na zo'n controle nog aanzienlijk kleiner dan onder autochtonen, al zijn de gecontroleerde verschillen wel kleiner dan de waargenomen verschillen. Na de controle voor geslacht, leeftijd en opleiding verandert de aanvullende controle voor verschillen in taalbeheersing en inkomen weinig meer aan het beeld.

In de tweede generatie liggen de kaarten anders. Daar verschilt (na controle) alleen de canoniekecultuurparticipatie van de Turken nog (statistisch significant) van die van de autochtonen.

Figuur 8.1

Allochtonen met autochtonen vergeleken in hun deelname aan canonieke cultuur, naar etnische groep en generatie, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in relatievekansverhoudingen)^{a,b}

De multivariate analyse levert tevens informatie op over de invloed van de diverse kenmerken waarvoor gecontroleerd wordt (tabel B8.1 in bijlage B8 op www.scp.nl/allochtonestedelingen). Zowel binnen de totale groepen als binnen de tweede generatie van de groepen legt vooral het verschil in opleiding gewicht in de

schaal. In beide gevallen is het effect van opleiding op de cultuurdeelname royaal groter dan het effect van etniciteit zelf. Verschillen in sekse, leeftijd, taalvaardigheid en inkomen doen daarnaast niet of nauwelijks meer ter zake.

Het bezoek aan kunstmusea is ongelijker verdeeld dan het bezoek aan historische musea (tabel 8.3). Blijkbaar is de culturele afstand van allochtonen tot kunstmusea groter dan die tot historische musea. Die culturele afstand bestaat ook in de tweede generaties, al is die dan onder de Surinamers en vooral onder de Antillianen een heel stuk kleiner.

Tabel 8.3

Museumbezoek,^a naar etnische groep, generatie en type museum, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen					
historisch museum	12	14	14	14	27
kunstmuseum	8	9	12	13	29
tweede generatie					
historisch museum	16	20	19	22	
kunstmuseum	14	14	18	23	

a Minstens een bezoek in het voorafgaande jaar.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Cultuurbeleid mikt ook op het bevorderen van lezen. Mede daarom worden bibliotheken door de overheid ondersteund. Behalve om cultuurpolitieke redenen geldt lezen ook omwille van geïnformeerd burgerschap als belangrijk. Lezen is immers één van de manieren om zich over de samenleving te informeren.

In deze paragraaf bleef het lezen tot nu toe buiten beschouwing, omdat de LAS-gegevens geen informatie bevatten over wat men leest, en er dus geen onderscheid in canoniek en populair lezen mogelijk is. Qua deelnamepatroon van de diverse etnische groepen past het lezen van boeken echter zonder meer in het domein van de canonieke cultuur (tabel 8.4).

De verschillen in bibliotheekbezoek zijn geringer dan de verschillen in boeken lezen. Onder degenen die hier geboren zijn, is het bibliotheekbezoek aanzienlijk hoger dan in de overeenkomstige totale groep, met name onder de Marokkanen (zie daarover Huysmans 2006).

Tabel 8.4

Lezen en bibliotheekbezoek,^a naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05
(in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen					
boeken lezen	47	45	59	62	71
bibliotheekbezoek	31	34	30	31	37
tweede generatie					
boeken lezen	58	65	70	76	
bibliotheekbezoek	47	52	44	42	

a Minstens een boek/bezoek in het voorafgaande jaar.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

8.3 Populaire cultuur

Betreffen de verschillen in cultuurdeelname vooral de cultuur met hoofdletter C, maar minder de populaire cultuur (cabaret, popmuziek, dance en film)? Dat ligt voor de hand, aangezien de populaire cultuur minder dan de canonieke vrijwel uitsluitend het stempel van de westerse culturele canon draagt en in termen van voorkennis lagere drempels heeft.

De drempel is er inderdaad lager: in alle etnische groepen is het percentage deelnemers aan populaire cultuur groter dan het percentage deelnemers aan canonieke cultuur (tabel 8.5). Dat komt vooral door het bioscoopbezoek.

Het grotere bereik van populaire cultuur betekent echter niet dat de verschillen in deelname tussen de etnische groepen kleiner zijn. Integendeel, ook hier bestaan beduidende verschillen, die deels hetzelfde patroon volgen als bij de canoniekecultuurdeelname. Opnieuw verschillen de Turken en de Marokkanen het sterkst van de autochtonen.

Toch is het deelnamepatroon op onderdelen anders dan dat van de canonieke cultuur. Zo is de afstand van de Surinaamse en de Antilliaanse tot de autochtone stedelingen een stuk kleiner. Het bereik van de bioscoop is onder Surinamers en Antillianen bijna gelijk aan dat onder autochtonen, en dance krijgt van die twee groepen een grotere toeloop dan van autochtonen. De spreiding in het bereik van musicals, van popconcerten en vooral van cabaret vertoont gelijkenis met die van toneel, klassieke muziek en musea.

Tabel 8.5

Bezoek^a aan populaire cultuur, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05
(in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
cabaret	8	8	14	11	26
popconcert	9	8	24	27	33
dance	11	9	19	16	14
musical	6	8	17	17	23
film	51	44	61	62	65
minstens een vorm van populaire cultuur	55	48	73	72	79

a Minstens een bezoek in het voorafgaande jaar.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Het grotere en wat gelijkere bereik van de populaire cultuur is deels te danken aan de grote aantrekkingskracht van die cultuur op de tweede generaties (tabel 8.6). Het is in die generaties zelfs hoger dan onder de autochtonen. Maar ook onder de leden van de eerste generatie kent de populaire cultuur een groter bereik dan de canonicke.

Bij de Turken, de Marokkanen en de Antillianen blijft de toeloop van vrouwen wat achter op die van mannen. Binnen elke van de vijf etnische groepen kent populaire cultuur meer aanhang onder jongeren dan onder ouderen. Wel bestaan er verschillen naar etniciteit in de mate waarin dat met leeftijd samenhangt. Zeer weinig oudere Turken en Marokkanen bezoeken uitingen ervan en in de jongste leeftijdsgroep is het bereik juist weinig scheef verdeeld. Onder de laagst opgeleiden hangt de participatie sterk met etniciteit samen. In deze groep bevinden zich veel leden van de eerste generaties.

Vooral allochtonen met een goede beheersing van de Nederlandse taal voelen zich tot het populairculturaanbod aangetrokken. Daardoor is het bereik ervan schever naar taalvaardigheid verdeeld dan het bereik van de canonicke cultuur, dat ook onder degenen die goed Nederlands spreken, bescheiden is. De horizontale vergelijking leert dat etniciteit onder mensen met een goede beheersing van het Nederlands nauwelijks bepalend is voor hun deelname.

Opnieuw is onder allochtonen het cultuurbereik groter naarmate het gezinsinkomen hoger is, terwijl onder autochtonen de mensen met een middeninkomen het minst aan populaire cultuur deelhebben.

Tabel 8.6

Bezoek^a aan populaire cultuur, naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	55	48	73	72	79
eerste generatie	45	37	66	66	
tweede generatie	83	87	91	93	
mannen	60	50	74	75	78
vrouwen	49	46	73	69	79
15-24 jaar	83	83	90	85	96
25-44 jaar	55	42	76	74	80
45-64 jaar	17	16	56	50	69
maximaal basisonderwijs	30	21	46	45	50
vbo/mavo/vmbo	64	55	69	63	68
havo/vwo/mbo	76	71	84	76	82
hbo/wo	83	85	88	92	89
spreekt goed Nederlands	72	67	74	76	79
spreekt redelijk Nederlands	40	22	-	33	-
spreekt matig Nederlands	29	17	-	-	-
spreekt slecht Nederlands	17	6	-	-	-
gezinsinkomen tot 1000 euro per maand	39	36	57	62	80
gezinsinkomen 1000-1500 euro per maand	44	32	62	61	69
gezinsinkomen 1500-2250 euro per maand	53	50	70	77	69
gezinsinkomen meer dan 2250 euro per maand	75	58	81	90	84

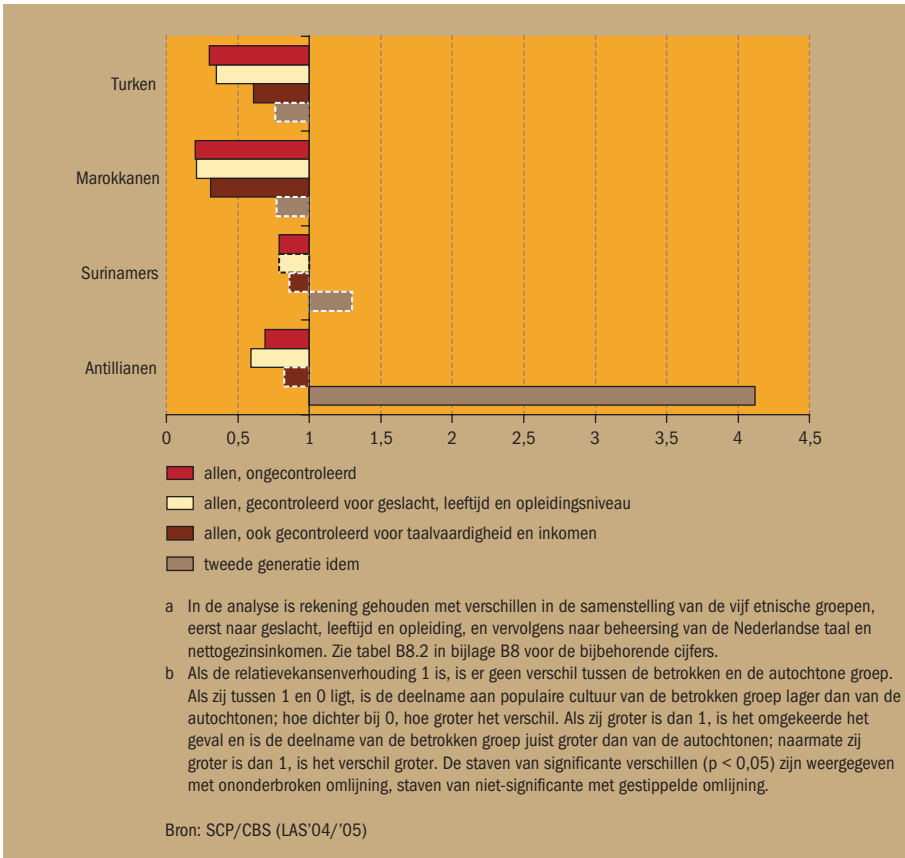
- Onvoldoende waarnemingen.
a Minstens een bezoek in het voorafgaande jaar.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Net als bij de canonieke cultuur het geval is, worden ook de verschillen in deelname aan populaire cultuur tussen allochtonen en autochtonen kleiner na de statistische controle voor persoonskenmerken (figuur 8.2). Ditmaal ligt dat echter niet voornamelijk aan het neutraliserende effect van de controle voor verschillen in opleidingsniveau tussen de groepen. Integendeel, naast onderwijs spelen ook leeftijd, beheersing van het Nederlands en inkomen een rol (tabel B8.2 in bijlage B8).

Figuur 8.2

Allochtonen met autochtonen vergeleken in hun deelname aan populaire cultuur, naar etnische groep en generatie, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in relatievekansverhoudingen)^{a,b}

De waarneming dat de leden van de tweede generaties in groteren getale populaire cultuur bezoeken dan de autochtonen houdt na statistische controle alleen stand voor de Antillianen (figuur 8.2). Het goeddeels wegvallen van dit aanvankelijke verschil duidt erop dat er sprake was van een vertekening op basis van leeftijd, doordat de gemiddelde leeftijd van de tweede generatie lager is dan die van de gehele autochtone groep.

8.4 Informele cultuur

Wanneer het beeld van cultuurparticipatie uitsluitend wordt gebaseerd op het bezoek aan canonieke en populaire cultuur, blijft het bezoek aan culturele activiteiten in eigen kring onbelicht. Er bestaat onder allochtonen een levendig circuit van feesten met optredens buiten de poorten van de gevestigde instellingen van canonieke en

populaire cultuur (Pires 2001). Behalve bruiloften zijn dat ook feesten waarvoor entree betaald moet worden. In het LAS-onderzoek is gepoogd zicht te krijgen op de deelname aan deze informele cultuuruitingen door te vragen naar het bijwonen van optredens op feesten (cf. de Richtlijn cultuurparticipatie onderzoek, Rijpma en Rocques 2001). Gevraagd is naar het bezoek aan feesten met livemuziek en aan feesten met livetheater (toneel, cabaret, stand-up).

Dit brengt inderdaad iets in beeld dat anders ongezien gebleven zou zijn. De deelname aan deze informele vorm van cultuur kent een heel andere verdeling over de etnische groepen dan de deelname aan gecanoniseerde en populaire cultuur (tabel 8.7). Deze vorm is veel minder scheef verdeeld, en dit keer behoren de autochtonen tot de minst participierenden, vooral aan feesten met livemuziek. Anderzijds heeft informele cultuurparticipatie onder allochtonen niet zoveel meer ingang gevonden dan onder autochtonen, dat dit de ongelijkheid in canonieke- en populaire cultuurdeelname compenseert.

Tabel 8.7

Bezoek^a aan informele cultuur, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
feest met livemuziek	64	57	65	56	55
feest met livetheater	14	14	25	19	19
minstens een vorm van informele cultuur	66	59	68	59	60

a Minstens een bezoek in het voorafgaande jaar.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Bijzonder is dat de eerste generatie van de allochtone groepen in meerderheid deel heeft aan de informele cultuur, wat is weerspiegeld in het geringe onderscheid naar leeftijd (tabel 8.8). Beheersing van het Nederlands en inkomen spelen bij deze vorm van cultuurdeelname een geringe rol. Zelfs opleidingsniveau brengt niet de gebruikelijke verschillen in de mate van participatie te weeg, behalve bij de autochtonen, onder wie dit type feesten vooral iets voor hoogopgeleiden blijkt te zijn.

Tabel 8.8

Bezoek^a aan informele cultuur, naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarigen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	66	59	68	59	60
eerste generatie	63	57	66	56	
tweede generatie	73	65	72	70	
mannen	65	53	68	63	62
vrouwen	66	65	68	55	57
15-24 jaar	72	66	72	67	72
25-44 jaar	66	59	66	58	66
45-64 jaar	57	46	67	51	47
maximaal basisonderwijs	59	46	56	46	28
vbo/mavo/vmbo	65	58	61	50	50
havo/vwo/mbo	72	70	73	62	58
hbo/wo	79	76	80	73	73
spreekt goed Nederlands	69	66	68	60	60
spreekt redelijk Nederlands	62	44	-	40	-
spreekt matig Nederlands	64	49	-	-	-
spreekt slecht Nederlands	56	54	-	-	-
gezinsinkomen tot 1000 euro per maand	58	51	55	51	54
gezinsinkomen 1000-1500 euro per maand	65	50	63	52	48
gezinsinkomen 1500-2250 euro per maand	66	64	73	65	54
gezinsinkomen meer dan 2250 euro per maand	76	68	71	70	68

- Onvoldoende waarnemingen.
a Minstens een bezoek in het voorafgaande jaar.

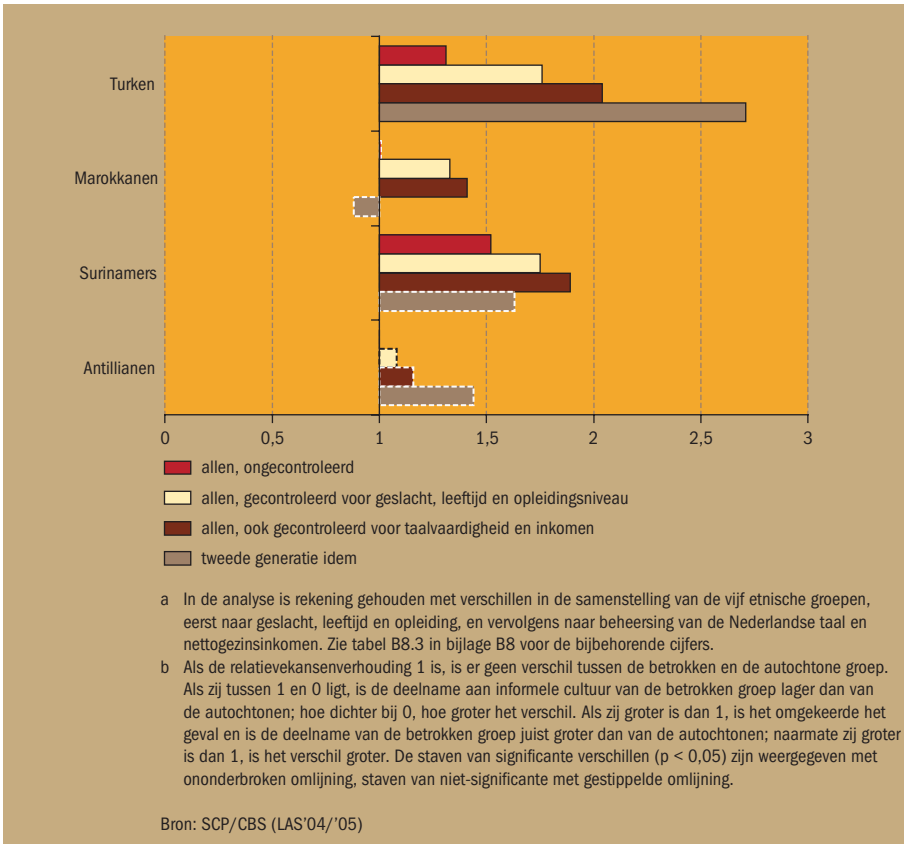
Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Na de statistische controle voor de samenstellingsverschillen in geslacht, leeftijd en opleiding, kent de informele cultuur onder de Turken, de Marokkanen en de Surinamers een significant groter bereik dan onder de autochtonen, evenals na aanvullende controle voor taalbeheersing en inkomen (figuur 8.3).

Onder de tweede generatie verschilt na controle alleen de deelname van de Turken (significant) van die van de autochtonen: onder hen is het bereik van informele cultuuruitingen groter.

Figuur 8.3

Alloctonen met autoctonen vergeleken in hun deelname aan informele cultuur, naar etnische groep en generatie, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in relatievekansenverhoudingen)^{a,b}

In het totaalbeeld hebben geslacht en taalbeheersing geen invloed op het bereik van informele cultuur, maar leeftijd, opleidingsniveau en inkomen wel. De kans dat iemand naar feesten met optredens gaat, is kleiner naarmate men ouder is, lager opgeleid is en minder verdient (tabel B8.3 in bijlage B8).

8.5 Amateurkunstbeoefening

Amateurkunstbeoefening als vorm van vrijetijdsbesteding heeft onder de Turkse en de Marokkaanse stedelingen minder deelnemers dan onder de drie andere groepen, die onderling in dit opzicht betrekkelijk weinig van elkaar verschillen (tabel 8.9). Podiumkunsten (muziek, zang, toneel, dans, ballet) worden door de Surinaamse, de Antilliaanse en de autochtone stedelingen in gelijke mate beoefend. Juist in die disciplines is de deelname van Turken en Marokkanen een stuk kleiner. De Antillianen rapporteren het hoogste pc-gebruik voor grafische of muzikale hobby's.

Tabel 8.9

Amateurkunstbeoefening,^a naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05
(in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
tekenen, schilderen, beeldhouwen, e.d.	10	9	11	14	19
muziek, zang	9	8	18	21	21
toneel, dans, ballet	3	4	11	10	8
pc-gebruik voor grafisch ontwerp of muziek maken	13	12	15	20	15
minstens een vorm van amateurkunstbeoefening	23	22	36	41	43

a Minstens een activiteit in het voorafgaande jaar.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

De leden van de tweede generaties doen vaker aan amateurkunst dan hun ouders (tabel 8.10). De hier geboren Turken en Marokkanen blijven in dit opzicht maar weinig op de autochtonen achter, en de tweede generatie van de Surinamers en de Antillianen tonen zich veel actiever dan de gemiddelde autochtone stadsbewoner. Amateurkunstbeoefening is nauwelijks aan sekse gebonden, behalve bij de Antillianen, van wie de mannen veel meer deelnemen dan de vrouwen. Jongeren doen vaker aan amateurkunst dan ouderen, vooral binnen de allochtone groepen. Het bereik van deze cultuuruiting is kleiner onder de laagopgeleiden, en verreweg het kleinst onder laagopgeleide Turken en Marokkanen. Ook een gebrekkige beheersing van de Nederlandse taal is een belemmering. Het inkomen heeft er weinig invloed op.

Tabel 8.10

Amateurkunstbeoefening,^a naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	23	22	36	41	43
eerste generatie	17	17	27	37	
tweede generatie	39	38	58	61	
mannen	25	20	36	49	44
vrouwen	21	24	36	34	42
15-24 jaar	45	38	62	58	53
25-44 jaar	19	19	31	40	44
45-64 jaar	6	8	24	25	38

Tabel 8.10 (vervolg)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
maximaal basisonderwijs	8	9	19	21	30
vbo/mavo/vmbo	30	29	29	39	28
havo/vwo/mbo	35	33	42	41	45
hbo/wo	40	33	51	57	54
spreekt goed Nederlands	34	28	37	44	43
spreekt redelijk Nederlands	15	15	-	16	-
spreekt matig Nederlands	5	9	-	-	-
spreekt slecht Nederlands	1	14	-	-	-
gezinsinkomen tot 1000 euro per maand	20	15	28	37	43
gezinsinkomen 1000-1500 euro per maand	11	15	25	34	44
gezinsinkomen 1500-2250 euro per maand	20	17	34	39	34
gezinsinkomen meer dan 2250 euro per maand	22	14	28	45	45

- Onvoldoende waarnemingen.
a Minstens een activiteit in het voorafgaande jaar.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

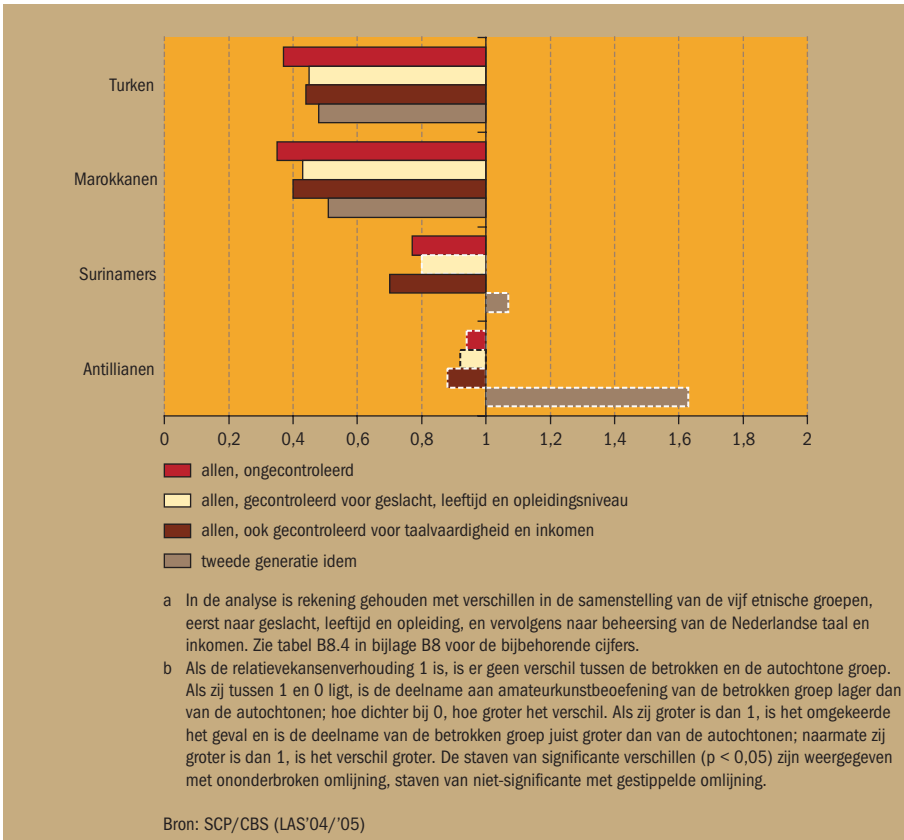
Het bereik van amateurkunstbeoefening ligt ook na statistische controle vooral bij de Turken en de Marokkanen een stuk lager dan bij de autochtonen. Controle voor de persoonskenmerken geslacht, leeftijd en opleiding, maakt de verschillen iets kleiner, aanvullende controle voor taalbeheersing en inkomen verandert er vervolgens weinig aan (figuur 8.4).

Datzelfde geldt voor de tweede generatie van de Turken en de Marokkanen. De Surinamers en de Antillianen van de tweede generatie zijn even actief als de autochtonen op het gebied van amateurkunstbeoefening. Het beeld dat naar voren komt uit de waargenomen, ongecontroleerde gegevens, blijkt vertekend door leeftijdsverschillen. De tweede generaties zijn gemiddeld jonger dan de autochtone groep.

Temidden van de andere kenmerken hebben geslacht en inkomen geen invloed op de kans dat iemand aan amateurkunst doet. Etniciteit heeft dat wel, evenals leeftijd, opleiding en taalbeheersing. Ouderen, laagopgeleiden en mensen die gebrekkig Nederlands spreken, nemen naar verhouding weinig deel aan amateurkunstbeoefening (tabel B8.4 in bijlage B8).

Figuur 8.4

Alloctonen vergeleken met autoctonen in hun beoefening van de amateurkunst, naar etnische groep en generatie, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in relatievekansverhoudingen)^{a,b}

In de organisatiegraad van de amateurkunstbeoefening doet zich weer de al bij canonieke cultuur gesignaleerde driedeling naar etniciteit voor. Van de Turken en Marokkanen is 2%, van de Surinamers en Antillianen is 5%, en van de autoctonen is 9% ergens bij aangesloten om de amateurkunst te beoefenen. Hierin komt de scheve verdeling in de deelname tot uiting. Onder de deelnemers is de scheve verdeling omgekeerd en bedraagt de organisatiegraad respectievelijk 11%, 8% en 5%. De weinige Turkse en Marokkaanse amateurkunstbeoefenaars zijn dus juist relatief vaak georganiseerd.

8.6 Voorkeur voor cultuureigen cultuurproducten

Tot slot kunnen we in algemene zin iets zeggen over de inhoud van de cultuurdeelname: wat men leest, welke zenders men bekijkt, welke bioscoopfilms men ziet en wat voor feesten men bezoekt. Daarbij gaat het overigens niet om een specifieke

omschrijving van individuele boeken of films, maar om de vraag of de genoten cultuurgoederen al dan niet uit de eigen herkomstcultuur stammen. Het zwaartepunt van deze informatie ligt op de culturele voorkeuren van Turken en Marokkanen. Telkens zijn de voorkeuren van de tweede generatie apart vermeld (tabel 8.11).

Tabel 8.11

Voorkeur voor herkomsteigen cultuurproducten, naar etnische groep en generatie, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
allen				
laatstgelezen boek oorspronkelijk in eigen taal geschreven	48	15	.	.
bekijkt culturele programma's liefst op eigen zenders	26	10	.	.
laatstgeziene bioscoopfilm uit eigen cultuur	38	6	2	0
optreden op laatstbezocht feest uit eigen cultuur	72	62	43	32
tweede generatie				
laatstgelezen boek oorspronkelijk in eigen taal geschreven	20	3	.	.
bekijkt culturele programma's liefst op eigen zenders	14	2	.	.
laatstgeziene bioscoopfilm uit eigen cultuur	30	3	2	0
optreden op laatstbezocht feest uit eigen cultuur	59	45	30	19

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Aan boekenlezers is gevraagd in welke taal het laatstgelezen boek oorspronkelijk geschreven was. De Turkse boekenlezers rapporteerden aanzienlijk vaker dat dat oorspronkelijk in het Turks was geschreven dan dat de Marokkaanse boekenlezers zeiden als laatste een oorspronkelijk in het Marokkaans geschreven boek gelezen te hebben (48% versus 15%). Eenzelfde verschil tekent zich, op een lager niveau, af in de taal van de lectuur die men in de bibliotheek las of leende (niet in tabel). Turken zijn meer dan Marokkanen op lectuur uit de eigen herkomstcultuur gericht. Die oriëntatie is in de tweede generatie aanzienlijk lager. In de tweede generatie van de Marokkanen is die belangstelling zelfs zeer gering. Dit strookt met de oriëntatie van Marokkaanse schrijvers uit de tweede generatie op de Nederlandse taal.

Teneinde een beeld te krijgen van de zendervoorkeuren is voor diverse typen tv-programma's gevraagd of men die bij voorkeur op Nederlandse dan wel op 'eigen' zenders bekijkt. De oriëntatie op 'eigen' zenders is onder de Turkse stadsbewoners groter dan onder de Marokkaanse. Voor culturele programma's stemt een kwart van de Turken bij voorkeur op Turkse zenders af, van de Marokkanen geeft 10% dan de voorkeur aan Arabische of Marokkaanse zenders. Voor shows, films en discussie-programma's gelden nagenoeg dezelfde cijfers (zie ook hoofdstuk 7). Opnieuw zijn Turken meer dan Marokkanen op de herkomstcultuur georiënteerd. In de tweede generatie is de voorkeur voor zenders uit de herkomstcultuur geringer, de tweede generatie van de Marokkanen heeft die voorkeur nauwelijks.

Ongeveer een derde van de Turkse bioscoopbezoekers rapporteerde dat de laatst-bezochte film een Turkse achtergrond had, ook onder de tweede generatie. Van de andere allochtone bioscoopbezoekers is het aandeel dat films met een eigen culturele achtergrond had gezien, veel kleiner. Sinds enkele jaren vertonen bioscopen in Nederlandse inderdaad Turkse films. In 2007 kwamen er dertien in roulatie, samen goed voor ruim 64.000 bezoekers (cijfers op aanvraag verstrekt door de Nederlandse Vereniging van Filmdistributeurs). Over de veldwerkperiode 2004/'05 zijn geen cijfers beschikbaar, maar is het beeld volgens NVF hetzelfde. Onbekend is in hoeverre men in eigen kring films vertoont.

De informeel geconsumeerde cultuur op feesten met optredens staat het sterkst in het teken van de herkomstcultuur. De Turken en de Marokkanen rapporteerden in meerderheid dat het optreden op het laatste feest hieruit stamde. Dit geldt overigens eveneens voor een aanzienlijk deel van de informele cultuurdeelname van de Surinamers en de Antillianen. Meer dan boeken, films en tv-programma's over cultuur staan feesten met optredens ook voor de tweede generaties in het teken van de herkomstcultuur. Het publiek op feesten met optredens is in nagenoeg gelijke mate uit eigen kring afkomstig als de optredens zelf.

Deze bevindingen over de voorkeur voor herkomsteigen cultuurproducten zijn in drie observaties samen te vatten. Optredens op feesten staan meer dan de andere vormen van cultuurconsumptie in het teken van de 'eigen' cultuur. Turkse stedelingen voelen zich meer dan andere allochtone stedelingen tot hun 'eigen' cultuurproducten aangetrokken. De voorkeur voor die 'eigen' cultuurproducten is in de tweede generatie kleiner dan in de eerste.

De relatief sterke voorkeur voor herkomsteigen cultuurproducten van de Turkse stedelingen houdt zonder twijfel verband met het feit dat die groep uit een sterk ontwikkelde cultuur(industrie) kan putten. Turks is een gevestigde nationale taal en de voertaal van een bloeiende cultuurindustrie. Veel Marokkaanse inwoners van Nederlandse steden zijn Berber, een minderheidsgroep en -cultuur in het land van herkomst, niet dominant in de toch al kleinere nationale cultuurproductie en zonder geschreven taal. De gerichtheid van Turken op hun eigen cultuurproducten past in het beeld dat Turken meer dan andere allochtone groepen, intern georiënteerd zijn (cf. hoofdstuk 6 over sociale contacten; cf. OCW/BUZA 2004: 15; Dagevos et al. 2007).

8.7 Samenvatting, toekomst en beleidsconsequenties

Etniciteit speelt een grote rol in de verschillen in cultuurdeelname in de Nederlandse samenleving.¹ De deelname aan gecanoniseerde cultuur is het laagst onder de Turkse en de Marokkaanse stedelingen, het hoogst onder de autochtone stedelingen, met een middenpositie voor de Surinaamse en de Antilliaanse stedelingen. Deelname aan populaire cultuuruitingen en amateurkunstbeoefening kennen eenzelfde verdeling, hoewel de Surinamers en de Antillianen dan de deelnamecijfers van de autochtonen dichter benaderen. In het informele circuit van feesten met optredens liggen

de kaarten anders, daar is het bereik het laagst onder de autochtone stadsbewoners. Het is evenwel niet zo dat de allochtonen zo veel meer deelnemen aan informele cultuur dat daardoor het verschil in deelname aan andere vormen van cultuur gecompenseerd wordt.

Na statistische correctie voor de uiteenlopende samenstelling van de etnische groepen naar sociaaldemografische kenmerken zijn de verschillen in deelname aan canonieke, populaire en amateuristische cultuur kleiner. Vooral die voor het relatief lage opleidingsniveau van allochtonen verkleint de verschillen. Na correctie blijven echter aanzienlijke verschillen bestaan, ook tussen de tweede generaties onderling en met de autochtone stedelingen. Lang niet het volledige verschil in cultuurdeelname is aan uiteenlopende persoonskenmerken toe te schrijven.

Elders is aangetoond dat de mate van oriëntatie op de eigen 'etnische' cultuur een rem vormt op consumptie van het cultuuraanbod in Nederland en dat omgekeerd een sterkere oriëntatie op Nederland met meer cultuurparticipatie samengaat (Trienekens 2002). Aan de andere kant kent het culturele aanbod in Nederland juist nog een sterke oriëntatie op de eigen culturele tradities. In die zin zijn allochtonen en culturele instellingen over en weer nog niet erg op elkaar gericht (Van den Broek 2006a).

Met een blik op de toekomst is er reden te denken dat een deel van de huidige verschillen in cultuurdeelname op termijn vanzelf verdwijnt. In de allochtone stadsbevolking ligt het cultuurbereik onder hoogopgeleiden, onder degenen die hier geboren zijn, en onder degenen die de Nederlandse taal goed beheersen, een stuk hoger dan onder laagopgeleiden, onder recente immigranten en onder degenen met taalproblemen. Naarmate in de toekomst grotere aandelen van de etnische minderheidsgroepen hoogopgeleid zijn, hier geboren zijn, en het Nederlands goed machtig zijn, komt – naar mag worden verwacht – de cultuurdeelname onder allochtonen hoger te liggen.

Maar de cultuurdeelname van de tweede generatie ligt niet al op hetzelfde niveau als die van autochtonen. Evenmin is het cultuurbereik onder hoogopgeleide allochtonen van hetzelfde niveau als onder hoogopgeleide autochtonen, terwijl ook binnen de allochtone groep die goed Nederlands spreekt, het bereik geringer is dan onder autochtonen. In de loop der tijd zullen verschillen in cultuurdeelname dus wel afnemen, maar niet 'als vanzelf' helemaal verdwijnen.

Voor het beleid, dat inzet op vergroting en verbreding van het publiek voor cultuur, blijft het relatief lage cultuurbereik onder allochtonen dus een uitdaging inhouden. Dit geldt voor cultuurparticipatie in den brede, inclusief de door het kabinet-Balkenende IV tot zwaartepunt in het cultuurbeleid uitgeroepen amateurkunsten.

Noot

- 1 Op hoofdlijnen was dit al bekend uit het Aanvullend voorzieningengebruik onderzoek (AVO; zie Van den Broek et al. 2005), maar nu is een en ander met meer zekerheid en met meer precisie vastgesteld, en voor elk van de onderscheiden groepen afzonderlijk. Vergeleken met de eerdergepubliceerde AVO-tellingen geven de LAS-tellingen in de breedte een wat groter cultuurbereik te zien. Daarbij dient men te bedenken dat de peilingen in enkele opzichten van elkaar verschillen. Wellicht het belangrijkste verschil is dat de LAS-gegevens alleen op inwoners van de G50 betrekking hebben en de AVO-gegevens landelijk dekkend zijn. Op basis van die laatste gegevens is eerder vastgesteld dat stedelingen aanzienlijk actiever zijn op cultureel gebied dan bewoners van niet-stedelijke gebieden (Van den Broek et al. 2006: 302-302).

9 Sport en uitgaan

Koen Breedveld en Andries van den Broek

- Sportdeelname blijft vooral bij de eerste generatie Turken en Marokkanen achter bij de deelname in de andere etnische groepen. De verschillen zijn het grootst bij vrouwen en ouderen.
- Bij de tweede generatie is dat verschil naar herkomst, na correctie voor andere verschillen in opleidingsniveau en/of inkomen, afwezig. Allochtone stedelingen van de tweede generatie van 15 jaar en ouder doen dan niet minder aan sport dan de autochtone stedelingen.
- In alle etnische groepen sport men meer naarmate men hoger is opgeleid en een hoger inkomen heeft.
- Hetzelfde patroon van lagere deelname doet zich voor bij het vrijwilligerswerk in de sport.
- De deelname van mannelijke allochtone sporters beperkt zich sterker tot voetbal en fitness, en is daarmee minder gevarieerd dan de sportdeelname van mannelijke autochtone sporters.
- Minder allochtone dan autochtone stadsbewoners bezoeken horecagelegenheden.
- Meer allochtonen dan autochtonen gebruiken (stads)parken voor een picknick of een barbecue.
- Een derde van de Turken en de Marokkanen bezoekt koffie-/theehuizen.

9.1 Uithuizige ontspanning in de publieke ruimte

Met de hoofdstukken over civil society, sociale contacten en mediagebruik is al een groot deel van de vrijetijdsbesteding beschreven. Van de eerdere indeling in typen vrijetijdsactiviteit (tabel 2.6) resteren naast de overige liefhebberijen nog de categorieën sport en uitgaan. Van het uitgaan kwam in het vorige hoofdstuk al de cultuurdeelname aan de orde. In dit hoofdstuk bespreken we sport en uitgaan, hoewel ze weinig meer gemeen hebben dan dat het in beide gevallen om uithuizige ontspanning in de publieke ruimte gaat. Met het oog op de naar verhouding geringe speelruimte in de publieke ruimte van islamitische vrouwen is dat overigens geen onbelangrijke overeenkomst, omdat locaties om te sporten en uit te gaan voor hen dikwijls geen ‘neutrale’ locaties zijn (Brassé 1985), maar met sociale en culturele belemmeringen omgeven, waaronder de aanwezigheid van mannen.

In 2005 bracht de overheid de nota *Tijd voor sport* uit (vws 2004). In die nota was er onder andere ruim aandacht voor de sportdeelname van de allochtone jeugd. Dat heeft alles te maken met het bereik en het karakter van de sport. Sport is laagdrempelig en biedt gelegenheid om anderen op een speelse wijze te ontmoeten en om andere kenmerken te leren waarderen dan iemands huidskleur of kledij. Voor de uitvoering van dit beleid is begin 2006 het programma *Meedoen Allochtone Jeugd*

door Sport (Majs) gestart. De doelstelling van dit programma is de achterstand in de sportdeelname van de allochtone jeugd te reduceren, vooral de deelname aan de georganiseerde sport, maar ook ouders (meer) bij de sport van hun kinderen te betrekken. Daarnaast wordt met het programma getracht probleemgedrag van allochtone jongeren te verminderen. Het programma is mede ondertekend door negen sportbonden en elf gemeenten.¹ De negen betrokken bonden hebben zich gecommitteerd om met 500 verenigingen in de elf betrokken gemeenten te proberen de achterstanden in de sportdeelname van allochtone kinderen te verkleinen. Bonden en gemeenten ontwikkelen daartoe hun eigen plannen en projecten, en krijgen daarin ondersteuning van onder andere het Nederlandse Instituut voor Sport en Beweging (NISB). Binnen 50 van deze verenigingen lopen bovendien speciale 'zorgtrajecten' voor jeugd met ernstige gedragsproblemen. Het programma loopt tot eind 2010.

9.2 Sportbeoefening

In Noord-Europese landen doet een groter aandeel van de bevolking aan sport dan in Zuid-Europese landen (Van Bottenburg et al. 2005). Dit verschil heeft te maken met een samenspel van factoren als welvaartsniveau, hoeveelheid vrije tijd, klimaat en denkbeelden over zinnige c.q. plezierige vrijetijdsbesteding. Vaststaat in ieder geval dat er in Nederland en andere noordelijk gelegen Europese landen een cultuur is ontstaan waarin sport een belangrijke plaats inneemt. Vrijwel alle kinderen zijn sportief actief, en ook op latere leeftijd doen steeds meer mensen iets aan sport. Veelal gebeurt dat in een van de ruim 28.000 sportverenigingen die Nederland telt.

Hollandse kinderen krijgen het lid zijn van een sportvereniging als het ware met de paplepel ingegoten. Allochtone kinderen krijgen beduidend minder van dat 'sportief kapitaal' (Bourdieu 1978) mee, voor hen spreken sporten en lid zijn van een sportvereniging minder vanzelf. Hun ouders sporten niet, en ze zijn veelal niet zo bekend met het instituut van de sportvereniging. In deze paragraaf bezien we de sportdeelname, de takken van sport die men beoefent, het verenigingslidmaatschap, het vrijwilligerswerk in de sport, en de etniciteit van het gezelschap waarmee men in clubverband sport.

Bij de definitie van 'sporter' is gebruikgemaakt van het in sportonderzoek gebruikelijke criterium van minimaal twaalf keer per jaar sporten. Dat betreft hier dan degenen die, naar eigen opgave, minimaal twaalf keer gedurende de twaalf maanden voorafgaand aan de enquête Leefsituatie van allochtone stedelingen (LAS) 'sportieve activiteiten in de vrije tijd' hebben ontplooid. Sport op werk of school werd hiervan uitgesloten, evenals vissen en denksporten. Wat wel als sport telt, werd niet expliciet vermeld, de respondenten kregen een toonkaart te zien met 25 mogelijke sportieve activiteiten (plus de mogelijkheid een categorie 'anders' in te vullen).

Onder allochtone stedelingen ligt het percentage sporters lager dan onder autochtone (tabel 9.1). De laagste percentages doen zich voor bij de Turken en de Marokkanen (Diopter 1999; Duyvendak et al. 1998; Scheerder en Vanreusel 2002).

De verschillen openbaren zich vooral voor bij de eerste generatie. De tweede generatie verschilt in sportdeelname aanmerkelijk minder van de autochtonen. Die van de Surinamers sport zelfs meer. Helemaal zuiver is de laatste vergelijking echter niet. De tweede generatie van de allochtonen is jonger dan de groep autochtonen in haar geheel, terwijl sportdeelname duidelijk met leeftijd samenhangt.

Verschillen in sportdeelname tussen allochtone en autochtone stedelingen blijven niet beperkt tot volwassenen. Ook onder kinderen bestaan er aanzienlijke verschillen, vooral bij de meisjes (vgl. Frelief et al. 2007), maar de verdeling is in oudere leeftijdsgroepen veel schever. De verschillen tussen de etnische groepen zijn bij de vrouwen eveneens groter dan bij de mannen (vgl. Elling 2002). In alle groepen ligt de sportdeelname het hoogst onder de mensen met een hoge opleiding, met een hoog inkomen² en met betaald werk. De allochtonen vormen geen uitzondering op die regel.

Tabel 9.1

Sportdeelname,^a naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	33	37	47	43	58
eerste generatie	27	31	40	40	
tweede generatie	50	55	64	55	
mannen	39	43	52	49	60
vrouwen	26	29	43	37	56
15-24 jaar	48	56	63	54	71
25-44 jaar	32	34	47	41	62
45-64 jaar	17	16	34	33	48
max. basisonderwijs	21	17	30	22	31
vbo/mavo/vmbo	40	46	39	29	41
mbo/havo/vwo	39	53	54	52	60
hbo/wo	53	58	61	59	73
gezinsinkomen tot 1000 euro per maand	25	27	35	34	64
gezinsinkomen 1000-1500 euro per maand	24	27	36	30	40
gezinsinkomen 1500-2250 euro per maand	31	35	38	54	44
gezinsinkomen meer dan 2250 euro per maand	46	40	56	56	64
geen betaald werk	29	29	42	34	52
betaald werk	37	46	49	49	60

a Minimaal twaalf keer sporten in het jaar voorafgaand aan het LAS-interview.

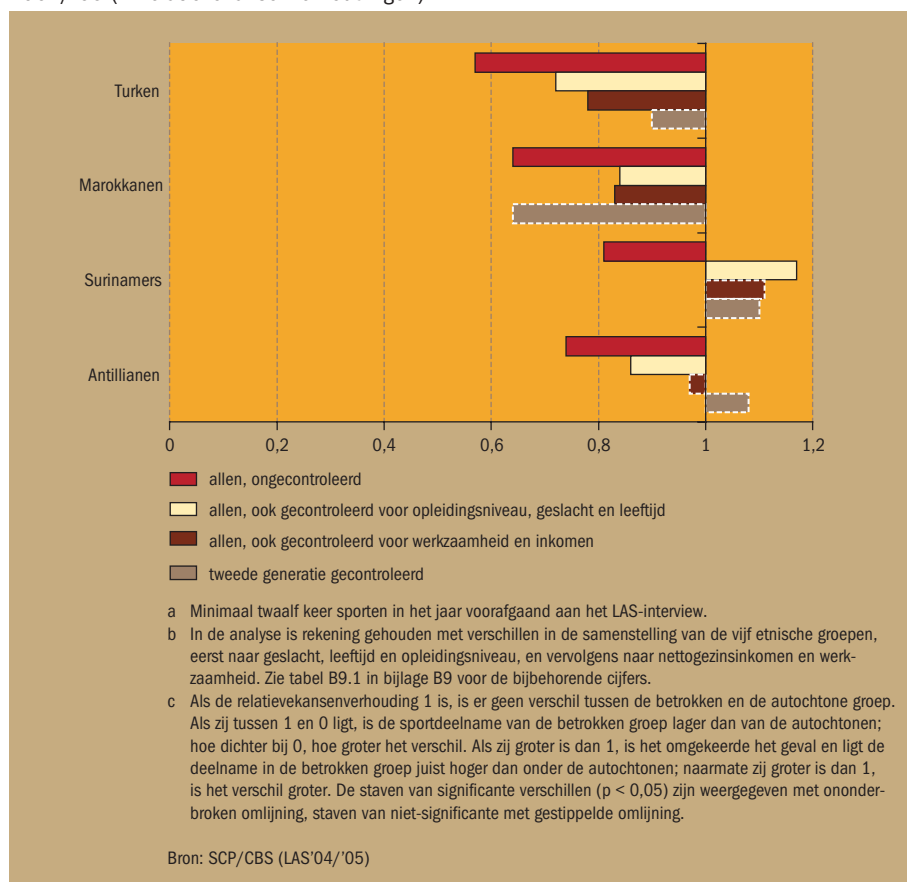
Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

De vijf onderzochte groepen zijn verschillend in samenstelling qua sociaaldemografische kenmerken, die van invloed kunnen zijn op (in dit geval) hun deelname aan sport (zo bevinden zich in de groep Marokkanen veel meer jongeren dan in de autochtone groep, zie hoofdstuk 1). Bovendien kunnen die kenmerken elkaar overlappen (de jongste leeftijdsgroep is bv. doorgaans gemiddeld hoger opgeleid dan de oudere groepen). Als we door middel van statistische analyse rekening houden met dergelijke samenstellingsverschillen en de effecten van de kenmerken op sportdeelname, komen we dicht(er) bij de invloed van etniciteit.

Na zo'n statistische correctie voor de elkaar doorkruisende invloeden van leeftijd, geslacht en opleiding blijkt de sportdeelname van de Turken, de Marokkanen en de Antillianen nog altijd lager dan van de autochtonen te zijn. Onder de Surinamers is het aandeel sporters dan hoger dan onder de autochtonen (figuur 9.1, zie ook tabel B9.1 in bijlage B9 op www.scp.nl/allochtonestedelingen).

Figuur 9.1

Allochtonen met autochtonen vergeleken in hun deelname^a aan sport, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in relatievekansverhoudingen)^{b,c}

Wanneer ook gecorrigeerd wordt voor verschillen naar inkomen en werkzaamheid, dan blijft de deelname van de Turken en de Marokkanen nog steeds achter bij die van de autochtonen. De verschillen kunnen dus maar gedeeltelijk toegeschreven worden aan de genoemde kenmerken. Tussen de Surinamers en de Antillianen, en de autochtonen bestaan er na die aanvullende controle voor inkomen en werkzaamheid geen significante verschillen in de sportdeelname meer.

Als we de in het LAS waargenomen verschillen tussen de tweede generaties en de autochtonen statistisch controleren voor sekse, leeftijd en opleidingsniveau, dan verschilt de sportdeelname van de Turken, de Marokkanen en de Antillianen niet van die van de autochtonen. Maar dan ligt de deelname onder de leden van de Surinaamse tweede generatie aanzienlijk hoger. Na de aanvullende controle voor inkomen en werkzaamheid is evenwel ook dit verschil niet langer significant. Klaarblijkelijk hangt de in tabel 9.1 geconstateerde achterstand in sportdeelname vooral samen met verschillen in de achtergrondkenmerken tussen de autochtone groep en de allochtone tweede generaties.

Tussen allochtonen en autochtonen doen zich, zeker bij de mannen, ook verschillen voor in de takken van sport die men het meest beoefent (tabel 9.2).

Tabel 9.2

De vijf meest beoefende^a takken van sport, naar etnische groep en geslacht (percentages van de sporters)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
mannen					
fitness, aerobics	20	19	32	29	15
voetbal	43	50	25	16	12
toerfietsen, wielrennen	2	1	3	3	12
tennis	3	1	4	5	11
volleybal	1	1	1	3	6
vrouwen					
fitness, aerobics	38	58	62	58	30
zwemmen	28	11	11	3	9
trimmen, joggen	4	8	7	4	6
tennis	3	0	2	3	6
wandelen	3	1	1	6	5

a Minimaal twaalf keer sporten in het jaar voorafgaand aan het LAS-interview.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Onder de Surinamers en de Antillianen scoort vooral fitness hoog, onder de Turkse en de Marokkaanse mannen is voetbal dominant. Voor alle groepen allochtonen geldt dat zij minder dan autochtone mannen aan andere takken van sport doen, zoals wielrennen, tennis en volleybal. Uitzondering is het onder Antillianen popu-

laire basketbal (8%). Allochtone mannen hebben een smaller sportrepertoire dan autochtone mannen, er is sprake van een ‘monocultuur’ waarin een of twee sporten overheersen (Elling 2002). Bij de vrouwen is dat ook het geval, maar is het verschil kleiner omdat ook autochtone vrouwen vrij eenkennig zijn in de sport van hun voorkeur. De populariteit van fitness/aerobics en zwemmen onder allochtone vrouwen hangt vermoedelijk samen met de mogelijkheid die daar vaak geboden wordt om gescheiden (van mannen) te sporten, waardoor er een neutrale en dus legitieme publieke ruimte gecreëerd is.

In het lidmaatschap van sportverenigingen komt een nog scherper verschil tussen autochtonen en allochtonen naar voren dan in de sportdeelname zelf. Een op de drie autochtonen van 15-64 jaar is lid van een sportvereniging (tabel 9.3), bij de allochtonen is dat maar een op de vijf (Marokkanen, Surinamers en Antillianen) of zelfs een op de zeven (Turken). Datzelfde geldt voor de verschillen naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, werkzaamheid en inkomen³ (mannen, jongeren, hoogopgeleiden, werkenden en mensen met relatief hoge inkomens zijn vaker lid); die verschillen zijn bij het verenigingslidmaatschap van allochtonen groter dan bij het sporten als zodanig.

Tabel 9.3

Lidmaatschap van een sportvereniging, naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	14	18	22	20	37
eerste generatie	10	14	17	18	
tweede generatie	28	32	35	30	
mannen	20	23	29	26	38
vrouwen	8	12	15	15	35
15-24 jaar	24	31	34	27	50
25-44 jaar	14	16	22	19	39
45-64 jaar	4	6	12	15	28
max. basisonderwijs	7	6	7	7	22
vbo/mavo/vmbo	13	26	20	16	30
mbo/havo/vwo	22	23	26	23	36
hbo/wo	31	37	32	29	44

Tabel 9.3 (vervolg)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
gezinsinkomen tot 1000 euro per maand	9	6	11	15	34
gezinsinkomen 1000-1500 euro per maand	10	10	11	14	24
gezinsinkomen 1500-2250 euro per maand	13	17	20	20	29
gezinsinkomen meer dan 2250 euro per maand	21	29	27	35	39
geen betaald werk	10	12	17	11	29
betaald werk	19	25	25	26	38

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Er bestaat een duidelijk verband tussen het verenigingslidmaatschap en de beoefende tak van sport. Fitness doet men niet binnen een vereniging, tennis juist vaak wel. Sportende allochtonen zijn minder vaker lid van een sportvereniging en doen minder vaak aan tennis. Wat hierin leidend is – geringe affiniteit met sportverenigingen of geringe affiniteit met sporten die vooral in verenigingsverband worden beoefend? – blijft hier een onbeantwoorde vraag.

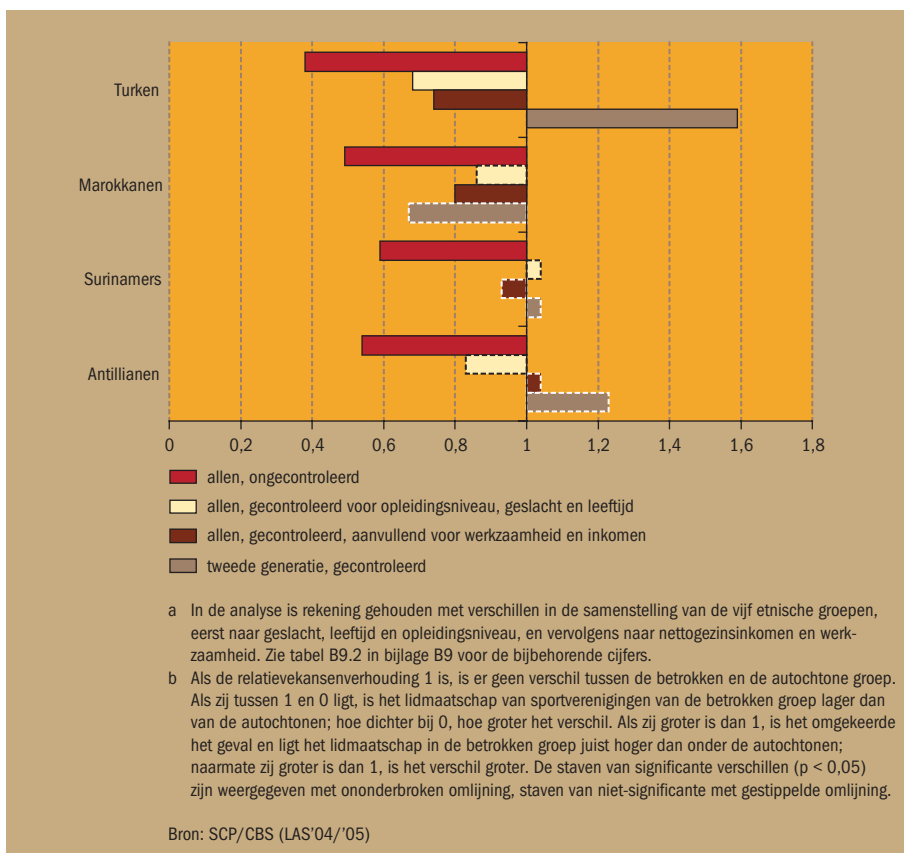
Na de statistische controle voor geslacht, leeftijd en opleidingsniveau ligt het lidmaatschap van sportverenigingen onder de Turkse stadsbewoners nog altijd lager dan onder de autochtone stedelingen (figuur 9.2, zie ook tabel B9.2 in bijlage B9). Na aanvullende correctie voor verschillen in inkomen en werkzaamheid blijft dat verschil bestaan en ligt ook het lidmaatschap onder de Marokkanen significant lager. De Surinamers en de Antillianen verschillen, na controle voor geslacht, leeftijd en vooral opleidingsniveau (wel of niet aangevuld met correcties voor werkzaamheid en nettogezinsinkomen), in dit opzicht niet van de autochtonen.

In de Nederlandse sportcultuur betekent lid zijn van een sportvereniging, of kinderen hebben die daar lid van zijn, vaak ook dat men gevraagd wordt vrijwilligerswerk voor die vereniging te doen. Allochtonen nemen hier minder aan deel dan autochtonen (tabel 9.4). Die verschillen zijn weer wat groter dan de verschillen die we bij het lidmaatschap van sportverenigingen zagen, waar ze op hun beurt weer groter waren dan bij de deelname aan sport. Klaarblijkelijk impliceert iedere stap dieper in de Nederlandse instituties – van sporten naar verenigingslid zijn naar actief bijdragen aan die vereniging – dat steeds een deel van de allochtonen afhaakt. Ook als zij wel lid zijn van een vereniging is, nemen zij minder vaak deel aan het meebesturen en -organiseren van de vereniging dan autochtonen. Dit verschil is het grootst bij bestuurlijke functies en het geringst bij sporttechnische werkzaamheden zoals begeleiding en scheidsrechters (Breedveld 2006). Niet voor dergelijke functies gevraagd worden

lijkt een van de belangrijkste redenen waarom allochtonen minder dan autochtonen vrijwilligerswerk voor sportverenigingen verrichten (Verweel et al. 2005).

Figuur 9.2

Allochtonen met autochtonen vergeleken in hun lidmaatschap van sportverenigingen, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in relatievekansverhoudingen)^{a,b}

Voor alle onderzochte groepen geldt dat de betrokkenheid bij vrijwilligerswerk in de sport hoger ligt naarmate mensen hoger zijn opgeleid, en hoger ligt onder werkenden en onder mannen dan onder niet-werkenden en onder vrouwen.

Tabel 9.4

Betrokkenheid bij vrijwilligerswerk in de sport, naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	3	4	4	5	12
eerste generatie	2	3	3	4	
tweede generatie	3	5	7	9	
mannen	4	6	7	8	13
vrouwen	1	0	2	3	11
15-24 jaar	3	5	5	6	15
25-44 jaar	3	4	4	4	11
45-64 jaar	1	1	4	6	12
max. basisonderwijs	1	2	2	1	9
vbo/mavo/vmbo	4	5	2	4	8
mbo/havo/vwo	3	3	4	6	12
hbo/wo	5	8	8	8	15
gezinsinkomen tot 1000 euro per maand	1	2	2	3	7
gezinsinkomen 1000-1500 euro per maand	1	2	2	2	5
gezinsinkomen 1500-2250 euro per maand	5	7	3	5	14
gezinsinkomen meer dan 2250 euro per maand	2	4	8	10	13
geen betaald werk	1	2	3	3	8
betaald werk	5	5	4	6	13

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Degenen die in clubverband sporten, is gevraagd naar de etnische achtergrond van de andere leden van de club waartoe men behoort. 'Club' is daarbij niet ingeperkt tot de sportvereniging, maar kan ook verwijzen naar bijvoorbeeld een sportschool of een fitnesscentrum (tabel 9.5).

Tabel 9.5

Etnische samenstelling van het ledenbestand van de betrokken sportclubs, naar etnische groep, geslacht en lidmaatschap van sportverenigingen (in procenten van de sporters die zich voor hun sport lid voelen van een club)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	alle allochtonen
voornamelijk westers	42	38	31	45	39
voornamelijk niet-westers	12	6	4	2	6
half westers / niet-westers	7	6	6	3	5
diverse groepen	39	50	59	50	50
totaal	100	100	100	100	100
voornamelijk westers					
onder mannen	43	37	33	36	37
onder vrouwen	41	40	27	57	41
voornamelijk westers					
onder leden sportvereniging	45	40	35	50	42
onder niet-leden sportvereniging	33	34	22	37	31

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Marokkaanse en vooral Turkse sporters sporten vaker dan Surinamers en Antillianen bij een club met voornamelijk niet-westerse leden. De Surinamers sporten vaker in een gemengd gezelschap. Beperken we ons tot het onderscheid clubs met overwegend westerse leden versus clubs met een andere samenstelling van het ledenbestand, dan zien we dat er zich bij de mannelijke allochtone sporters geen verschillen voordoen in de mate waarin zij bij clubs met overwegend westerse leden sporten. Bij de vrouwelijke allochtone sporters zien we dat de Antillianen vaker dan de andere etnische groepen sporten bij overwegend westerse clubs, en Surinaamse vrouwelijke clubsporters juist minder. In alle etnische groepen zijn de sporters die lid zijn van een sportvereniging, vaker lid van een club met overwegend westerse leden dan de sporters die lid zijn van bijvoorbeeld een fitnesscentrum. Sportverenigingen zijn kennelijk blanker dan sportscholen.

9.3 Horecabezoek

Ben minder op fitheid maar niet minder op ontspanning gerichte vorm van vrijetijdsbesteding in de publieke ruimte is het horecabezoek. In het LAS-interview is gevraagd om een schatting van het aantal bezoeken aan restaurants en cafés in de twaalf voorafgaande maanden. Met het oog op lengte van de vragenlijst was dat in één vraag samengenomen, wat nu een onderscheid tussen restaurantbezoek en cafébezoek in de weg staat.

Autochtone stedelingen doen frequenter een horecagelegenheid aan dan allochtone. Vooral de Turkse stadsbewoners rapporteren minder horecabezoek (tabel 9.6).

Tabel 9.6

Bezoek aan restaurants/café's, naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in aantal bezoeken per jaar)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	10	14	15	16	22
eerste generatie	9	12	13	13	
tweede generatie	14	23	21	30	
mannen	12	17	16	21	23
vrouwen	7	11	14	12	21
15-24 jaar	15	18	20	22	39
25-44 jaar	10	16	16	13	21
45-64 jaar	3	6	9	15	17
max. basisonderwijs	5	10	12	18	10
vbo/mavo/vmbo	10	11	10	10	16
mbo/havo/vwo	14	20	17	16	19
hbo/wo	19	25	22	22	32
gezinsinkomen tot 1000 euro per maand	13	15	13	15	31
gezinsinkomen 1000-1500 euro per maand	7	9	12	16	19
gezinsinkomen 1500-2250 euro per maand	10	19	10	14	17
gezinsinkomen meer dan 2250 euro per maand	9	19	20	22	22
geen betaald werk	7	9	12	13	17
betaald werk	13	20	16	19	24

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Bij de tweede generaties ligt dat anders en blijft alleen het bezoek van de Turken achter bij dat van de autochtonen. De Antillianen van die generatie gaan juist vaker.

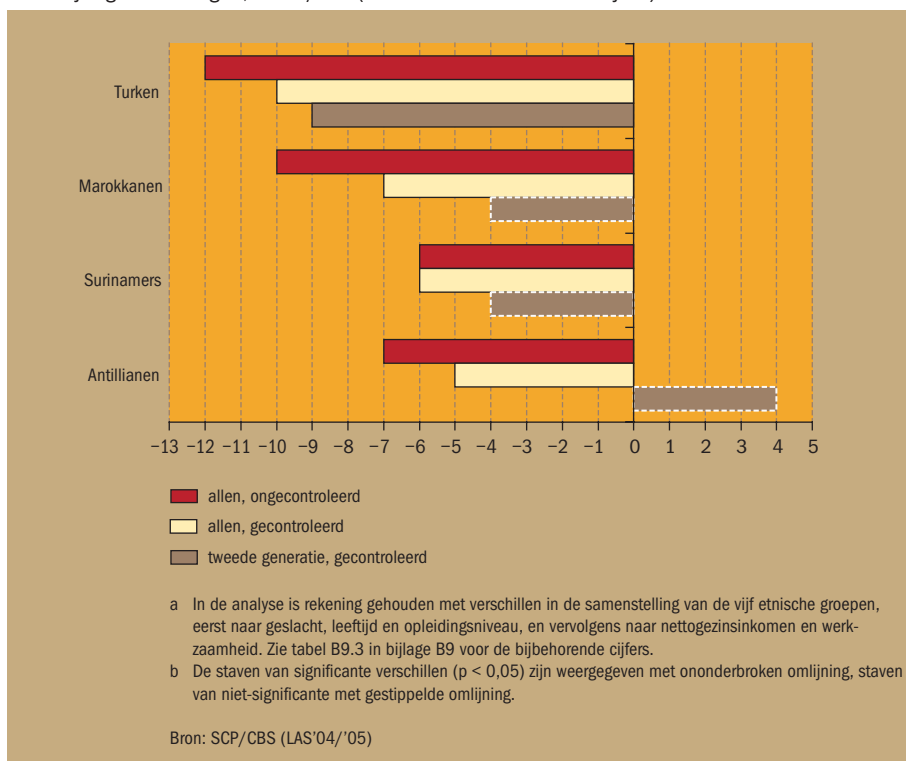
Bij de Turken, de Marokkanen en de Antillianen is horecabezoek meer iets voor mannen dan voor vrouwen, bij de Surinamers en de autochtonen is dat nauwelijks het geval. Binnen elke etnische groep neemt het af met het klimmen der jaren. In alle groepen bezoeken meer mensen met betaald werk restaurants en café's dan mensen zonder werk. En dat is ook het geval naarmate mensen meer opleiding genoten

hebben, met uitzondering van de laagopgeleide Antillianen. Het verband met inkomens is grillig, wat mogelijk te maken heeft met groter cafébezoek onder mensen met lage(re) inkomens (jongeren) en groter restaurantbezoek onder mensen met hoge(re) inkomens.

Vanwege de relatie tussen de diverse persoonskenmerken en de frequentie van het horecabezoek bestaat de kans dat de verschillen tussen de etnische groepen na statistische controle voor die persoonskenmerken kleiner is. Dat blijkt echter nauwelijks het geval. De persoonskenmerken bieden dus geen verklaring voor de verschillen (figuur 9.3, zie ook tabel B9.3 in bijlage B9).

Figuur 9.3

Allochtonen met autochtonen vergeleken in hun in bezoek aan restaurants en/of cafés, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in aantal bezoeken in een jaar)^{a,b}

Na statistische controle blijkt de tweede generatie, behalve bij de Antillianen, zich nog maar weinig van de autochtonen te onderscheiden (tabel B9.3). Het grotere horecabezoek van de tweede generatie uit tabel 9.6 is dus vrijwel geheel op de persoonskenmerken, vooral op de lagere leeftijd en hogere scholing van die tweede generatie terug te voeren. Alleen hier geboren Turken bezoeken wat minder vaak horecagelegenheden dan autochtonen met gelijke leeftijd en opleiding.

9.4 Koffie- en theehuizen

Turken en Marokkanen kennen het fenomeen van koffie- en theehuizen, waar geen alcohol geschonken wordt. Dit fenomeen bestaat overigens in bijvoorbeeld Den Haag van oudsher ook onder autochtonen. In het LAS-interview is de vraag naar het bezoek eraan echter alleen aan Turken en Marokkanen gesteld. Achtereenvolgens komt aan de orde hoe groot de toeloop naar dit soort gelegenheden onder hen is, hoe die toeloop naar persoonskenmerken verdeeld is, en of degenen die koffie- en theehuizen bezoeken, dit doen in aanvulling op of in plaats van bezoek aan restaurants en cafés.

Ruim een derde van zowel de Turkse als de Marokkaanse stedelingen heeft in het afgelopen jaar een koffie-/theehuis bezocht (tabel 9.7).

Tabel 9.7

Bezoek^a aan koffie-/theehuis, naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen
allen	37	35
eerste generatie	38	38
tweede generatie	34	28
mannen	54	49
vrouwen	18	21
15-24 jaar	35	33
25-44 jaar	39	37
45-64 jaar	34	33
max. basisonderwijs	32	33
vbo/mavo/vmbo	41	41
mbo/havo/vwo	39	32
hbo/wo	42	43
gezinsinkomen tot 1000 euro per maand	32	36
gezinsinkomen 1000-1500 euro per maand	39	40
gezinsinkomen 1500-2250 euro per maand	42	33
gezinsinkomen meer dan 2250 euro per maand	40	41
geen betaald werk	30	30
betaald werk	44	41

a Minstens een bezoek in het voorafgaande jaar.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Die gelegenheden worden meer door mannen dan door vrouwen bezocht (vgl. Ver-aart 1987, die het Turkse koffiehuis overigens als een bij uitstek mannelijke gelegenheid beschrijft), meer door mensen met betaald werk dan door mensen zonder werk, en zijn wat populairder bij de leden van de eerste dan bij die van de tweede generatie, vooral onder Marokkanen. De aantrekkingskracht ervan verschilt niet eenduidig naar leeftijd, opleiding en inkomen. Omdat de drie andere groepen hier ontbreken, blijft een statistisch gecontroleerde analyse van verschillen naar etniciteit hier achterwege.

Trekken koffie-/theehuizen een publiek dat cafés en restaurants mijdt, en vice versa? Dat is niet bij uitstek het geval, integendeel, er bestaat een positief verband tussen het bezoeken van beide typen gelegenheden, zowel onder Turken als onder Marokkanen ($\phi = 0,21$ resp. $0,19$, $p < 0,05$). Het een is dus niet bij uitsluiting het alternatief voor het ander, maar gaat wat vaker wel dan niet samen (tabel 9.8).

Van beide groepen bezoekt 45% wel de ene maar niet de andere gelegenheid. Daarbij gaat het overwegend om café- en restaurantbezoekers die niet in koffie-/theehuizen komen, en wat vaker om vrouwen dan om mannen (59%).

Tabel 9.8

Bezoek^a aan koffie-/theehuis en aan café/restaurant, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	wel bezoek restaurant/café	geen bezoek restaurant/café
Turken		
wel bezoek koffie-/theehuis	29	8
geen bezoek koffie-/theehuis	37	26
Marokkanen		
wel bezoek koffie-/theehuis	28	8
geen bezoek koffie-/theehuis	37	27

a Minstens een bezoek in het voorafgaande jaar.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

9.5 Picknicken in stadsparken

Ook picknicken en barbecueën in parken in en rond de stad kan als een alternatief voor een horecabezoek gezien worden. In plaats van naar een restaurant te gaan trekt men de buitenlucht in. De vergelijking gaat in zoverre op dat beide een uithuizige activiteit in de publieke ruimte zijn. Opnieuw bestaat er een positief verband, zowel onder Turken als onder Marokkanen ($\phi = 0,15$ resp. $0,14$, $p < 0,05$). Het een is dus niet vooral ter vervanging van het ander (tabel 9.10). Zo'n 40% doet wel het een

maar niet het ander. Het aandeel mensen dat wel in parken maar niet in restaurants eet, is nauwelijks kleiner dan het aandeel dat het omgekeerde doet.

Tabel 9.9

Picknicken/barbecueën in (stads)parken en café/restaurantbezoek, naar etnische groep, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	wel bezoek restaurant/café	geen bezoek restaurant/café
Turken		
wel picknick/barbecue in park	46	19
geen picknick/barbecue in park	20	15
Marokkanen		
wel picknick/barbecue in park	39	16
geen picknick/barbecue in park	26	19

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Picknicken/barbecueën in parken hoeft niet geheel een eigen voorkeur voor parken te zijn, maar kan ook een alternatief zijn voor het niet beschikken over een eigen tuin. Naar dat laatste is niet gevraagd, onbekend is dus in hoeverre verschillen in het picknicken/barbecueën in parken te maken hebben met verschillen in het bezit van een eigen tuin.

Dat enige voorzichtigheid in de interpretatie geboden is, laat onverlet dat er in dit opzicht duidelijke verschillen tussen de etnische groepen bestaan. Onder de Turkse stadsbewoners is picknicken/barbecueën in parken het wijdst verspreid, gevolgd door de Marokkaanse. De autochtone stedelingen sluiten de rij (tabel 9.10). Deze verdeling is het spiegelbeeld van de verdeling in het bezoek aan restaurants en cafés.

Picknicken/barbecueën in parken is niet eenduidig aan persoonskenmerken gebonden. Alleen bij de Surinamers is er een duidelijk verband met immigratiegeneratie: onder degenen die hier geboren zijn, is het gangbaarder. Oudere Surinamers en Antillianen doen het relatief weinig, evenals oudere Turken. Het opleidingsniveau doet in dit verband bij de Turken, de Marokkanen en de Antillianen weinig ter zake, terwijl onder de Surinamers en de autochtonen de hoogopgeleiden naar verhouding dikwijls in parken picknicken/barbecueën.

Tabel 9.10

Picknicken/barbecueën^a in (stads)parken, naar etnische groep en andere persoonskenmerken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	65	55	47	43	35
eerste generatie	64	55	43	42	
tweede generatie	68	54	58	46	
mannen	65	50	46	43	33
vrouwen	64	60	48	43	37
15-24 jaar	73	51	59	51	30
25-44 jaar	64	58	49	50	41
45-64 jaar	60	51	35	25	31
max. basisonderwijs	65	50	36	41	27
vbo/mavo/vmbo	67	59	46	39	29
mbo/havo/vwo	64	57	50	49	34
hbo/wo	63	58	56	42	41
gezinsinkomen tot 1000 euro per maand	63	56	43	44	47
gezinsinkomen 1000-1500 euro per maand	68	55	41	49	44
gezinsinkomen 1500-2250 euro per maand	62	60	58	44	27
gezinsinkomen meer dan 2250 euro per maand	53	58	39	36	40
geen betaald werk	64	53	42	44	35
betaald werk	66	56	50	43	35

a Minstens een bezoek in het voorafgaande jaar.

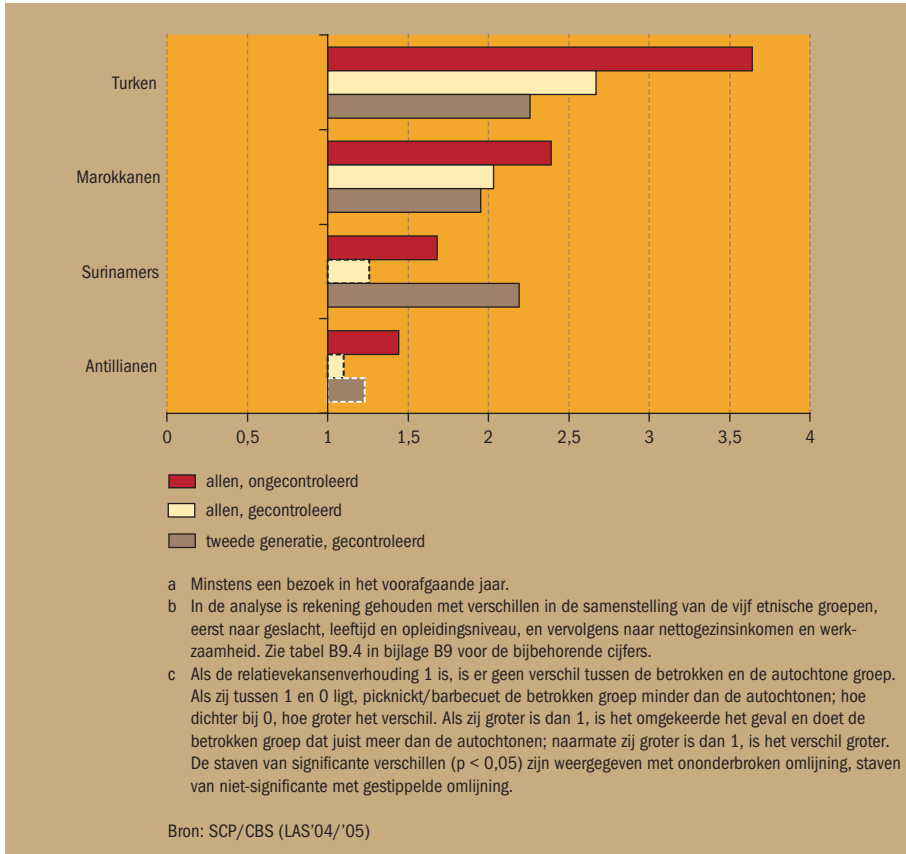
Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Statistische controle voor deze persoonskenmerken verkleint de verschillen tussen de etnische groepen (figuur 9.4, zie ook tabel B9.4 in bijlage B9). De Antillianen en de Surinamers verschillen dan niet langer significant van de autochtonen, de Turken en Marokkanen onderscheiden zich nog altijd, maar minder sterk. Voor zover het al dan niet beschikken over een eigen tuin met inkomen samenhangt, is dat blijkbaar niet de verklarende factor.

Binnen de tweede generatie is picknicken/barbecueën in parken behalve onder de Turkse en Marokkaanse ook onder de Surinaamse stedelingen geliefder dan onder de autochtone stadsbewoners.

Figuur 9.4

Allochtonen met autochtonen vergeleken in de mate waarin zij picknicken/barbecueën in (stads) parken, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in relatievekansverhoudingen)^{a,b,c}

9.6 Samenvatting, toekomst en beleidsconsequenties

Minder allochtone dan autochtone stedelingen bezoeken horecagelegenheden. Dit beeld blijft intact na statistische controle voor een reeks persoonskenmerken, dus het verschil kan niet aan die kenmerken worden toegeschreven. In de tweede generatie van de Marokkanen, de Surinamers en de Antillianen ligt het horecabezoek na zo'n controle op hetzelfde peil als onder de autochtonen. Dit laatste duidt op een mogelijk in de toekomst afnemend verschil in horecagebruik, waarbij zij aangetekend dat de uitgaanslocaties voor een deel van de allochtone vrouwen niet neutraal zijn, hetgeen een belemmering blijft.

De allochtonen zijn ferventer gebruikers van parken voor een picknick of een barbecue dan de autochtone stadsbewoners, ook binnen de tweede generatie. Dit laatste duidt erop dat dit verschil niet snel zal eroderen.

Ruim een derde van de Turken en de Marokkanen bezoekt koffie-/theehuizen. Dat is niet zodanig sterk aan de eerste generatie voorbehouden of aan leeftijd gebonden dat er aanleiding zou zijn te denken dat deze koffie-/theehuizen snel hun functie(s) (Veraart 1987) zullen verliezen.

Aangezien horecabezoek, afgezien van non-discriminatie, geen voorwerp van beleid is, ontbreekt het hier aan een terugkoppeling van de bevindingen naar het beleid.

Sportbeoefening, lidmaatschap van sportverenigingen en deelname aan sportvrijwilligerswerk liggen bij de Turken, de Marokkanen, de Surinamers en de Antillianen lager dan bij de autochtonen. De participatie daarin is het laagst onder de Turken en de Marokkanen, vooral van vrouwen en ouderen. Niet toevallig doen zich in deze groepen ook de grootste problemen voor in termen van overgewicht en obesitas (De Vries en Bakker 2007; Van Campen en Den Draak 2007). Onder de leden van de tweede generaties is de sportdeelname hoger dan onder die van de eerste generaties, en ook niet altijd lager dan onder de autochtonen.

Dat laatste stemt hoopvol voor de toekomst. Als de stijging van het opleidingsniveau onder allochtonen doorzet, mag verwacht worden dat de genoemde verschillen tussen autochtonen en allochtonen op den duur verminderen. Men moet er echter rekening mee houden dat ze wellicht nooit geheel verdwijnen. Zo zijn onder autochtonen de verschillen in sportdeelname naar opleiding of inkomen de afgelopen twintig jaar tamelijk hardnekkig gebleken (Breedveld 2006). Daar komt de culturele lading van gemengde publieke locaties bij, die voor islamitische vrouwen een belemmering om te sporten blijven.

Vergeleken met andere sectoren van de vrije tijd blijft sport overigens zeker niet achter in de bijdrage aan integratie. Zo bleek in hoofdstuk 5 over de civil society dat de verschillen in lidmaatschap van verenigingen tussen autochtonen en allochtonen in de sport kleiner zijn dan die van verenigingen in andere sectoren, en kwam uit hoofdstuk 6 over sociale contacten naar voren dat sport de meest gemengde vrijetijdscontext is. Desondanks laten de cijfers zien dat er ook in de sport nog veel moet gebeuren. Sportverenigingen zijn gebaseerd op (vrijwillige) relaties tussen gelijkgestemden. De integratie van nieuwkomers verloopt lang niet altijd spontaan. Sportverenigingen moeten worden gestimuleerd (en ondersteund) om zich meer dan thans gebeurt, open te stellen voor de komst van nieuwe groepen sporters. Dat is ook waar het huidige beleid zich op richt. Als dat beleid niet succesvol is, moet gevreesd worden dat sportverenigingen voor de nieuwkomers op de sportmarkt nooit de vanzelfsprekende toegangspoort tot sport zullen worden, waar ze door autochtonen veelal voor gehouden worden.

Noten

- 1 Bonden: judo, atletiek, honk- en softbal, gymnastiek, korfbal, kracht- en vechtsport, voetbal, zwemsport en basketbal. Gemeenten: Amsterdam, Arnhem, Den Haag, Dordrecht, Eindhoven, Enschede, Nijmegen, Rotterdam, Tilburg, Utrecht en Zaanstad.
- 2 De naar verhouding hoge sportdeelname onder autochtonen met de laagste inkomens vormt hier een uitzondering op. Dat de sportdeelname in die groep relatief hoog ligt, heeft te maken met het feit dat deze groep voor een niet onaanzienlijk deel (34%) uit 15-24-jarigen bestaat, veelal studenten, mensen dus met een relatief lage leeftijd en een hoge sportdeelname.
- 3 Voor een verklaring van het relatief hoge lidmaatschap onder autochtonen met een laag inkomen, zie noot 2.

10 Mobiliteit van allochtone stedelingen¹

Lucas Harms

- Allochtone stadsbewoners zijn minder vaak onderweg en leggen in ongeveer dezelfde tijd minder kilometers af dan autochtone stadsbewoners. Vooral Turkse en Marokkaanse vrouwen komen weinig buitenshuis.
- Allochtone stedelingen reizen minder vaak per auto dan autochtone. Deels komt dit door sociaaleconomische en ruimtelijke verschillen in de samenstelling van de groepen, zoals het aandeel werkenden en de woonlocatie. Dit geldt echter niet voor de Turken: zij zijn ook als de samenstellingsverschillen statistisch gecorrigeerd zijn, vaker onderweg per auto (64% van de ritten) dan de autochtonen (55%).
- De Surinamers en de Antillianen reizen vaak per openbaar vervoer, ongeveer een vijfde tot een kwart van de door hen gemaakte ritten gaat per bus, tram, metro of trein. De autochtone stedelingen gebruiken voor nog geen tiende van hun verplaatsingen het openbaar vervoer.
- De Turken en de Marokkanen fietsen veel minder vaak (ongeveer 10% van de ritten gaat per fiets) dan de autochtonen (27% van de ritten). Mogelijke verklaringen hiervoor zijn cultuurspecifieke factoren, zoals de lage status die de fiets onder allochtonen heeft, of het gewoonweg niet gewend zijn om te fietsen.

10.1 Anders onderweg

‘De fiets is een levensgevaarlijk vervoermiddel, er één bezitten doet bovendien afbreuk aan je status.’ Dat is een van de vooroordelen die leven onder Turken in de Haagse Schilderswijk, aldus een artikel in *Trouw* van 17 juni 2004.

Het krantenartikel wekt de suggestie dat het fietsenbezit onder met name Turken veel lager ligt dan onder autochtone stadsbewoners. Een rit door dezelfde Schilderswijk lijkt deze suggestie te bevestigen: er staan bijna nergens fietsen op straat, in portieken of bij stallingen, en het aantal fietsers is op de vingers van één hand te tellen.

Klopt het dat niet-westerse allochtonen zo weinig fietsen? Hoe uithuizig zijn ze überhaupt, hoe vaak zijn ze onderweg, over welke afstanden, hoe vaak maken ze daarbij gebruik van auto, openbaar vervoer en fiets, en hoe verschilt dit van autochtone Nederlanders?

Maatschappelijk en beleidsmatig is het onderwerp vooral interessant vanwege de invloed die de mobiliteit van allochtonen uitoefent op de verkeersstromen in stedelijke gebieden en daarbinnen vooral in de vier grote steden. Als de mobiliteit

van allochtonen daadwerkelijk aanzienlijk anders is dan die van autochtonen, heeft dat wellicht consequenties voor de bruikbaarheid van bestaande verkeersmodellen en prognoses, omdat deze bijna zonder uitzondering geheel zijn gebaseerd op het mobiliteitsgedrag van de autochtone bevolking. Het is niet ondenkbaar dat dit in de huidige situatie tot verkeerde beleidskeuzen leidt, omdat die dan uitgaan van onvolledige of zelfs foutieve informatie. Ook het integratiebeleid kan baat hebben bij informatie over de mobiliteit van allochtonen. Mobiliteit vormt immers een belangrijke voorwaarde voor maatschappelijke participatie en ontplooiing. Zo spreekt de *Nota Mobiliteit* over mobiliteit als een '[...] verworvenheid, die mensen de kans biedt zich te ontplooiën en ontspannen' (VenW 2004: 16). Niet mobiel zijn vermindert de ruimtelijke en temporele bewegingsvrijheid, waarmee het de mogelijkheden om deel te nemen aan maatschappelijke activiteiten beperkt, en wellicht ook afbreuk doet aan de mate waarin men zich thuis voelt in de Nederlandse samenleving.² In buitenlandse literatuur over dit onderwerp is in dit verband gewezen op mobiliteitsarmoede, een vorm van achterstand die sociale uitsluiting in de hand zou werken (zie o.a. Lucas et al. 2001; Wilson en Douma 2005).

Het doel van dit hoofdstuk is een beschrijving te geven van de mobiliteit van allochtonen. Eerst gaan we kort in op eerder onderzoek ernaar (§ 10.2). Vervolgens bevat paragraaf 10.3 een beschrijving van het mobiliteitsgedrag van allochtonen en autochtonen. Naast de mate van uithuisigheid komen onder andere de aantallen verplaatsingen, de reisduur, de afgelegde afstanden, en de gebruikte vervoerwijzen aan de orde. In paragraaf 10.4 onderzoeken we of de gevonden verschillen in mobiliteit tussen allochtonen en autochtonen ook blijven bestaan indien we rekening houden met verschillen in sociale en ruimtelijke kenmerken van allochtonen en autochtonen. Paragraaf 10.5 biedt een samenvatting en conclusies. Voor een uitgebreide analyse en beschrijving van de mobiliteit van allochtone en autochtone stedelingen verwijzen we naar *Anders onderweg* (Harms 2006), waarvan dit hoofdstuk een samenvatting is.

10.2 Eerder onderzoek

Onderzoek naar de mobiliteit van allochtonen is schaars. De belangrijkste studie is het inmiddels gedateerde onderzoek van MuConsult (1995) naar de mobiliteit van de bewoners van oude stadswijken. Aan de hand van algemene vragen en een dagboekje werd een beeld geschetst van het mobiliteitsgedrag van Turken, Surinamers en autochtonen uit twee wijken in Amsterdam en twee wijken in Rotterdam. Uit het onderzoek bleek dat de allochtone bewoners van die wijken zich minder vaak verplaatsten dan de autochtone, en bovendien kortere afstanden aflegden. Verder bleken zij relatief vaak gebruik te maken van de auto en het openbaar vervoer, en heel weinig van de fiets. Een deel van de gevonden verschillen konden worden herleid tot verschillen in leeftijd en sociaaleconomische positie, vooral de hoogte van het inkomen. Hierop werden echter twee uitzonderingen gemaakt. Ten eerste fietsten allochtonen zeer weinig, ook na correctie voor achtergrondkenmerken. Veel allochtonen bleken

überhaupt niet te kunnen fietsen, met name allochtone vrouwen. Ten tweede bleken Turken relatief veel waardering te hebben voor de auto (een meerderheid van hen vond de auto de gemakkelijkste manier van verplaatsen) en de Surinamers voor het openbaar vervoer (bijna de helft vond bus, tram en metro de gemakkelijkste manier van verplaatsen) (MuConsult 1995: 50).

Een groot voordeel van het onderzoek van MuConsult was dat de gekozen wijken vergelijkbaar zijn qua stedelijkheid, openbaarvervoeraanbod en voorzieningen-niveau. De keerzijde van het beperken van het onderzoek tot de twee stadswijken in Amsterdam en in Rotterdam is dat er per saldo relatief weinig allochtonen zijn ondervraagd. In totaal zijn er 320 Turken, 302 Surinamers en 218 autochtonen geïnterviewd. Allochtonen van Marokkaanse en Antilliaanse komaf zijn buiten het onderzoek gebleven. Ook informatie over verschillen tussen de eerste en de tweede generatie was niet voorhanden.

De studie van MuConsult is het meest bekende onderzoek naar het mobiliteitsgedrag van allochtonen. Het is echter niet het enige. Zo heeft de gemeente Amsterdam recentelijk een studie verricht naar het vervoermiddelenbezit en mobiliteitsgedrag van allochtone stadsbewoners (Niepoth 2004; O+S 2004). Een van de meest opmerkelijke uitkomsten was de geringe geneigdheid tot fietsen onder allochtone jongeren (O+S 2004: 4-5): terwijl een groot deel van de autochtone jongens en meisjes in de leeftijd van 12-25 jaar regelmatig gebruikmaken van de fiets (84% fietst minimaal een keer per maand), geldt dit slechts voor 39% van de Marokkaanse en 43% van de Turkse jongeren, hetgeen zelfs nog minder is dan bij allochtonen van 26 jaar en ouder het geval is. Ook de attitude ten opzichte van de fiets bleek nogal te verschillen van hetgeen autochtonen over de fiets denken: stellingen zoals 'de fiets past bij mij' of 'in mijn kennissenkring wordt veel gefietst' werden in het onderzoek door allochtone jongeren vaak ontkennend beantwoord.

Het eerdere onderzoek overziend kunnen we vaststellen dat de mobiliteit van allochtonen tot op heden alleen is bestudeerd op het niveau van enkele wijken (MuConsult) of een afzonderlijke gemeente (Amsterdam). Dit is geheel anders in het onderzoek naar de Leefsituatie van allochtone stedelingen (LAS), dat algemene uitspraken toelaat, op grond van gegevens verzameld in de 50 grootste steden van het land (G50). Recentelijk is in de publicatie *Anders onderweg* van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) op basis van het LAS-onderzoek al uitgebreid verslag gedaan van de verschillen in uithuizigheid en mobiliteit van allochtonen en autochtonen (Harms 2006). In dit hoofdstuk zijn de belangrijkste bevindingen uit deze eerdere rapportage samengevat.

10.3 Mobiliteit belicht

Mobiliteit en uithuizigheid

Allochtone stedelingen blijken zich minder vaak te verplaatsen dan autochtone stadsbewoners (tabel 10.1). Vooral de Turken en de Marokkanen zijn minder vaak onderweg. Tussen de Surinamers en de autochtonen is er evenwel geen significant verschil in het aantal verplaatsingen. De reisduur van de autochtonen bedraagt ruim 70 minuten per persoon per dag.³ Van de allochtone bevolkingsgroepen zijn alleen de Turken significant minder lang onderweg, ruim 50 minuten. De grootste verschillen in mobiliteitsgedrag betreffen echter niet de aantallen verplaatsingen of de reisduur, maar de afgelegde afstanden: de Turken en de Marokkanen leggen per dag gemiddeld 18 kilometer af, de Surinamers en de Antillianen 24 kilometer en de autochtonen 34 kilometer.⁴ Opvallend is, ten slotte, het verschil tussen de allochtone groepen: er lijkt een scheiding in omvang en reikwijdte van het mobiliteitsgedrag waarneembaar tussen Turken en Marokkanen enerzijds, en Surinamers en Antillianen anderzijds. De Turken en Marokkanen zijn minder vaak, minder lang en ook minder ver onderweg dan de Surinamers en Antillianen.

Tabel 10.1

Aantal verplaatsingen, reisduur en afgelegde afstand per persoon per dag, naar etnische groep, 20-64-jarige stedelingen 2004/'05^a

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
aantal verplaatsingen	1,4	1,5	1,9	1,7	2,0
reisduur (minuten)	51,5	57,7	67,7	64,0	71,0
afgelegde afstand (km) ^b	17,5	17,8	23,4	24,7	34,4

a Op zondag t/m donderdag tussen 06.00 en 24.00 uur.

b Exclusief verplaatsingen > 300 km (1,8%).

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

En heel groot deel van de gevonden verschillen in mobiliteitsgedrag kan echter worden toegeschreven aan personen die überhaupt niet buitenshuis komen, althans niet op de dag waarover in het onderzoek informatie is verzameld. Ruim een vijfde van de autochtone Nederlanders heeft zich op de desbetreffende dag niet verplaatst. Voor de allochtonen liggen deze aandelen aanzienlijk hoger: vooral de Turkse en de Marokkaanse Nederlanders verplaatsen zich relatief weinig: respectievelijk 42% en 44% zijn de deur niet uit geweest. Van de Surinamers en de Antillianen hebben zich respectievelijk 28% en 27% niet verplaatst; zij zijn uithuiziger zijn dan de Turken en de Marokkanen, maar minder uithuizig dan de autochtonen.

Indien de aantallen verplaatsingen, de reisduur en de afgelegde afstanden worden gecorrigeerd voor de personen die zich niet hebben verplaatst, vallen veel van de eerdergevonden verschillen weg (tabel 10.2). Alleen qua afgelegde afstand blijken

de allochtone groepen aanzienlijk minder mobiliteit te genereren dan de autochtonen, per saldo ongeveer een kwart tot een derde minder. De verschillen tussen de Turken en Marokkanen enerzijds en de Surinamers en Antillianen anderzijds zijn dan overigens niet meer significant. Deze kunnen dus bijna in het geheel worden toegeschreven aan het feit dat de Turken en Marokkanen minder uithuizig zijn dan de Surinamers en Antillianen.

Tabel 10.2

Aantal verplaatsingen, reisduur en afgelegde afstand per persoon per dag van alleen degenen die zich verplaatst hebben, naar etnische groep, 20-64-jarige stedelingen, 2004/'05^a

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
aandeel personen die geen verplaatsing hebben gemaakt (%; vgl. tabel 10.1)	41	43	28	26	22
aantal verplaatsingen	2,3	2,6	2,6	2,3	2,6
reisduur (minuten)	87,9	101,5	93,6	86,4	90,6
afgelegde afstand (km) ^b	30,4	31,7	32,4	33,7	44,0

a Op zondag t/m donderdag tussen 06.00 en 24.00 uur.
b Exclusief verplaatsingen > 300 km (1,8%).

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Gebruik van auto, openbaar vervoer en fiets

Van welke vervoermiddelen maken allochtone stadsbewoners gebruik, en in welke mate wijkt dit af van de manier waarop autochtone stadsbewoners zich verplaatsen? Het meest in het oog springende verschil is dat de allochtonen veel minder fietsen dan de autochtonen (tabel 10.3). De laatsten maken voor ruim een kwart van hun verplaatsingen gebruik van de fiets, de Turken en de Marokkanen voor slechts een tiende. De Surinamers en de Antillianen fietsen iets vaker, maar beduidend minder vaak dan de autochtonen: 13% tot 15% van de door hen gemaakte verplaatsingen gaat per fiets. Autochtonen die onderweg zijn, zitten grofweg twee keer zo vaak op de fiets als allochtonen die ergens heen aan het gaan zijn.

Het openbaar vervoer wordt juist meer gebruikt door de allochtonen, vooral Surinamers en Antillianen maken er veel gebruik van, voor respectievelijk 21% en 25% van hun verplaatsingen. De Turken (en in mindere mate ook de Marokkanen) maken niet significant vaker gebruik van het openbaar vervoer dan de autochtonen.

Het autogebruik geeft een wisselend beeld: de Turken maken vaker gebruik van de vierwieler (64% van de verplaatsingen) dan de autochtonen (55%); de Marokkanen (51%), de Surinamers (50%) en vooral de Antillianen (43%) juist minder vaak.

Tabel 10.3

Vervoerwijze als aandeel van het per persoon per dag gemaakte aantal ritten, naar etnische groep, 20-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)^a

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
onderweg per auto	64	51	50	43	55
onderweg per OV	11	16	21	25	9
onderweg per fiets	9	11	13	15	27

a Op zondag t/m donderdag tussen 06.00 en 24.00 uur.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Mobiliteit naar achtergrondkenmerken

In de onderscheiden etnische groepen zijn er grote verschillen in de mate van uithuizigheid en mobiliteit naar achtergrondkenmerken (tabel 10.4). Een eerste verbijzondering zijn de verschillen tussen de eerste en de tweede generatie van de allochtonen. In het algemeen lijkt de eerste generatie wat minder uithuizig dan de tweede, maar bij nadere beschouwing blijkt geen van de verschillen statistisch significant te zijn. Uitsplitsing naar vervoermiddel (niet in tabel) leert dat de leden van de tweede generatie vooral veel vaker gebruikmaken van het openbaar vervoer dan die van de eerste. Vermoedelijk is dit grotendeels te herleiden tot de jonge leeftijd van de tweede generatie en de veelvoorkomende school- en studiegerelateerde verplaatsingen die hiermee samenhangen. Des te opvallender is het dat de tweede generatie veel minder fietsgeneigd lijkt dan de eerste. Dit geldt vooral voor de Turken van wie de eerste generatie twee keer zo veel fietst als de tweede (11% resp. 5% van alle verplaatsingen).⁵ Niet alleen het fietsen, ook het lopen lijkt onder Turken en Marokkanen voorbehouden aan de eerste generatie. Vooral onder de Marokkanen zijn de verschillen groot: een kwart van de verplaatsingen van hun eerste generatie geschiedt te voet, tegen nog geen tiende van die van de tweede generatie.

Een tweede onderscheid betreft de verschillen tussen mannen en vrouwen (tabel 10.4). In alle vijf etnische groepen zijn de mannen uithuiziger zijn dan de vrouwen. Onderling zijn er echter grote verschillen. Zo zijn de Turkse en de Marokkaanse mannen minder uithuizig dan de autochtone: zo'n 30% respectievelijk 40% van hen is op de dag van het onderzoek niet het huis uit geweest, tegen nog geen 15% van de autochtone mannen. Onder de vrouwen zijn de verschillen nog veel groter: ongeveer de helft van de Turkse en de Marokkaanse vrouwen heeft zich op de dag van het onderzoek niet verplaatst, tegen een kwart van de autochtone vrouwen. De Surinaamse en de Antilliaanse vrouwen nemen een tussenpositie in, van hen is ongeveer 30% de deur niet uit geweest. Als we kijken naar het vervoermiddel waarmee men zich verplaatst (niet in tabel), blijkt dat de mannen veel vaker gebruikmaken van de auto dan de vrouwen, die meer zijn aangewezen op het openbaar vervoer en het lopen. Onder de Turken en de Marokkanen zijn de sekseverschillen het grootst: twee derde tot driekwart van de verplaatsingen van de mannen geschiedt per auto, ten

opzichte van ruim een derde tot minder dan de helft van die van de vrouwen. Het openbaar vervoer wordt het meeste gebruikt door de Surinaamse en de Antilliaanse vrouwen: ongeveer een kwart van de door hen gemaakte ritten gaat per openbaar vervoer. De Turkse mannen maken naar verhouding het meest gebruik van de auto (75% van de verplaatsingen), en het minst van de fiets (6% van de verplaatsingen).

Andere relevante persoonskenmerken zijn de leeftijd en het opleidingsniveau. Jongeren en hoogopgeleiden blijken uithuiziger dan respectievelijk ouderen en laagopgeleiden (tabel 10.4). Tot op zekere hoogte correspondeert dit met de verschillen tussen de eerste en de tweede generatie.

Tabel 10.4

Kenmerken van de personen die zich verplaatst^a hebben, naar etnische groep, 20-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in procenten)^b

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
eerste generatie	57	55	72	72	
tweede generatie	66	66	73	85	
mannen	69	61	76	78	83
vrouwen	47	52	69	70	74
20-44 jaar	64	62	76	76	81
45-64 jaar	39	41	64	68	75
max. basisonderwijs	47	44	57	65	65
vbo/mavo/vmbo	65	66	76	68	76
mbo/havo/vwo	72	66	75	78	78
hbo/wo	71	76	80	82	83

a Op de dag voor het LAS-interview.
b Op zondag t/m donderdag tussen 06.00 en 24.00 uur.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

10.4 Mobiliteit herleid

Verskillende verklaringen voor verschillen in mobiliteit

Allochtone stedelingen zijn minder vaak onderweg en over minder grote afstanden dan autochtone stedelingen. Zij maken daarvoor minder vaak gebruik van de auto (m.u.v. de Turken) en van de fiets, en ze verplaatsen zich vaker met het openbaar vervoer. Vermoedelijk spelen vooral sociale en ruimtelijke kenmerken van de onderscheiden bevolkingsgroepen een rol in de verklaring van de verschillen. Ten eerste zijn er sociaaldemografische factoren die van invloed zijn op de mobiliteit, zoals het geslacht, de migratiegeneratie, de leeftijd en de gezinssituatie. Ten tweede zijn er

sociaaleconomische verschillen, zoals het wel of niet hebben van een betaalde baan, het inkomen en het opleidingsniveau. Ten derde zijn er sociaal-culturele verschillen, die kunnen worden gemeten aan de hand van het soort sociale contacten die men onderhoudt, de mate waarin moderne, westerse opvattingen worden aangehangen, en de beheersing van de Nederlandse taal. En ten vierde zijn er ruimtelijke verschillen in de leefsituatie van allochtonen en autochtonen, zoals de ligging van de woonplek in het stedelijk gebied en het al dan niet woonachtig zijn in een van de vier grote steden.

Door middel van statistische analyse kunnen we de effecten van deze vier soorten sociale en ruimtelijke factoren op de mobiliteit vaststellen. Voor de verschillen die na de analyse resterend (gecontroleerde verschillen) en die dus niet kunnen worden herleid tot sociale en ruimtelijke kenmerken van de vijf onderzochte groepen, hebben we waar mogelijk naar andere, aanvullende verklaringen gezocht. Voor de technische aspecten van de uitgevoerde analyses en de operationalisatie van de gebruikte variabelen verwijzen we naar Harms (2006).

Mate van uithuizigheid

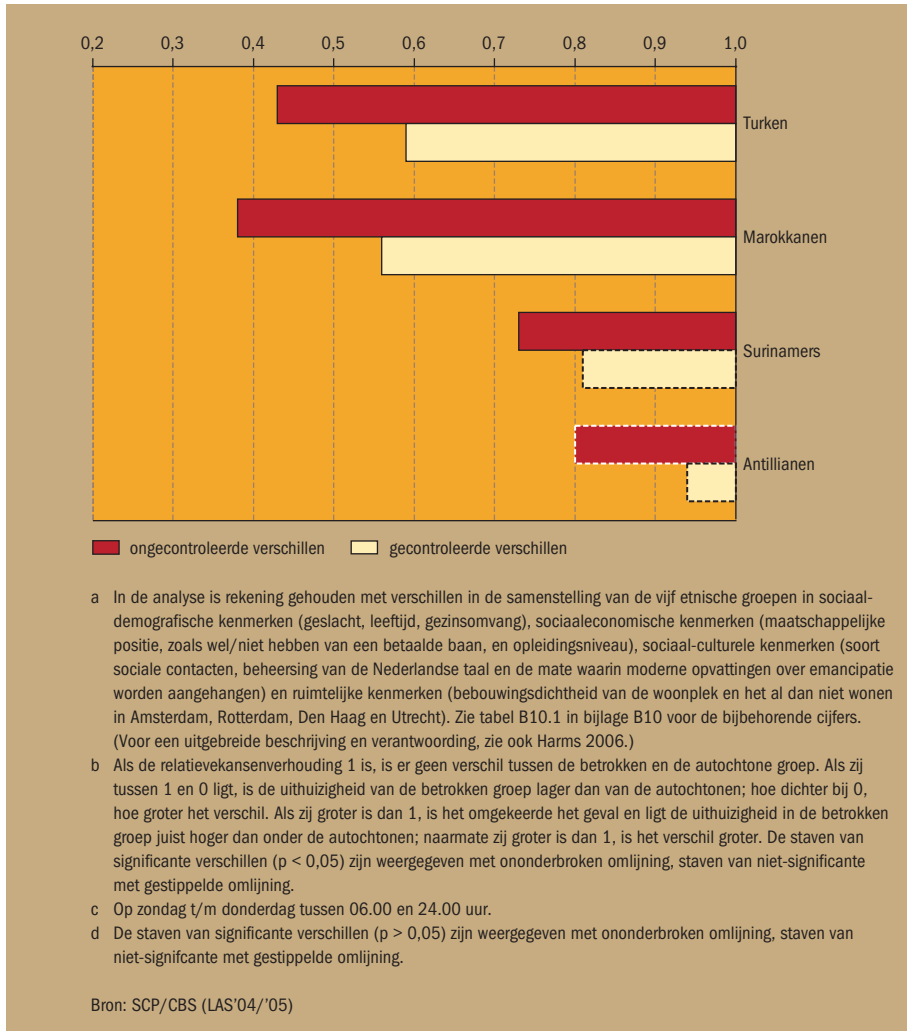
Eerder bleek dat alle groepen allochtonen minder uithuizig zijn dan autochtonen (tabel 10.2 en figuur 10.1). Maar na de statistische analyse waarin rekening wordt gehouden met de effecten van de achtergrondkenmerken, zijn alleen de Turken en de Marokkanen significant minder uithuizig: bij gelijke samenstelling van de etnische groepen naar de eerdergenoemde kenmerken is de kans op uithuizigheid onder de Turkse en de Marokkaanse Nederlanders nog altijd fors kleiner dan onder de autochtone Nederlanders. De belangrijkste verklarende variabelen voor de verschillen tussen de waargenomen, ongecontroleerde kans op uithuizigheid en de statistisch gecontroleerde kans zijn de sekseverschillen (mannen zijn uithuiziger dan vrouwen, vooral bij de Turken), de leeftijd (hoe hoger de leeftijd, des te minder uithuizig) en de maatschappelijke positie (het hebben van betaalde arbeid vergroot de kans op uithuizigheid, evenals het volgen van onderwijs, terwijl werklozen, huisvrouwen en huismannen juist minder vaak onderweg zijn) (zie tabel B10.1 in bijlage B10 op www.scp.nl/allochtonestedelingen).

Aan de uitkomst dat de Turken en de Marokkanen significant minder uithuizig zijn dan de autochtonen, ook indien rekening wordt gehouden met achterliggende kenmerken, liggen waarschijnlijk culturele factoren ten grondslag, zoals de beperkte mogelijkheden voor moslima's zich buitenshuis te begeven zonder toestemming van of zelfs zonder begeleiding van de echtgenoot (zie bv. Bouw et al. 2003; Meander 2004). Een dergelijke seksespecifieke interpretatie wordt ondersteund door de uitkomsten van een afzonderlijke analyse voor mannen en vrouwen, waaruit blijkt dat de Turkse mannen (als statistisch gecontroleerd wordt voor achtergrondkenmerken) niet minder uithuizig zijn dan de autochtone mannen (tabel B10.2). Anders gezegd: dat allochtonen van Turkse afkomst minder uithuizig zijn dan autochtonen, kan geheel worden toegeschreven aan de relatief lage mobiliteit van de Turkse vrouwen.

Bij de Marokkanen zijn evenwel niet alleen de vrouwen, maar ook de mannen minder mobiel dan de autochtone stedelingen.

Figuur 10.1

Allochtonen met autochtonen vergeleken in de mate van uithuizigheid, 20-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in relatievekansverhoudingen)^{a,b,c,d}

Gebruik van auto, openbaar vervoer en fiets

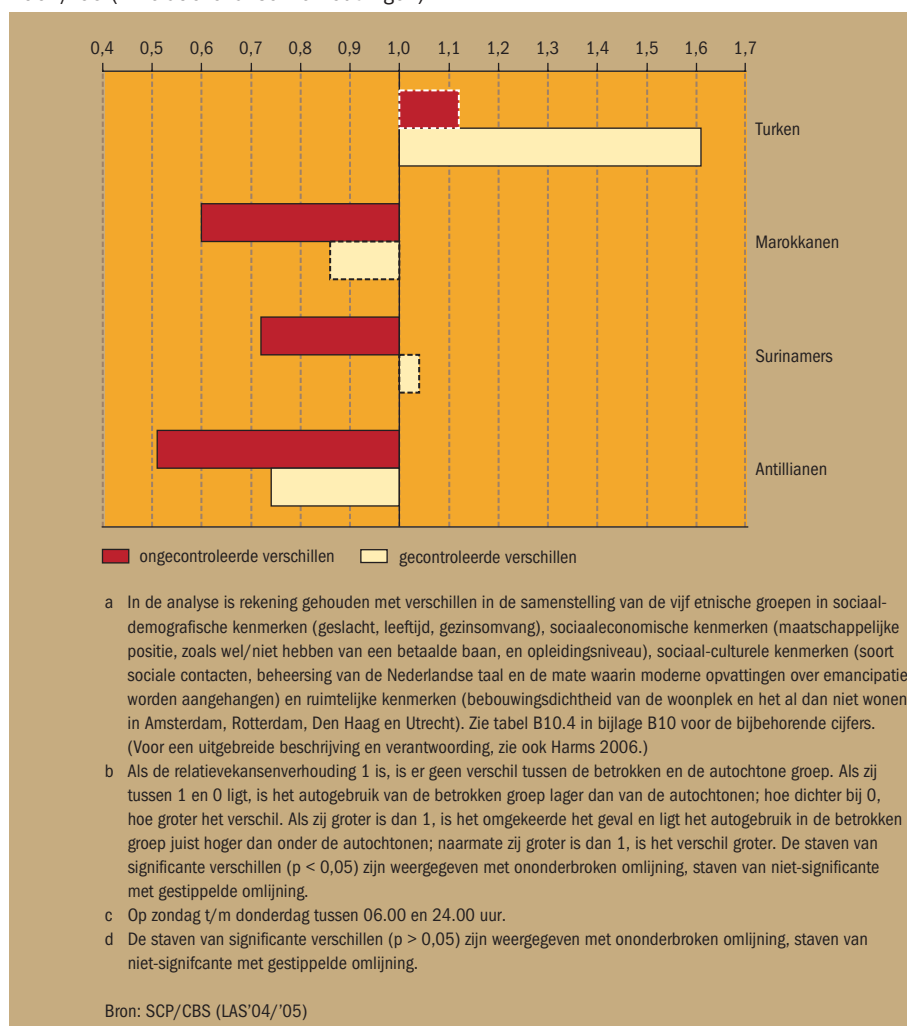
In hoeverre kunnen de verschillen in het gebruik van de diverse vervoermiddelen worden herleid tot verschillen in de sociale en ruimtelijke kenmerken van de vijf etnische groepen? In deze paragraaf wordt deze vraag achtereenvolgens beantwoord voor het autogebruik, het openbaarvervoergebruik en het fietsgebruik.

– Onderweg per auto

De kans dat allochtone stadsbewoners gebruikmaken van de auto voor hun verplaatsingen is volgens de waargenomen LAS-gegevens significant kleiner dan de kans dat autochtone stadsbewoners dit doen (figuur 10.2).⁶ Vooral de Antillianen zijn weinig hiertoe geneigd. De Turken vormen een uitzondering: van hen maakt juist een groter deel gebruik van de auto, hoewel niet in significante mate.

Figuur 10.2

Allochtonen met autochtonen vergeleken in hun autogebruik, 20-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in relatievekansenverhoudingen)^{a,b,c,d}

Indien statistisch rekening wordt gehouden met de sociale en ruimtelijke kenmerken van de allochtone groepen en de autochtonen, valt een deel van de verschillen weg (figuur 10.2): de Marokkanen en de Surinamers blijken zich dan ongeveer even vaak met de auto te verplaatsen als de autochtonen. De Antillianen blijven er minder gebruik van maken, maar het verschil is minder groot dan in de oorspronkelijk waargenomen, ongecontroleerde gegevens. De belangrijkste verklarende kenmerken zijn het lage aandeel werkenden onder de allochtonen (onder mensen met een betaalde baan ligt het autogebruik veel hoger), het hoge aandeel van de allochtonen dat in dichtbebouwde gebieden leeft, en het hoge aandeel woonachtigen in een van de vier grote steden (beide ruimtelijke kenmerken hangen samen met een relatief laag autobezit en autogebruik) (tabel Bro.4 in bijlage Bro). De Turken blijken na statistische controle voor de verschillen in sociale en ruimtelijke kenmerken juist verhoudingsgewijs veel gebruik te maken van de auto. Een nadere uitsplitsing van de resultaten naar geslacht laat zien dat dit niet alleen voor de mannen geldt maar ook voor de vrouwen (tabel Bro.5). Of de vrouwen de auto veelal als bestuurder dan wel overwegend als passagier gebruiken, laat zich overigens niet uit de data afleiden. Verder blijken zowel de Turken van de eerste generatie als die van de tweede generatie vaak per auto te reizen (tabel Bro.6).

Een mogelijke verklaring voor het veelvuldige autogebruik onder Turken is de hoge status die men de auto toekent. Wellicht hechten zij verhoudingsgewijs veel waarde aan de onafhankelijkheid en vrijheid die het autorijden verschaft: de auto als medium voor emancipatie en integratie, de auto als vehikel om zelf te bepalen waar en wanneer men ergens naartoe gaat. Een andere verklaring, die deels in het verlengde ligt van de hoge status die aan de auto wordt gehecht, is het relatief grote aandeel zelfstandig ondernemers onder Turken (zie bv. Dagevos en Gesthuizen 2006). Mogelijk ziet juist deze groep zich eerder genoodzaakt tot het bezit en gebruik van de auto dan anderen.

– *Onderweg per openbaar vervoer*

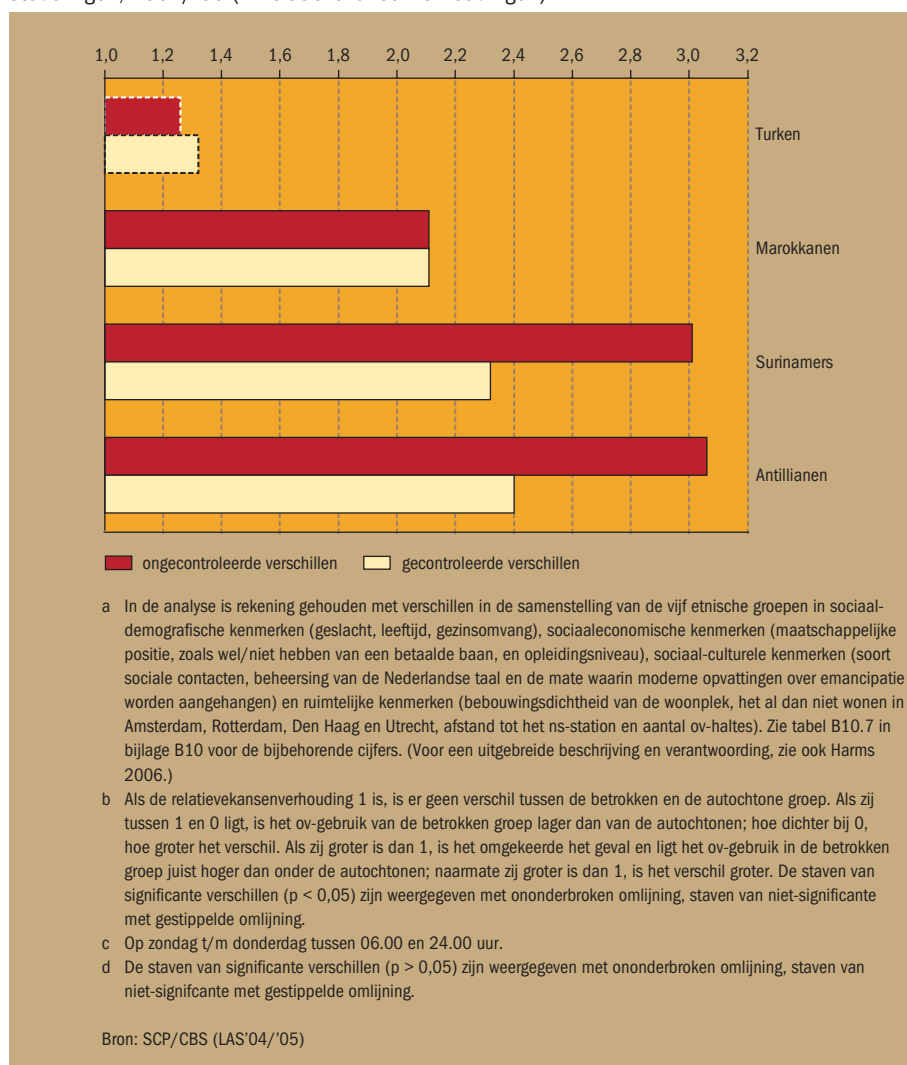
Ten opzichte van de autochtonen maken vooral de Surinamers en de Antillianen veel gebruik van het openbaar vervoer: de kans dat zij een verplaatsing maken per openbaar vervoer, is aanzienlijk groter dan de kans dat autochtonen per openbaar vervoer onderweg zijn (figuur 10.3). Opnieuw vormen de Turken een uitzondering: zij zijn ongeveer even vaak onderweg per openbaar vervoer als de autochtone stadsbewoners.

Indien via statistische analyse rekening wordt gehouden met de sociale en ruimtelijke achtergrondkenmerken van de vijf onderzochte groepen, worden de verschillen tussen Surinamers en Antillianen enerzijds en autochtonen anderzijds weliswaar iets kleiner, maar blijven ze wel significant. Voor de Marokkanen en de Turken levert de statistische controle voor de achtergrondkenmerken geen andere resultaten op. Factoren die de verschillen tussen allochtonen en autochtonen enigszins nuanceren, zijn onder andere het aandeel schoolgaanden en studerenden (die veel vaker gebruikmaken van het openbaar vervoer dan gemiddeld) en het grote aandeel van de

allochtonen dat woonachtig is in een van de vier grote steden (waar het openbaarvervoergebruik aanzienlijk hoger ligt dan elders) (tabel Bro.7 in bijlage Bio). Indien de resultaten worden uitgesplitst naar geslacht, blijkt dat het frequente gebruik van het openbaar vervoer door de allochtonen grotendeels voor rekening komt van de vrouwen. De kans dat de allochtone mannen zich met het openbaar vervoer verplaatsen is niet significant groter of minder groot dan die voor de autochtone mannen, terwijl de kans dat allochtone vrouwen onderweg zijn per openbaar vervoer wel aanzienlijk groter is (tabel Bro.8).

Figuur 10.3

Allochtonen met autochtonen vergeleken in hun gebruik van het openbaar vervoer, 20-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in relatiev Kansverhoudingen)^{a,b,c,d}

Waarom zijn met name de Surinaamse, Antilliaanse en Marokkaanse vrouwen, ook nadat statistisch rekening is gehouden met de invloed van de sociale en ruimtelijke achtergrondkenmerken, vaker onderweg per openbaar vervoer dan de autochtone vrouwen? De meest voor de hand liggende verklaring ligt in hun geringere bezit van een eigen auto en/of rijbewijs. Een dergelijke verklaring blijkt echter niet voldoende: ook als wordt gecontroleerd voor verschillen in auto- en rijbewijsbezit, blijft de conclusie gehandhaafd dat allochtonen meer gebruikmaken van het openbaar vervoer dan autochtonen. Kennelijk vormt het vele openbaarvervoergebruik niet zozeer een tegenwicht voor het beperkte autogebruik onder allochtone vrouwen, maar mogelijk is het wel een alternatief voor het weinige fietsen. Uit een inventarisatie naar de redenen blijkt evenwel dat vooral Surinamers relatief vaak per bus, tram, metro en trein onderweg zijn omdat ze dit ‘gemakkelijk’ en ‘handig’ vinden (Harms 2006: 54).

– Onderweg per fiets

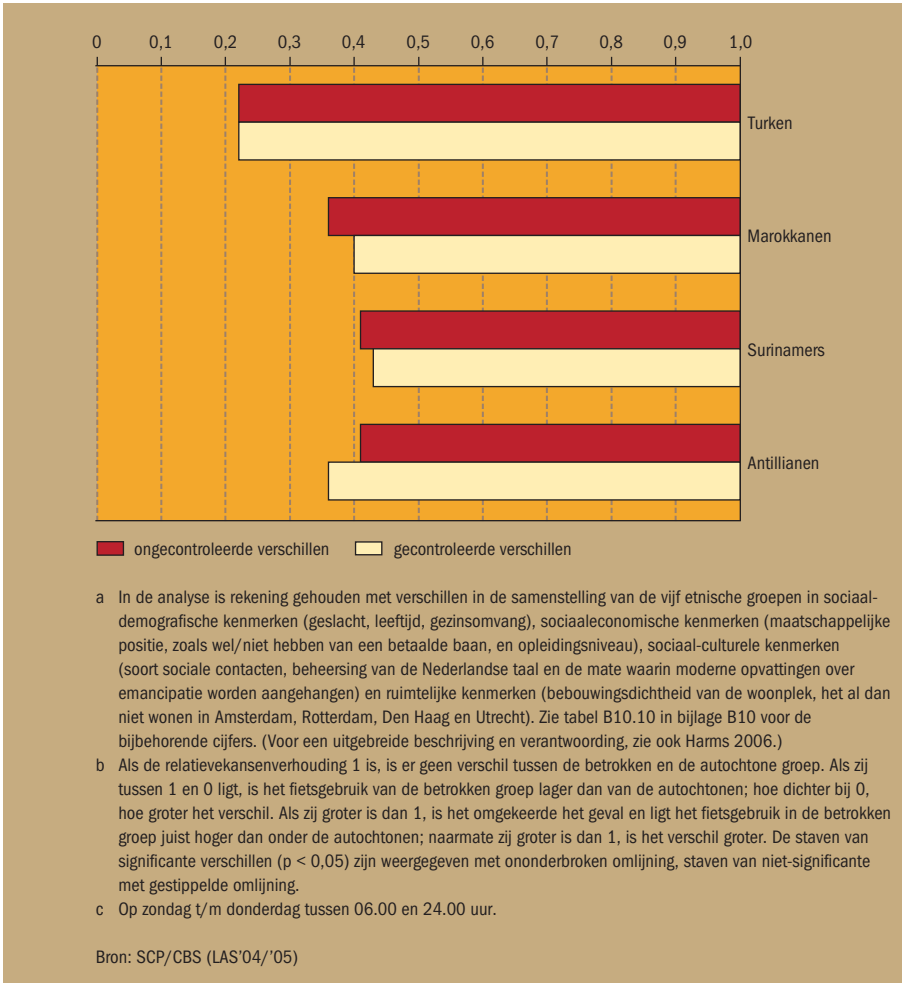
De kans dat allochtone stedelingen zich per fiets verplaatsen in plaats van met de auto of het openbaar vervoer, is fors kleiner dan de kans dat autochtone stedelingen dit doen: vooral de Turken zijn weinig fietsgeneigd, maar ook de Marokkanen, de Surinamers en de Antillianen fietsen verhoudingsgewijs weinig (figuur 10.4).

Wanneer we statistisch rekening houden met de invloed van de sociale en ruimtelijke achtergrondkenmerken van de vijf groepen, worden de verschillen weliswaar iets kleiner, maar blijven niettemin fors. De achtergrondkenmerken waaraan we een klein deel van de verschillen in het fietsgebruik kunnen toeschrijven, zijn de leeftijd (hoe hoger de leeftijd, des te minder men fietst), de gezinsomvang (een toename van de gezinsgrootte verkleint de kans op fietsen), het opleidingsniveau (hoe hoger het opleidingsniveau, des te meer wordt er gefietst), het woonachtig zijn in een van de vier grote steden (waar de fiets te kampen heeft met een hoogwaardig openbaarvervoernetwerk als concurrerend alternatief) alsmede de stedelijke dichtheid (een stijging van de bebouwingsdichtheid vergroot de kans op fietsgebruik) (tabel Bro.10 in bijlage Bro).

Als er in de statistische analyse onderscheid wordt gemaakt naar geslacht, blijken er vooral grote verschillen in fietsgebruik te zijn tussen de vrouwen uit alle vier allochtone groepen enerzijds en de autochtone vrouwen anderzijds: de allochtone vrouwen fietsen veel minder. Bij de mannen zijn de verschillen minder groot (tabel Bro.11).

Figuur 10.4

Alloctonen met autoctonen vergeleken in hun gebruik van de fiets, 20-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (in relatievekansenverhoudingen)^{a,b,c}

Onderscheid naar de eerste en tweede generatie maakt duidelijk dat vooral de Turken van de tweede generatie bijzonder weinig te fietsen vergeleken met de autoctonen (tabel Bro.12). Naar het waarom hiervan kan slechts worden gegist. Zo lijken er aanwijzingen te zijn dat de fiets onder allochtone jongeren te kampen heeft met een slecht imago en een lage status (zie het kader). Resultaten uit eerder onderzoek in Amsterdam bevestigen een dergelijk beeld: allochtone jongeren zouden minder fietsen dan autoctonen, maar eveneens minder dan oudere alloctonen. Ook de houding ten opzichte van de fiets zou onder allochtone jongeren in Amsterdam nogal terughoudend zijn. Uit het SCP-onderzoek van Harms (2006) blijkt dat de weinige Turken die wél fietsen, opvallend vaak als reden opvoeren dat het 'niet anders kan',

dat ze ‘geen andere keuze’ zouden hebben. Verder is in eerder onderzoek geconstateerd dat met name de allochtone vrouwen vaak niet kunnen en ook niet durven fietsen, bijvoorbeeld omdat ze het te gevaarlijk vinden, omdat ze het niet gewend zijn of omdat ze het nooit geleerd hebben (zie ook kader; AVV 2003).

Allochtonen op fiets en bromfiets

‘Fietsen doe je alleen als het niet anders kan, bijvoorbeeld omdat je “platzak” bent’, aldus een 21-jarige Turk uit Den Haag (geciteerd in *Trouw*, 17 juni 2004).

Voor allochtone vrouwen van Turkse en Marokkaanse afkomst is fietsen soms niet mogelijk vanwege geloofsovertuiging. ‘Fietsen mag niet. En het kan ook niet. Ik mag van mijn geloof geen broek aan. Met een rok fietsen gaat niet’, aldus een Marokkaanse vrouw in het *Parool* van 22 januari 2004.

Overigens wordt het niet kunnen en niet mogen fietsen ook niet altijd als een gemis ervaren. Velen vinden het een gevaarlijke manier van zich verplaatsen, waar ze zichzelf maar ook hun kinderen niet aan willen blootstellen (idem).

Het gebruik van brommers en scooters lijkt onder allochtonen primair een bezigheid van jongens. Voor meisjes is het vaak geen alternatief, want dan ‘ben je meteen een brommerhoer’ (geciteerd in: Bouw et al. 2003: 52).

10.5 Tot slot

Allochtonen fietsen nooit, zitten vaak in dure auto’s, of zijn juist massaal aanwezig in de tram of in de bus. Dergelijke stereotiepe beelden zijn voor Nederland nooit grootschalig op hun waarheidsgehalte getoetst. In 2004/’05 is er echter een groot onderzoek gedaan naar de leefsituatie van allochtone stedelingen (kortweg LAS). Op gezamenlijk initiatief van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en Rijkswaterstaat Adviesdienst Verkeer en Vervoer (RWS-AVV) is hierin uitgebreid gekeken naar de mobiliteit van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse, Antilliaanse en autochtone stadsbewoners (Harms 2006).

In dit hoofdstuk is op basis van de verzamelde gegevens een beeld geschetst van de mobiliteit van allochtonen en autochtonen. Er is gekeken naar de mate van uithuizigheid, de aantallen verplaatsingen, de afgelegde afstanden en de gebruikte vervoermiddelen. We hebben onderzocht in hoeverre de mobiliteit verschilt tussen de vier klassieke allochtone bevolkingsgroepen onderling, en tussen de allochtone groepen en de autochtonen. Vervolgens hebben we gezien of de gevonden verschillen ook blijven bestaan indien we door middel van statistisch analyse rekening houden met de diversiteit in de samenstelling van de vijf groepen naar allerlei sociale en ruimtelijke achtergrondkenmerken.

Minder uithuizig, minder per fiets

De allochtone stedelingen zijn minder vaak onderweg dan de autochtone, en ze leggen in ongeveer dezelfde tijd minder kilometers af. Het minder vaak onderweg zijn wordt geheel verklaard door het feit dat vooral de Turkse en Marokkaanse vrouwen vaak niet buiten de deur komen, althans niet op de dag waarnaar in het LAS-onderzoek is gevraagd. Mogelijk spelen traditionele opvattingen over man-vrouwverhoudingen hier een rol.

In vergelijking met de autochtonen maken de allochtonen minder vaak gebruik van de auto en de fiets, en juist vaker van het openbaar vervoer. De verschillen in autogebruik blijken deels te kunnen worden toegeschreven aan sociale en ruimtelijke kenmerken van de onderscheiden groepen. Dit geldt echter niet voor de Turken: zij zijn bij gelijke sociale en ruimtelijke kenmerken juist vaker onderweg per auto dan de autochtonen. Het openbaar vervoer wordt verhoudingsgewijs veel gebruikt door met name de Marokkanen, de Surinamers en de Antillianen. Daarentegen maakt geen van de allochtone groepen veel gebruik van de fiets, ook niet als statistisch rekening wordt gehouden met sociale en ruimtelijke achtergrondkenmerken. Wel spelen sekseverschillen hierbij een belangrijke onderscheidende rol: de allochtone vrouwen maken vaker gebruik van het openbaar vervoer en fietsen veel minder vaak dan de autochtone vrouwen. Bij de mannen zijn de verschillen veel kleiner. Mogelijke verklaringen voor het geringe fietsgebruik door allochtone vrouwen is de lage status van het vervoermiddel, het gevaar voor een ongeluk dat zij verbinden aan het fietsen, en cultuurspecifieke factoren, zoals het niet kunnen en ook niet mogen fietsen vanwege bijvoorbeeld geloofsovertuiging, of het gewoonweg niet gewend zijn om te fietsen.

Implicaties

Is het een probleem dat de mobiliteit van allochtone stadsbewoners anders is dan die van autochtone stadsbewoners? Betekent het mindere fietsen van allochtonen dat de fietspaden in de grote steden straks leeg zijn, de fietsenstallingen niet langer rendabel, en de fietsenrekken overbodig? Uiteraard zal het zo'n vaart niet lopen. Bovendien zijn er ook tegengestelde bewegingen zichtbaar. Zo worden er sinds enige jaren verspreid over het hele land met succes fietslessen voor allochtone vrouwen georganiseerd (zie bv. www.steunpuntfiets.nl). Het is echter de vraag of allochtonen door dergelijke initiatieven alsnog massaal gaan fietsen. Ook na een uitgebreide kennismaking blijft het vaak een enge, gevaarlijke en ook 'vreemde', overwegend autochtone bezigheid. Dat niet alleen de leden van de eerste maar ook die van de tweede generatie weinig geneigd zijn de fiets te gebruiken, is tekenend.

Waar de fiets in de knel dreigt te komen, liggen er voor het openbaar vervoer juist kansen. Met name in de vier grote steden zijn de allochtonen een omvangrijke en groeiende doelgroep voor de openbaarvervoerbedrijven. Vooral de vrouwen die niet kunnen fietsen (of niet de beschikking hebben over een fiets), vormen een niet te veronachtzamen segment in het passagiersbestand van trams, bussen en metro's.

Wat brengt de toekomst?

Vermoedelijk gaat de mobiliteit van allochtonen in de toekomst steeds meer lijken op de mobiliteit van autochtonen. De auto gaat bij een verbetering van hun sociaal-economische positie een steeds grotere rol spelen als vervoermiddel, het openbaar vervoer zal mogelijk juist aan belang inboeten. Veelvuldig fietsgebruik lijkt echter onwaarschijnlijk. Dan toch liever de auto. Maar er zijn ook uitzonderingen op de geringe fietsgeneigdheid van allochtonen. Zo is recentelijk uit interviews met hoogopgeleide en werkende allochtone vrouwen gebleken dat zij vaker de fiets pakken dan andere allochtone vrouwen, en ook vaker de beschikking hebben over een rijbewijs en eigen auto (Olde Kalter en Harms 2008). Emancipatie van de allochtone vrouw lijkt dus gepaard te gaan met meer uithuizigheid en een toenemend gebruik van fiets en auto.

Beleid voor mobiliteit

Mobiliteitsbeleid voor allochtonen zou zich vooral kunnen richten op het stimuleren van het fietsgebruik. Een recente inventarisatie van het Fietsberaad heeft uitgewezen dat de kwaliteit en continuïteit van fietslessen (die vaak afhankelijk zijn van vrijwilligers) in veel gemeenten verbetering behoeft. Verder stelt het beraad in zijn rapport voor de fiets te promoten bij jongeren, bijvoorbeeld door hen er op de basisschool spelenderwijs kennis mee te laten maken. In het meest gunstige geval heeft dit niet alleen een positieve uitwerking op het fietsgebruik van de jongeren zelf, maar ook op dat van hun ouders. En de mogelijkheden om allochtonen via de inburgeringscursus kennis te laten maken met de fiets, worden onvoldoende benut, aldus het Fietsberaad (2007).

Meer beleidsaandacht voor de mobiliteit van allochtonen biedt wellicht ook kansen voor het integratiebeleid. Uit de analyses in dit hoofdstuk is immers gebleken dat er in de mate van uithuizigheid en mobiliteit belangrijke parallellen zichtbaar zijn met de maatschappelijke achterstandspositie van de allochtonen: de minst mobiele zijn steeds diegenen die de grootste maatschappelijke achterstand hebben ten opzichte van autochtonen. Dat geldt vooral voor de Turkse en de Marokkaanse vrouwen. Dit roept de vraag op of het zinvol is ‘mobiliteitsarmoede’ te bestrijden: betekent een toename van de mogelijkheden om mobiel te zijn een vergroting van de ruimtelijke en temporele bewegingsvrijheid, en daardoor ook meer vrijheid om deel te nemen aan diverse maatschappelijke activiteiten, uiteenlopend van het verrichten van betaalde arbeid tot het onderweg zijn voor vrijetijdsdoelinden? Of verloopt de relatie andersom en is een verbetering van de maatschappelijke positie een voorwaarde voor mobiliteit?

Noten

- 1 Dit hoofdstuk is een samenvatting van het SCP-rapport *Anders onderweg* (Harms 2006), waarin uitgebreid aandacht is besteed aan de mobiliteit van allochtone en autochtone stedelingen.
- 2 Illustratief in dit verband is de vanuit het emancipatie- en integratiebeleid geïnitieerde campagne *Thuis in Nederland? Doe mee!*, waarmee sinds 2005 allochtone vrouwen worden aangespoord om buitenshuis actief te worden (zie o.a. www.doemee.nl).
- 3 Dit komt overeen met de landelijke gemiddelden, zoals bekend uit het Mobiliteitsonderzoek Nederland (MON).
- 4 Indien in het MON een selectie wordt gemaakt van de 50 grote steden, de leeftijdsgroep 20 tot 65 jaar en de weekdays zondag tot en met donderdag, komen de gemiddelden wat hoger uit op bijna 40 kilometer per persoon per dag.
- 5 In het onderzoek zijn geen verschillen gevonden tussen allochtonen en autochtonen in het gebruik van de scooter en bromfiets (Harms 2006: 28-30). Mogelijk zijn er wel verschillen bij 16- en 17-jarige jongens, maar de gegevens laten geen analyse toe op een dergelijk gedetailleerd schaalniveau.
- 6 Het gebruik is gemeten door voor alle personen die een verplaatsing hebben gemaakt, te kijken of een of meer ritten per auto, per openbaar vervoer, per fiets of lopend hebben plaatsgevonden. De meeteenheid is dus niet het aantal gemaakte ritten per auto, per openbaar vervoer, per fiets of lopend (anders dan bv. in tabel 2.8), maar het aantal personen dat met de genoemde vervoermiddelen een of meer ritten heeft gemaakt.

11 Slot: het dagelijks leven van allochtone stedelingen

Andries van den Broek en Saskia Keuzenkamp

11.1 Focus op het dagelijks leven

In beleid voor en onderzoek naar etnische minderheden in Nederland gaat veruit de meeste aandacht uit naar zaken als het opleidingsniveau, de beheersing van de Nederlandse taal, de positie op de arbeidsmarkt, de inkomenssituatie en de ruimtelijke segregatie. Dat is ook begrijpelijk, want hun positie is op belangrijke terreinen slechter dan die van de autochtone bevolking.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft in tal van publicaties aandacht besteed aan de sociaaleconomische positie en de sociaal-culturele integratie van allochtone groepen, en aan de trends die zich daarin voordoen. De meest recente publicatie is het *Jaarrapport integratie 2007* (Dagevos en Gijsberts 2007), met hoofdstukken over inburgering, het opleidingsniveau en de beheersing van de Nederlandse taal, schoolloopbanen, arbeid en inkomen, sociaal-culturele integratie en religie, het wonen, criminaliteit, de positie van vrouwen en meisjes, en de wederzijdse beeldvorming van allochtonen en autochtonen. Eerdere studies wezen op discriminatie op de arbeidsmarkt (Andriessen et al. 2007), op de hoge (jeugd)werkloosheid onder niet-westerse allochtonen (Dagevos 2006), en op problemen in de sociaal-culturele integratie en de wederzijdse beeldvorming (Dagevos 2005; Gijsberts en Dagevos 2004 en 2005; Gijsberts en Vervoort 2007).

Minder prangende beleidskwesties, zoals de deelname aan en verdeling van onbetaald werk, het mediagebruik, de cultuurdeelname, en de mobiliteit – en eventuele verschillen hierin tussen etnische groepen – zijn daarmee vergeleken weinig belicht. Deze publicatie beoogt in dat opzicht een aanvulling te bieden. Op basis van een grootschalig onderzoek onder Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen en een vergelijkingsgroep van autochtonen, woonachtig in de 50 grootste steden, schetsen we een beeld van het alledaagse leven (voor zover zich dat afspeelt buiten het betaalde werk en de deelname aan onderwijs). We onderzoeken of en in hoeverre deze allochtone stedelingen¹ verschillen van elkaar en van de autochtone stedelingen in hun dagindeling, deelname aan huishoudelijk werk en zorg voor kinderen, verlenen van mantelzorg, betrokkenheid bij de civil society, cultuurparticipatie, sporten en uitgaan, mediagebruik, sociale contacten in de vrije tijd, en mobiliteit.

11.2 Tijdsbesteding, -beleving en -ordering

In de beleving van de tijd zijn er twee accentverschillen. Er zijn duidelijke verschillen in de gewenste openingstijden van winkels en diensten. Allochtone stadsbewoners

hechten veel meer aan een ruime(re) openstelling van winkels en diensten dan autochtone stadsbewoners, de Turkse en de Marokkaanse het meest. Daarnaast hebben de Turken en de Marokkanen wat minder behoefte aan controle over hun tijdsbesteding dan anderen: ze kunnen wat gemakkelijker zonder hun horloge, storen zich er wat minder aan als iemand te laat komt en hebben wat minder het gevoel tijd tekort te komen. Omdat het hier slechts om kleine accentverschillen gaat, die ook nog eens niet gelden voor de Surinamers en de Antillianen, beantwoordt dit maar zeer ten dele aan het stereotiepe beeld dat het 'zuidelijke' leven een losse regie over de tijd kent.

De tijdsbesteding verschilt allereerst doordat de autochtonen doordeweeks gemiddeld meer betaald werk verrichten. Daardoor hebben de allochtonen op een doordeweekse dag minder verplichtingen, zijn ze minder onderweg en hebben ze meer tijd voor zichzelf en hun liefhebberijen. Als alleen de werkenden onderling worden vergeleken, blijft er van deze verschillen weinig over. In het aantal uren dat men spendeert aan diverse vormen van vrijetijdsbesteding, is de gelijkenis tussen de etnische groepen groter dan het verschil. Het gebruik van elektronische media (tv, pc, audio) is in elke groep de populairste vrijetijdsbesteding, gevolgd door sociale contacten. De tijdsordening brengt eveneens nauwelijks verschillen tussen de vijf etnische groepen aan het licht. Daarin springt vooral de gelijke timing van activiteiten in het oog.

In de tijdsbeleving, tijdsbesteding en tijdsordening voeren overeenkomsten tussen etnische minderheden en autochtonen de boventoon. Dit duidt meer op een algemeen menselijk dan op een subcultureel patroon. Ofwel er is in aanleg geen temporeel cultuurverschil tussen deze etnische groepen in Nederlandse steden, ofwel dat verschil komt door de dominante *opportunity structure* van het temporele regiem in de steden in het dagelijks leven niet tot uiting. In hoeverre de vrijdag voor moslims anders verloopt, kon vanwege gebrek aan gegevens over de vrijdag niet worden vastgesteld.

Allochtonen zijn minder vaak onderweg dan autochtonen en leggen per eenheid reistijd minder kilometers af. Zij zijn minder onderweg doordat met name de Turkse en de Marokkaanse vrouwen weinig buiten de deur komen. Dat ze per tijdseenheid kleinere afstanden afleggen, ligt niet aan een groter gebruik van de fiets, want die is onder hen juist weinig populair. Allochtonen reizen echter ook minder per auto en vaker per openbaar vervoer.

11.3 Inzet voor anderen

Ben vaak aanzienlijk deel van de tijd gaat op aan meer of minder verplichte bezigheden. Betaald werk, de zorg voor huishouden en kinderen, en informele hulp zijn geen zaken waarover men gemakkelijk kan besluiten ze te laten liggen. Het gaat om verplichtingen die men is aangegaan, en waaraan men zich niet zonder meer kan onttrekken. Dat geldt in zekere zin ook voor vrijwilligerswerk, hoewel de keuzevrijheid op dat punt wat groter is. En nog wat minder verplicht is het als lid of donateur bijdragen aan maatschappelijke verbanden. In deze paragraaf zetten we de verschil-

len en overeenkomsten tussen de leden van de vijf etnische groepen in hun inzet voor anderen op een rij. De betaalde arbeid blijft buiten beeld, omdat daaraan al in tal van andere studies aandacht is besteed.

Tabel 11.1 geeft aan de hand van drie samenvattende maten een beeld van de inzet voor de eigen en de wijde(re) omgeving. Vanwege het *gendered* karakter van deze verschillende vormen van inzet is steeds onderscheid gemaakt tussen de seksen.

Tabel 11.1

Inzet voor anderen: tijdsbesteding aan huishoudelijk werk en zorg voor kinderen, aan het geven van informele hulp, en aan actieve maatschappelijke participatie, 15-64-jarige stedelingen, naar etnische groep en geslacht, 2004/'05

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
huishouden en zorg voor kinderen (in uren per dag)^a					
totaal	2,2	2,3	2,0	1,7	1,8
mannen	0,9	1,1	1,2	1,1	1,1
vrouwen	3,6	3,7	2,7	2,2	2,5
geven van informele hulp (% dat hulp geeft)					
totaal	11,2	13,9	14,7	10,3	17,6
mannen	8,4	10,9	10,3	8,4	15,1
vrouwen	14,1	15,4	18,5	12,2	19,9
actieve maatschappelijke participatie (% dat actief is als lid of donateur en/of vrijwilligerswerk verricht, zie tabel 5.4 en 5.5)					
totaal	26	26	35	35	57
mannen	32	32	37	35	59
vrouwen	20	20	33	35	55

a Gemiddelde over zondag tot en met donderdag.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Huishouden en zorg voor kinderen

Zowel in autochtone als in allochtone huishoudens nemen de vrouwen veruit het grootste deel van het huishoudelijk werk en de zorg voor kinderen op zich. Bij de Turken en de Marokkanen spenderen vrouwen daar ongeveer vier keer zo veel tijd aan als mannen, bij de andere groepen gaat het grofweg om twee keer zo veel. Er zijn ook grote verschillen tussen de eerste en tweede generatie, hetgeen in hoge mate verklaard wordt door hun leefsituatie. Een groot deel van de tweede generatie woont (nog) niet zelfstandig en heeft (nog) geen partner en kinderen, factoren die, zoals we verderop bespreken, een belangrijke verklaring vormen voor verschillen in de tijd die vrouwen aan het huishouden besteden.

Het grote verschil tussen de etnische groepen valt vooral toe te schrijven aan het feit dat Turkse en Marokkaanse vrouwen vergeleken met de andere vrouwen beduidend meer tijd aan het huishouden en de zorg voor kinderen besteden. Verschillen tussen de mannen uit de vijf herkomstgroepen zijn er eigenlijk nauwelijks.

De verschillen tussen de vrouwen onderling blijken vooral betrekking te hebben op de tijd die zij aan het huishouden besteden. Met name de Turkse en de Marokkaanse vrouwen van de eerste generatie trekken hier significant meer tijd voor uit dan autochtone vrouwen. Surinaamse en Antilliaanse vrouwen van de tweede generatie besteden er juist minder tijd aan. De andere groepen wijken in dit opzicht niet af van de autochtone vrouwen.

De verschillen kunnen deels worden verklaard door het opleidingsniveau: hoogopgeleiden besteden minder tijd aan het huishouden dan laagopgeleiden en autochtone vrouwen zijn gemiddeld hoger opgeleid dan de andere groepen. Ook de aanwezigheid van een partner en van relatief veel kinderen leidt tot een groter tijdsbeslag van het huishouden; Turkse en Marokkaanse vrouwen leven vaker met een partner dan de andere vrouwen en hebben gemiddeld meer kinderen. Als vrouwen betaald werken, gaat ieder uur meer vergezeld van een (overigens maar iets) geringere tijdsinvestering in het huishouden; de arbeidsparticipatie van Turkse en Marokkaanse vrouwen is lager dan die van de andere groepen. En tot slot leveren de traditionelere rolopvattingen van Turkse en Marokkaanse mannen en vrouwen een bijdrage aan de verklaring van de verschillen met de autochtone vrouwen.

Informele hulp

Informele hulp, of mantelzorg, is de zorg die mensen vrijwillig, onbetaald en informeel aan elkaar geven. Het aandeel personen dat informele hulp verleent, is niet in alle etnische groepen gelijk. Anders dan nogal eens wordt verondersteld, is dat aandeel onder allochtonen lager dan onder autochtonen. Het laagst is het onder de Antillianen en de Turken, de Marokkanen en de Surinamers nemen een middenpositie in. Vrouwen verlenen beduidend meer informele hulp dan mannen, hoewel deze verschillen alleen statistisch significant zijn bij de Turken, de Marokkanen en de Surinamers (tabel 11.1).

Een flink deel van de verklaring voor het toch opmerkelijke verschil tussen de leden van de etnische minderheden en de autochtonen is dat het aandeel hulpbehoevende ouderen van de eersten nog veel kleiner is dan van de autochtonen. Uit ander onderzoek is bekend dat het vooral 45-64-jarigen zijn die hulpbehoevende ouderen helpen (Timmermans 2003), maar het aandeel 65-plussers is in de vier grote etnische minderheidsgroepen gemiddeld nog maar zo'n 3% (bij autochtonen 16%). Ook spelen vermoedelijk verschillen in de interpretatie van wat mantelzorg is, een rol. Turken maken onderscheid tussen twee vormen van mantelzorg: een vanzelfsprekende, niet-intensieve vorm van zorg en een waarbij er totale verantwoordelijkheid wordt gedragen voor iemands verzorging. Onduidelijk is welke vorm men bij de beantwoording van de enquêtevragen voor ogen had.

Een reden die wel wordt gegeven voor het (vermeende) hoge aandeel allochtonen dat informele hulp geeft, betreft hun opvattingen omtrent zorg. Uit dit onderzoek blijkt inderdaad dat allochtonen meer dan autochtonen de voorkeur geven aan mantelzorg boven professionele hulp. Ook is er onder hen een grotere bereidheid die hulp te verlenen. Uit de analyse ter verklaring van de verschillen blijkt echter dat er geen samenhang is tussen dergelijke opvattingen en het al dan niet geven van informele hulp. Klaarblijkelijk geeft men informele hulp als dat nodig is, ongeacht of men dit nu nastrevenswaardig vindt of niet.

Civil society

De vele manieren waarop men via vrijwillige verbanden aan het maatschappelijk leven deelneemt, zijn (in hoofdstuk 5) samengevat in een maat voor actieve participatie. Men valt binnen deze maat als men donateur en/of actief lid of vrijwilliger is van bijvoorbeeld een sportvereniging, vakbond of organisatie met een ideëel doel. Volgens die maat zijn autochtonen in veel groteren getale actieve participanten in de civil society (57%) dan Turken en Marokkanen (beide 26%) en Surinamers en Antillianen (beide 35%).

Ook bij deze vorm van participatie is er sprake van aanzienlijke verschillen tussen de seksen, zij het in omgekeerde zin (tabel 11.1). Meer mannen dan vrouwen zijn actief in de civil society, vooral bij de Turken en de Marokkanen. Er zijn nog andere persoonskenmerken die gepaard gaan met onderscheid in de mate van deelname. Zoals ook al uit eerder onderzoek bekend is, zijn hoogopgeleiden er meer bij betrokken dan laagopgeleiden. En actieve deelname aan het religieuze leven gaat in alle vijf etnische groepen gepaard met een naar verhouding hoge participatie in de civil society. Specifiek voor de minderheden geldt bovendien dat het aandeel van de tweede generatie dat in deze zin maatschappelijk participeert, groter is dan in de eerste generatie. Bij Turken en Marokkanen is er bovendien een groot verschil naar de beheersing van de Nederlandse taal. Maar ook wanneer statistisch rekening wordt gehouden met de verschillen in dergelijke achtergrondkenmerken tussen de groepen, blijft het aandeel actieve participanten in de civil society onder autochtonen hoger dan onder de vier allochtone groepen.

Uit ander onderzoek is al bekend dat de organisatiegraad van de Turken vrij hoog is en dat zij sterker dan andere etnische minderheden gericht zijn op de eigen etnische groep. Dat beeld wordt in dit onderzoek bevestigd. De Turken zijn veel vaker dan de andere groepen betrokken bij een organisatie met vooral mensen uit de eigen etnische groep.

11.4 *Vrijtijdsrepertoires*

De verzamelde informatie over de vrijetijdsbesteding kan behalve in woorden ook in cijfers worden samengevat. Hier volgt eerst een cijfermatige samenvatting, gevolgd door enkele bevindingen uit de eerdere hoofdstukken. Optelling van het aantal verschillende activiteiten dat men in de vrije tijd onderneemt, geeft in één cijfer

een beeld van de breedte van het repertoire aan vrijetijdsactiviteiten. De repertoire-breedte van de vijf hier onderzochte etnische groepen is dan aan vijf cijfers af te lezen (tabel 11.2).

Tabel 11.2

Breedte van het vrijetijdsrepertoire, naar etnische groep en andere persoonskenmerken (geïndexeerd, gemiddelde onder autochtonen = 100)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allen	72	71	86	87	100
eerste generatie	64	62	78	82	
tweede generatie	97	101	107	106	
mannen	77	72	86	89	100
vrouwen	68	70	87	84	100
15-24 jaar	98	102	106	100	112
25-44 jaar	71	66	85	87	102
45-64 jaar	44	42	72	71	92
maximaal basisonderwijs	51	43	57	58	67
vbo/mavo/vmbo	78	81	77	74	79
havo/vwo/mbo	89	94	95	92	102
hbo/wo	109	103	113	111	119
spreekt goed Nederlands	87	88	88	90	100
spreekt redelijk Nederlands	59	48	-	51	-
spreekt matig Nederlands	51	42	-	-	-
spreekt slecht Nederlands	43	34	-	-	-
geen betaald werk	64	62	79	78	87
betaald werk	81	81	90	93	104
gezinsinkomen tot 1000 euro per maand	60	56	69	77	98
gezinsinkomen 1000-1500 euro per maand	61	56	72	74	86
gezinsinkomen 1500-2250 euro per maand	70	69	81	93	88
gezinsinkomen meer dan 2250 euro per maand	85	83	94	105	110

- Onvoldoende waarnemingen.

In de berekening weegt iedere etnische groep even zwaar, zodat de index in dat opzicht neutraal is. Een analyse naar het eventuele bestaan van meerdere dimensies in het vrijetijdsrepertoire leidde niet tot de conclusie dat er twee of meer dimensies zijn. De veertien variabelen zijn redelijk schaalbaar ($\alpha = .74$). Deze cijfers wijken licht af van een eerdere rapportage (Van den Broek 2006b) waarin de indexering op basis van activiteiten van vrouwen berekend was.

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05)

Hier is de (mate van) deelname aan veertien vrijetijdsactiviteiten opgeteld. Die activiteiten omvatten een breed spectrum uit de vrije tijd: sociale contacten, restaurantbezoek, cultuurdeelname, bibliotheekbezoek, lezen, internetgebruik en sport. Naar de radio luisteren en televisiekijken zijn niet opgenomen omdat nagenoeg iedereen dat doet. Er is geïndexeerd, de gemiddelde repertoirebreedte van de autochtonen is op 100 gesteld. De score van 72 onder Turken betekent dat de repertoirebreedte van de Turken 72% van die onder autochtonen bedraagt. Anders gezegd: autochtonen hebben een meer gevarieerd patroon van vrijetijdsbesteding dan Turken.

Deze samenvattende berekening wijst uit dat het vrijetijdsrepertoire van de Turken en de Marokkanen een stuk smaller is dan dat van de andere etnische groepen (cf. Brassé 1985). De repertoirebreedte van Surinamers en Antillianen houdt ongeveer het midden tussen die van de Turken en de Marokkanen enerzijds en die van de autochtonen anderzijds.

Onder degenen die hier geboren zijn, blijft van dit verschil niets over. Het beeld kantelt dan zelfs gedeeltelijk: de Antillianen en de Surinamers van de tweede generatie hebben een wat breder repertoire dan de autochtonen. Daarbij moet men in gedachte houden dat die tweede generatie een stuk jonger is dan de totale groep autochtonen. De repertoirebreedte is overwegend seksneutraal. Alleen de Turkse en Antilliaanse mannen ondernemen wat meer verschillende activiteiten dan de vrouwen (cf. Van den Broek 2006). De variatie in het vrijetijdsbestedingspatroon hangt in elke etnische groep wel samen met leeftijd, opleidingsniveau, beheersing van de Nederlandse taal, inkomen en werkzaamheid. De vrijetijdsbesteding is diverser naarmate men jonger is, meer opleiding genoten heeft, beter Nederlands spreekt, meer inkomen heeft, en betaald werkt. Vooral leeftijd, scholing en taalbeheersing leggen veel gewicht in de schaal. Het smalst is het vrijetijdsrepertoire onder oudere, laagopgeleide en slecht Nederlands sprekende Turken en Marokkanen.

De etnische groepen verschillen flink van elkaar in de kenmerken die met de breedte van het vrijetijdsrepertoire samenhangen. Allochtonen zijn gemiddeld jonger, hetgeen een stimulerend effect op de variëteit heeft. Daarentegen zijn ze veelal betrekkelijk laag opgeleid, hebben ze nogal eens problemen met het Nederlands en horen ze niet vaak tot de hoge-inkomensgroep, factoren die de variëteit juist negatief beïnvloeden. Hoe ziet het vrijetijdsrepertoire van de etnische groepen eruit nadat voor deze strijdige effecten statistisch is gecontroleerd?

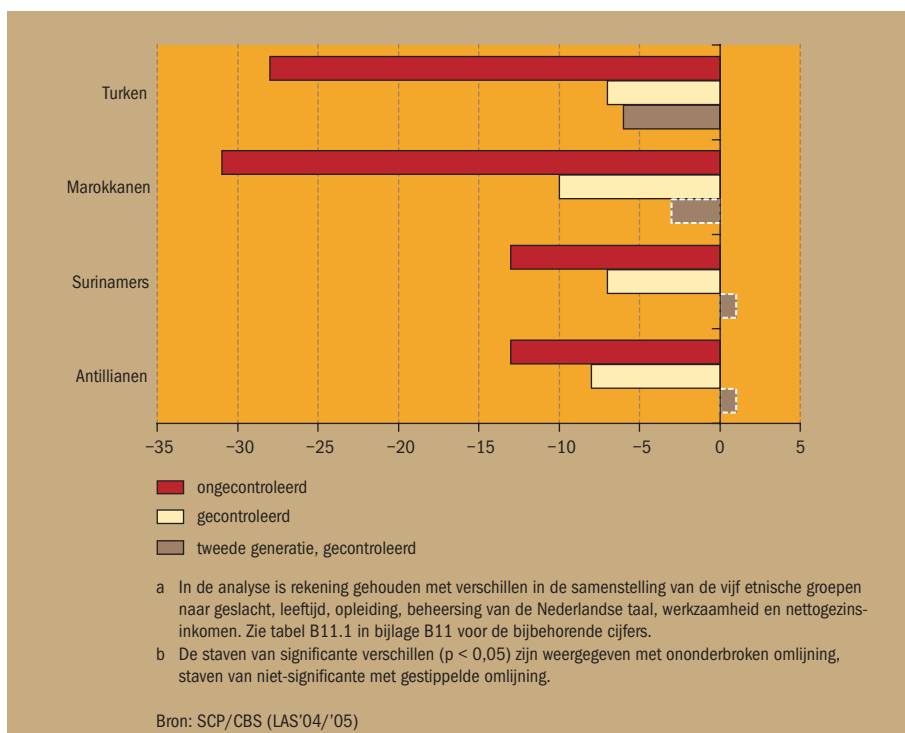
Het antwoord (gevisualiseerd in figuur 11.1, zie voor de achterliggende gegevens tabel B11.1 in bijlage B11 op www.scp.nl/allochtonestedelingen) op deze vraag luidt dat de verschillen in de repertoirebreedte na statistische controle voor leeftijd en opleiding, kleiner zijn, en nog weer kleiner als ook met taalbeheersing, werk en inkomen rekening gehouden wordt. Zo hebben de bovenste drie staven bijvoorbeeld betrekking op de vergelijking van de Turken met de autochtonen. De bovenste van die drie toont het direct waarneembare verschil tussen beide groepen (zie tabel 11.2), de middelste het (gecontroleerde) verschil bij gelijke persoonskenmerken, en de

onderste het (gecontroleerde) verschil tussen alleen de tweede generatie Turken en de autochtonen bij gelijke persoonskenmerken. Vooral het smalle vrijetijdsrepertoire van de Turken en de Marokkanen blijkt voor een groot deel op de persoonskenmerken terug te voeren, al blijft een deel van het verschil na de statistische controle bestaan.

Het vrijetijdsrepertoire van de tweede generatie verschilt na controle nauwelijks van dat van de autochtonen. Hier geboren Marokkanen, Surinamers en Antillianen ontplooiën nagenoeg dezelfde diversiteit aan vrijetijdsactiviteiten als autochtonen, alleen het repertoire van de hier geboren Turken is dan nog wat smaller.

Figuur 11.1

Allochtonen met autochtonen vergeleken in de repertoirebreedte van hun vrijetijdsactiviteiten, 15-64-jarige stedelingen, 2004/'05 (geïndexeerd, gemiddelde onder autochtonen = 100)^{a,b}

De vrijetijdsindex geeft een handzaam zicht op de breedte van het repertoire aan activiteiten, maar geen specifieke bijzonderheden over sociale contacten, sport, horecabezoek, mediagebruik en cultuur. Daarom recapituleren we enkele bevindingen uit eerdere hoofdstukken over deze vormen van vrijetijdsbesteding.

De Turken en de Marokkanen gaan het meest met familie, burens en buurtgenoten om. De Surinamers en de Antillianen hebben in hun vrije tijd zowel thuis als buitenshuis royaal de meeste interetnische contacten. Tegelijk brengen zij thuis

meer dan de anderen tijd alleen door. De autochtonen ontvangen het minste bezoek en onderhouden de minste interetnische vrijetijdscontacten, zowel thuis als buitenshuis.

Sportbeoefening, lidmaatschap van sportverenigingen en deelname aan vrijwilligerswerk ten behoeve van sport liggen onder de allochtone stedelingen lager dan bij de autochtone stadsbewoners, het laagst onder Turken en Marokkanen, vooral onder vrouwen en ouderen.

Ook aan andere uithuizige vrijetijdsbesteding als restaurant-/cafébezoek en culturele activiteiten hebben de allochtonen, Turken en Marokkanen vooral, minder deel dan de autochtonen. De deelname aan canonieke en populaire cultuur, en amateurkunstbeoefening zijn het laagst onder Turken en Marokkanen en het hoogst onder autochtonen. In het informele circuit van feesten met optredens doet dit verschil zich niet voor, maar is er ook geen sprake van een omgekeerd, compenserend verschil.

Het mediagebruik van allochtonen is anders dan dat van autochtonen, hoewel de verschillen kleiner zijn dan de vele schotelantennes zouden doen vermoeden. Allochtonen lezen in grote meerderheid Nederlandse kranten, kijken naar Nederlands(talig)e zenders en maken gebruik van het internet. Maar ze doen dit minder dan autochtonen, hoewel de Surinamers en de Antillianen hierin veel op de autochtonen lijken. Het mediagebruik van de Turken wijkt het meest af van dat van autochtone Nederlanders, doordat ze vrij sterk op dagbladen en zenders uit het herkomstland georiënteerd zijn.

Verschillen die naar voren kwamen in de bespreking van de sociale contacten, de sportdeelname, het horecabezoek en de cultuurdeelname kunnen slechts deels tot verschillen in de samenstelling van de etnische groepen worden herleid. Na statistische controle daarvoor resteren in het mediagebruik echter geen of slechts kleine verschillen.

11.5 Een doorkijkje naar de toekomst

De in deze studie gepresenteerde gegevens bieden een momentopname van de leefsituatie van vijf etnische groepen stedelingen. Die opname geeft een beeld van de verschillen en overeenkomsten in het dagelijks leven van die vijf groepen. Onze aandacht is vooral uitgegaan naar die aspecten van het dagelijks leven die voorheen onderbelicht gebleven zijn.

Deze beschrijving van de stand van zaken maakt nieuwsgierig naar wat de toekomst brengt. Gaan de verschillen toenemen, zijn ze blijvend of nemen ze af? Op basis van een momentopname is daar strikt genomen weinig van te zeggen. Maar via een denkoefening is een blik vooruit wel mogelijk. De redenering is dan dat in de toekomst een groeiend deel van de etnische minderheden hier geboren, hier opgeleid en de Nederlandse taal machtig is. We veronderstellen dat het dagelijks leven van allochtonen in de toekomst veel lijkt op het leven van de hier geboren tweede generatie van allochtonen uit onze momentopname.

Tegen deze redenering is in te brengen dat tussentijdse ontwikkelingen deze projectie vooruit danig kunnen verstoren. Zo zouden een economische recessie en stijgende werkloosheid allochtonen harder kunnen treffen dan autochtonen, met negatieve gevolgen voor hun sociaaleconomische positie en hun activiteitenpatroon. En zo zou een nieuwe toestroom van immigranten de positieve ontwikkeling in het opleidingsniveau en de beheersing van de Nederlandse taal onder allochtonen afzwakken. Bovendien blijkt dat de stevige relatie tussen een hoge opleiding en integratie in de Nederlandse samenleving begint te tanen, waardoor een toename van het aantal hoogopgeleide allochtonen niet langer een-op-een ook een toename van de mate van sociale integratie van allochtonen betekent. En de verdere concentratie van allochtonen in bepaalde stadswijken heeft het effect dat men daar juist weer meer contacten binnen de eigen etnische groep onderhoudt (Dagevos en Gijsberts 2007; Vervoort en Dagevos nog te verschijnen). Ten slotte kan ook het gedrag van autochtonen veranderen, waardoor verschillen met allochtonen aangescherpt of afgezwakt kunnen worden.

Hoewel dus met enige slagen om de arm, richten we tot slot de blik een jaar of tien vooruit. Over het geheel genomen overheerst de verwachting dat de verschillen in het dagelijks leven van autochtonen en allochtonen afnemen, maar niet als vanzelf in alle gevallen helemaal verdwijnen. We gaan ook in op uitzonderingen op die verwachting, zoals verschillen die wel helemaal verdwijnen, of die juist nauwelijks afnemen. Tevens stippen we aan hoe die verwachte ontwikkeling zich verhoudt tot het sectorbeleid ter zake, zoals sport- en cultuurbeleid. In een vervolgstudie zullen de in deze studie besproken onderwerpen vanuit het perspectief van integratie geïdentificeerd worden.

Allochtonen hebben een veel sterkere voorkeur voor ruime openingstijden van winkels en diensten dan autochtonen. Dit verschil in voorkeur zal de komende jaren waarschijnlijk kleiner worden. Dat is echter, in weerwil van de zojuist omschreven denkoefening, niet omdat allochtonen meer op autochtonen gaan lijken. Hier liggen de kaarten andersom. Er is geen reden om te denken dat onder allochtonen de voorkeur voor ruime openingstijden zal afzwakken. Maar die voorkeur is bij de autochtonen sterker onder jonge mensen dan onder ouderen. Naarmate die voorkeur blijvend is, gaan de autochtonen positiever over ruime openingstijden denken en in dat opzicht aansluiting vinden bij de allochtonen. Wat het beleid ter zake betreft, lijkt de verruiming van de winkeltijden een adequate respons op de verkleuring van de bevolking.

Hoogopgeleide allochtone vrouwen van de tweede generatie verschillen weinig van autochtone vrouwen in hun opvattingen over de rol van mannen en vrouwen en in de tijd die ze besteden aan het huishouden en de zorg voor de kinderen. Met het stijgen van het opleidingsniveau van de etnische minderheden valt te verwachten dat de verschillen hierin tussen allochtone en autochtone vrouwen kleiner worden. Tegelijkertijd zijn jonge allochtone vrouwen niet zeker van een moderne houding en modern gedrag van hun latere partners en lijkt een deel van hen zich bij de rol in

het huishouden neer te leggen. Hier blijft een uitdaging voor het emancipatiebeleid liggen, met daarbij de kanttekening dat er ook onder autochtonen nog geen sprake is van een gelijke taakverdeling binnenshuis.

In de toekomst neemt het aantal ouderen binnen allochtone kring toe, en daarmee de vraag naar mantelzorg. Nu blijven allochtonen in het geven van mantelzorg op autochtonen achter. Met de groei van het aantal ouderen in eigen kring zal dit verschil afzwakken.

Een samenvattende maat voor actieve participatie in de civil society brengt forse verschillen tussen de etnische groepen aan het licht, die deels op verschillen in de samenstelling van die groepen berusten. Er is dan ook reden om te veronderstellen dat de participatieverschillen kleiner worden naarmate die samenstellingverschillen afnemen, temeer daar de tweede generatie meer participeert dan de eerste. Gezien de omvang van de verschillen verdwijnen zij vermoedelijk echter voorlopig niet helemaal.

De voorkeur voor huiselijke sociale contacten in de eigen familiekring en de eigen etnische kring is bij de Marokkanen en vooral bij de Turken sterk geconcentreerd onder oudere leden van de eerste generatie met weinig opleiding. De hogeropgeleide tweede generatie heeft die voorkeur veel minder. Dit lijkt een voorproefje van de verbreding van de sociale contacten die de hogeropgeleide allochtonen van de tweede en derde generaties gaan onderhouden, al is er reeds gewezen op mogelijke tegenkrachten.

De verschillen in de breedte van het vrijetijdsrepertoire nemen met de groei van het aandeel hier geboren allochtonen met meer opleiding en betere taalbeheersing vermoedelijk af. Dit effect zal overigens wat worden geremd door de stijgende leeftijd binnen de allochtone groepen, want ook onder hen geldt dat met het klimmen der jaren het vrijetijdsrepertoire versmalt.

De achterstand van allochtonen op autochtonen in het lezen van dagbladen en in het gebruik van internet is groter onder de leden van de eerste generatie dan onder die van de tweede generatie. Vanwege de generatiewisseling worden de verschillen in dit mediagebruik op den duur kleiner. Qua uitrusting komt daar nog bij dat over vijf jaar waarschijnlijk vrijwel alle huishoudens in Nederland een internetaansluiting hebben. Verschillen in internetgebruik en in digitale vaardigheden zullen echter langzamer slijten. De beleidsvraag is dan of het 'natuurlijke' inlopen van de achterstand snel genoeg gaat, of dat ondersteunend beleid geboden is.

Voor de verschillen in cultuurdeelname geldt grosso modo hetzelfde: ze zullen slijten maar niet verdwijnen. Het cultuurbereik is het grootst onder de hier geboren, hoogopgeleide en goed Nederlands sprekende allochtonen. Naarmate hun aandeel stijgt, mag worden verwacht dat de cultuurdeelname van allochtonen een stijgende lijn laat zien. Ter herinnering aan de voorzichtigheid die geboden is: in het verleden bleek een vergelijkbare projectie op basis van het stijgend opleidingsniveau onder autochtonen door veranderende omstandigheden niet op te gaan (Knulst 1992; Van den Broek en De Haan 2000). Het verschil in de cultuurdeelname zal in de loop der tijd wel afnemen, maar niet 'als vanzelf' helemaal verdwijnen. De relevante beleids-

vraag is dan of men genoeg neemt met een kleinere achterstand, of dat men inzet op een gelijk niveau van cultuurdeelname onder allochtonen en autochtonen.

De verschillen in het bezoek aan horecagelegenheden – allochtonen komen daar minder dan autochtonen – zullen afnemen, maar niet verdwijnen. Het niet-neutrale karakter ervan zal voor een deel van de allochtone vrouwen een belemmering blijven. Meer allochtonen dan autochtonen gebruiken parken voor een picknick of een barbecue. Aangezien dit ook geldt voor hoogopgeleiden en de tweede generatie, zal dit verschil niet snel eroderen. Dat ruim een derde van de Turken en Marokkanen koffie/theehuizen bezoekt, is niet zodanig sterk aan de eerste generatie gebonden dat er aanleiding is te denken dat dit bezoek snel zijn functie zal verliezen.

Allochtonen sporten minder, zijn minder vaak lid van een sportvereniging, en doen minder vrijwilligerswerk voor de sport dan autochtonen, vooral de Turken en de Marokkanen, en van hen vooral de vrouwen en de ouderen, de groepen met de grootste problemen in termen van overgewicht en obesitas. Onder de leden van de tweede generatie ligt de sportdeelname hoger dan onder die van de eerste, en niet altijd lager dan onder de autochtonen. Daarom zullen de verschillen in sportdeelname op den duur verkleinen, al moet er rekening mee gehouden worden dat ze niet geheel zullen verdwijnen. Ook onder autochtonen zijn verschillen in sportdeelname naar opleiding of inkomen hardnekkig gebleken. Daar komt voor een deel van de allochtone vrouwen nog de culturele lading van gemengde sportlocaties bij, die voor islamitische vrouwen een belemmering vormen.

De generatiewisseling onder allochtonen, de verbetering van hun sociaaleconomische positie en de emancipatie van allochtone vrouwen zullen de mobiliteit van allochtonen steeds meer op die van autochtonen doen lijken. De auto zal belangrijker worden, het openbaar vervoer zal aan belang inboeten. Veelvuldig fietsgebruik is echter weinig waarschijnlijk.

Voor de meeste van de hier besproken aspecten van het dagelijks leven geldt dus dat de levens van allochtonen en van autochtonen (nog) meer op elkaar gaan lijken. Maar niet alle verschillen zullen ‘als vanzelf’ helemaal verdwijnen. Verschillen in de deelname aan de civil society, de repertoirebreedte van de vrijetijdsbesteding, het internetgebruik, het horecabezzoek, het gebruik van parken, de sportdeelname en het gebruik van de fiets zijn aspecten van het dagelijks leven waarop allochtonen zich vermoedelijk van autochtonen blijven onderscheiden.

Noot

- 1 Strikt genomen is het beter de Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen aan te duiden als 'niet-westerse allochtonen'. De andere niet-westerse allochtonen zoals de Irakezen, Afghanen, Iraniërs en Somaliërs die in omvang veel kleiner zijn, blijven in deze publicatie buiten beschouwing. Ook over de westerse allochtonen zoals de Belgen en de Duitsers, is geen informatie opgenomen. Voor het gemak zijn de vier groepen niet-westerse allochtonen die het onderwerp zijn van deze publicatie, steeds kortweg aangeduid als 'allochtonen'.

The daily life of urban ethnic minorities

Summary

Focus on daily life

Policy and research in connection with ethnic minorities in the Netherlands devotes most attention to issues such as education level, command of the Dutch language, labour market position, income situation and geographical segregation. That is understandable, because ethnic minorities tend to be in a worse position in these key areas than members of the indigenous population. In the light of this, the Netherlands Institute for Social Research | SCP has devoted attention in numerous publications to the problematic socio-economic position and socio-cultural integration of ethnic minority groups. The problems studied include civic integration, education level and command of the Dutch language, school career, employment, income, housing, criminality, mutual perceptions, the position of women and girls and socio-cultural integration.

Less pressing policy issues, such as participation in and distribution of unpaid work, media consumption, cultural participation and mobility – and any differences in these areas between ethnic groups – have received little attention in comparison. This report seeks to fill that gap, by studying whether and to what extent members of ethnic minorities differ from the indigenous population in their daily lives. The aim of the study was not to focus on disadvantage and problems – not because these are unimportant, but in order to add to the picture.

Based on a large-scale survey of Turks, Moroccans, Surinamese and Antilleans and a control group of indigenous citizens living in the 50 largest municipalities in the Netherlands, we present a picture in this publication of the daily lives of the various groups studied, outside the arenas of paid employment and education. The study looks at the extent to which differences exist between the five ethnic groups in the way they spend their day, participation in household work and care for children, provision of informal care, involvement in civil society, cultural participation, participation in sport and going out, media consumption, social contacts in leisure time, and mobility.

Use, conception and organisation of time

There are two differences of emphasis in conceptions of time. In the first place, there are clear differences in the desired opening times for shops and services. Urban dwellers of ethnic minorities attach much more importance to (more) extensive opening hours for shops and services than their indigenous counterparts, especially Turks and Moroccans. Turks and Moroccans also have less desire to exert control

over their time, although these are only small differences of emphasis. Moreover, they do not apply for Surinamese and Antilleans, so that the stereotypical image that a 'southern' life is characterised by less rigid control of time receives virtually no support.

Time use differs because more indigenous than ethnic minority citizens perform paid work during the week. As a result, the latter have fewer obligations and spend less time travelling to and from work. If we compare only those in paid work, little remains of this difference. When it comes to leisure time, the correspondences between ethnic groups are greater than the differences. The use of electronic media (especially tv and pc) is the most popular form of leisure time use in every group, followed by social contacts.

Similarly, the study reveals virtually no differences in the way different ethnic groups organise their time. The similarity in the timing of activities is particularly striking. Lack of data meant it was not possible to establish how differently Muslims spend Fridays from other groups.

Members of ethnic minorities spend less time travelling than the indigenous population and travel fewer kilometres per unit travel time. The reason they travel less is that Turkish and Moroccan women, in particular, leave the home relatively infrequently. The fact that they travel shorter distances per unit of time is not due to greater use of the bicycle, since this is a fairly unpopular mode of transport precisely among these groups. Members of ethnic minorities also travel less by car, but more often use public transport than indigenous citizens.

Efforts on behalf of others

An often quite considerable part of the day is spent on more or less compulsory activities, of which looking after the household and children is an important one. Turks and Moroccans spend the most time per day on average on these tasks, Antilleans and the indigenous population the least. In all groups, women perform far and away the biggest share of domestic work and looking after children. In Turkish and Moroccan households, women spend approximately four times as much time on these tasks as men; in the other groups the figure is roughly twice as much. There are also wide differences between the first and second generations, which can be largely explained by their life situation; a high proportion of the second generation do not (yet) live independently and do not (yet) have a partner or children – factors which go a long way to explaining the time spent by women on the household.

The marked difference between the ethnic groups is attributable mainly to the fact that Turkish and Moroccan women invest significantly more time than women from the other groups in the household and looking after their children. There are virtually no differences between men in the five ethnic groups studied.

Between 14% and 20% of 15-64 year-old town-dwellers provide informal care (care which people give to each other voluntarily, unpaid and informally). The proportion of people providing informal care is not the same in all ethnic groups. In contrast

to what is sometimes assumed, the proportion is lower in ethnic minority groups than in indigenous groups. The lowest figure is found among Antilleans and Turks; Moroccans and Surinamese occupy a middle position. Much of the explanation for this striking finding lies in the fact that a much smaller proportion of ethnic minority groups are elderly in need of help than their counterparts in the indigenous population. Differences in the interpretation of what is meant by informal care probably also play a role.

One reason which is sometimes put forward for the (assumed) high proportion of ethnic minorities who provide informal care relates to their views on care. This study confirms that members of ethnic minorities prefer informal care to professional help to a greater extent than indigenous groups. They also show a greater willingness to provide this care. However, the analysis to explain the differences reveals no correlation between such views and whether or not people actually give informal care. Evidently people provide informal care if it is needed, regardless of whether they consider it a good thing or not.

A sizeable proportion of the population are active as volunteers or contribute to social cohesion through membership of or donations to various organisations: in other words, participation in civil society. The many ways in which people can do this were summarised for this study by the term 'active participation'. Indigenous urban dwellers are active participants in civil society to a greater extent (57%) than Turks and Moroccans (both 26%) and Surinamese and Antillean town-dwellers (both 35%). Turkish and Moroccan men participate more often than women; this difference is smaller or absent in the other groups. Members of the second generation are more active in this area than members of the first generation, especially among Moroccans. Active participation in religious life is associated in all five ethnic groups with a relatively high degree of participation in civil society. It is already known from other research that the degree of organisation is fairly high among Turks and that Turks have a stronger focus than other ethnic minorities on their own ethnic group. This picture is confirmed in this study; Turks are involved much more often than the other groups with organisations containing mainly people from their own ethnic group.

Leisure time use

Members of ethnic minorities have a much smaller repertoire of leisure time activities than indigenous citizens. This applies in particular for Turks and Moroccans, while Surinamese and Antilleans occupy a middle position. These differences can be traced back largely, though not entirely, to differences in the composition of the groups in terms of personal characteristics such as education level, income and command of the Dutch language.

The breadth of the leisure time repertoire provides a useful picture of the number of activities undertaken by people in their free time, but reveals no specific details about social contacts, sport, visits to restaurants and bars, media consumption or culture. These aspects are discussed briefly below.

Turks spend more of their leisure time than others with family, neighbours and fellow neighbourhood residents. Surinamese and Antilleans have far and away the most interethnic contacts, both within and outside the home. At the same time, they spend more time at home alone than the other groups. Native Dutch citizens receive the fewest visitors at home and maintain the fewest interethnic leisure contacts, both within and outside the home.

Members of ethnic minorities play less sport, are less often members of a sports club and perform less voluntary work for sport than their indigenous counterparts. This applies particularly for Turks and Moroccans, and within these groups especially for women and the elderly. Ethnic minorities, again particularly Turks and Moroccans, also participate less in leisure time activity outside the home, such as visiting bars, restaurants and cultural activities, than the indigenous population.

The differences in media consumption between indigenous and ethnic groups are smaller than the many satellite dishes on display would suggest. The majority of members of ethnic minorities read Dutch newspapers, watch Dutch(-language) television programmes and use the Internet. However, they do this less than the indigenous population, although the Surinamese and Antilleans closely resemble the native Dutch in this regard. The media consumption by Turks differs most from that of the indigenous population, due to their fairly strong orientation towards newspapers and television programmes from their country of origin.

The differences which emerged in the discussion of social contacts, participation in sport, visits to bars and restaurants and cultural participation can be ascribed only partially to differences in the composition of the ethnic groups studied. As regards media consumption, however, the differences disappeared or only very small differences remained after statistical control for compositional differences.

Implications

This snapshot provides a picture of the differences and correspondences in the daily lives of the five groups studied, but also begs the question of what the future will bring; will the differences increase, are they permanent or will they diminish. Strictly speaking, little can be said about this on the basis of a snapshot such as that presented by this study. Assuming that in the future a higher proportion of ethnic minorities will be born in the Netherlands, will be educated here and will have a command of the Dutch language, it is possible that the present-day lives of members of ethnic minorities who already meet that description could, with the necessary caveats, provide a pointer to that future. Overall, the predominant expectation is that the daily lives of ethnic minorities and indigenous citizens will then resemble each other (even) more than they do at present. However, not all differences will disappear 'automatically'; differences in their participation in civil society, the breadth of their leisure time repertoire, their Internet use, their visits to bars and restaurants, their use of parks, their participation in sport and culture and their use of bicycles mean that ethnic minorities will probably continue to distinguish themselves from the indigenous population.

Literatuur

- Andriessen, I., J. Dagevos, E. Nievers en I. Boog (2007) *Discriminatiemonitor niet-westerse allochtonen op de arbeidsmarkt 2007*. Den Haag/Rotterdam: Sociaal en Cultureel Planbureau/Art. I.
- AVV (2003). *Kwetsbare verkeersdeelnemers; rapportage over de kennisbasis voor een effectief beleid voor een veilige mobiliteit van kwetsbare verkeersdeelnemers*. Rotterdam: ministerie van Verkeer en Waterstaat, Adviesdienst Verkeer en Vervoer.
- Beekhoven, S. en J. Dagevos (2005). Sociaal-culturele integratie. In: SCP/WODC/CBS *Jaarrapport integratie 2005* (p. 107-131). Den Haag/Voorburg: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatiecentrum/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Belhaj, L. en T. Schuyt (2003). Etnische filantropie. In: T. Schuyt (red.), *Geven in Nederland 2003*. Houten/Mechelen: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Bink, S. (2006). *Media & minderheden in Nederland*. Utrecht: Mira Media (geraadpleegd 23 mei 2007 op <http://www.miramedia.nl/feiten/detail.asp?nodeid=16&id=4553&start=0>).
- Boer, A. de, en R. Schellingerhout (2004). Sociaal netwerk en verwachte steun. In: R. Schellingerhout (red.), *Gezondheid en welzijn van allochtone ouderen* (p. 53-78). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2004/16).
- Bottenburg, M. van, B. Rijnen en J. van Sterkenburg (2005). *Sports participation in the European Union. Trends and Differences*. Nieuwegein: Arko Sports Media.
- Bourdieu, P. (1978). Sport and social class. In: *Social Science Information*, jg. 17, nr. 6, p. 819-840.
- Bouw, C., A. Merens, K. Roukens en L. Sterckx (2003). *Een ander succes. De keuzes van Marokkaanse meisjes*. Amsterdam/Den Haag: SISWO/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Brants, K., L. Crone en A. Leurdijk (1998). *Media en migranten. Inventarisatie van onderzoek in Nederland*. Amsterdam: Nederlandse Vereniging van Journalisten.
- Brassé, P. (1985). *Jonge migranten en hun vrije tijd*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Instituut voor Sociale Geografie.
- Breedveld, K. (2000). Verdienen en verdelen. In: S. Keuzenkamp en E. Hooghiemstra (red.), *De kunst van het combineren. Taakverdeling onder partners* (p. 29-48). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (2000/4).
- Breedveld, K. (2006). Verschillen in sportdeelname. In: K. Breedveld en A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2006* (p. 299-321). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/10).
- Breedveld, K., A. van den Broek, J. de Haan, L. Harms, F. Huysmans en E. van Ingen (2006). *De tijd als spiegel. Hoe Nederlanders hun tijd besteden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den (2006a). Alle culturen aan de cultuur. In: P. Schnabel (red.), *Altijd een antwoord. SCP-nieuwjaarsuitgave 2006* (p. 123-127). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den (2006b). Vrijtijdsbesteding. In: S. Keuzenkamp en A. Merens (red.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* (p. 192-210). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/6a).

- Broek, A. van den, en K. Breedveld (2006). De (her)verdeling van verplichtingen. In: K. Breedveld, A. van den Broek, J. de Haan, L. Harms, F. Huysmans en E. van Ingen *De tijd als spiegel. Hoe Nederlanders hun tijd besteden* (p. 13-26). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, en J. de Haan (2000). *Cultuur tussen competentie en competitie. Contouren van het cultuurbereik in 2030*. Amsterdam: Boekmanstudies.
- Broek, A. van den, en J. de Haan (2006). Digitale contacten en integratie van allochtone jongeren. In J. de Haan en C. van 't Hof (red.), *Jaarboek ICT en samenleving 2006: De digitale generatie* (p. 83-106). Amsterdam: Boom.
- Broek, A. van den, F. Huysmans en J. de Haan (2005). *Cultuurminnaars en cultuurmijders. Trends in de belangstelling voor kunsten en cultureel erfgoed*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/7).
- Broek, A. van den, K. Breedveld, J. de Haan, L. Harms en F. Huysmans (2006). Tijd en vrije tijd. In: A. Steenbekkers, C. Simon en V. Veldheer (red.), *Thuis op het platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken* (p. 289-312). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/1).
- Brouwer, L. (2001). Moslimjongeren en internet: een verkenning. In: *Begrip Moslims Christenen*, jg. 27, nr. 2, p. 56-61.
- Budlender, D., N. Chobokoane en Y. Mpetsheni (2001). *A survey of time use. How South African women and men spend their time*. Pretoria: Statistics South Africa (www.stassa.gov.sa).
- Burda, M., D. Hamermesh en P. Weil (2007). *Total work, gender and social norms*. Bonn: Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit (Discussion paper series IZA DP No. 2705).
- Bureau of Labor Statistics (2007). *American Time Use Survey – 2006 Results*. Geraadpleegd 28 juni 2007 via www.bls.gov/tus/.
- Burt, R. (1995). *Structural holes. The social structure of competition*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Campen, C. van, en M. den Draak (2007). Met zorg gezond leven. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2007* (p. 159-188). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/20).
- Canatan, K., M. Popovic en R. Edinga (2005). *Maatschappelijk actief in moskeeverband*. Den Bosch/Utrecht: Civiq.
- CEV (2006). *Vrijwilligerswerk door migranten als middel tot betere integratie* (eindrapport Involve). Brussel: European Volunteer Centre (CEV).
- Cigdem, H. (2007). 'Het beste meel is van Aldi'. Als het lente is, kneden Turkse vrouwen deeg in de tuin. In: *NRC Next*, 30 april 2007.
- Cloin, M. en A. Boelens (2006). Onbetaalde arbeid en de combinatie van arbeid en zorg. In: W. Portegijs, A. Boelens en L. Olsthoorn, *Emancipatiemonitor 2004* (p. 91-132), Den Haag/Voorburg/Heerlen: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Clycq, N., C. Timmerman en M. Michielsens (2005). Allochtone nieuwszoekers: Gebruik en evaluatie van televisienieuwsprogramma's en -zenders door jongvolwassen allochtonen. In: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, jg. 33, nr. 2, p. 146-161.
- Daal, H. van (2001). *Het middenveld als smeltkroes?* Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Dagevos, J. (2006) *Hoge (jeugd)werkloosheid onder etnische minderheden. Nieuwe bevindingen uit het LAS-onderzoek*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dagevos, J. (2007). *Arbeid en inkomen*. In: J. Dagevos en M. Gijsberts (red.), *Jaarrapport integratie 2007* (p. 131-162). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dagevos, J. en M. Gijsberts (red.) (2007). *Jaarrapport integratie 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/27).

- Dagevos, J. en R. Schellingerhout (2003). Sociaal-culturele integratie: contacten, cultuur en oriëntatie op de eigen groep. In: J. Dagevos, M. Gijsberts en C. van Praag (red.), *Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie* (p. 317-362). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dagevos, J., R. Schellingerhout en M. Vervoort (2007). Sociaal-culturele integratie en religie. In: J. Dagevos en M. Gijsberts (red.), *Jaarrapport integratie 2007* (p. 163-191). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/27).
- Dekker, P. en J. de Hart (2006). Kerkgangers. In: *Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006* (p. 317-338). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en S. Keuzenkamp (2006). Maatschappelijke participatie. In: S. Keuzenkamp en A. Merens (red.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* (p. 211-233). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/6a).
- Dekker, P., J. de Hart en L. Faulk (2007). *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/12).
- Devroe, I., D. Driesen en F. Saeys (2005). *Beschikbaarheid en gebruik van traditionele en nieuwe media bij allochtone jongeren in Vlaanderen*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid. (geraadpleegd 23 mei 2007 op http://www.steunpuntgelijkekansen.be/main.aspx?c=*SGK&n=16590&ct=011610&e=t76144).
- Diopter (1999). *Etnische tweedeling in de sport*. 's Hertogenbosch: Diopter.
- Distelbrink, M. en A. de Graaf (2005). De demografische levensloop van jonge Turken en Marokkanen. In: *Bevolkingstrends*, jg. 53, nr. 3, p. 70-76.
- Distelbrink, M. en E. Hooghiemstra (2006). Demografie. In: S. Keuzenkamp en A. Merens (red.), *Sociale atlas van allochtone vrouwen* (p. 18-38). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/6a).
- Distelbrink, M. en S. Loozen (2005). Jonge Turken en Marokkanen over gezin en taakverdeling. In: *Bevolkingstrends*, jg. 53, nr. 3, p. 77-82.
- Distelbrink, M., P. Geense en T. Pels (2006). Divers vaderschap in 'moederland'. In: *Migrantenstudies*, jg. 22, nr. 4, p. 243-262.
- Dragt, E., A. Heuvelman, E. Lohmann en M. de Jong (2002). Media en etnische publieksgroepen in Nederland: Het aanbod en het gebruik van media. In: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, jg. 30, nr. 2, p. 5-25.
- Duindam, V. (1997). *Zorgende vaders. Over mannen en ouderschap, zorg, werk en hulpverlening*. Amsterdam: Van Gennip.
- Duyvendak, J.W., A. Krouwel, R. Kraaykamp en N. Boonstra (1998). *Integratie door sport? Een onderzoek naar gemengde en ongemengde sportbeoefening van allochtonen en autochtonen*. Rotterdam: Bestuursdienst Rotterdam.
- Eck, E. van, M. Volman, I. Heemskerk en E. Kuiper (2002). *ICT en diversiteit. ICT-gebruik door leerlingen en docenten in het BO en VO*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.
- Edinga, R., I. Wilbrink en L. Sparnaay (2005). Een nieuwe speler op het maatschappelijk middenveld. In: *v10 (Vrijwillige Inzet Onderzocht)*, jg. 2, nr. 1, p. 36-44.
- El Aissati, A. en Y. E-rramdani (2001). Berbers. In: G. Extra en J.J. de Ruiter (red.), *Babylon aan de Noordzee, nieuwe talen in Nederland* (p. 60-77). Amsterdam: Uitgeverij Bulaq.
- Elling, A. (2002). *Ze zijn er niet voor gebouwd: in- en uitsluiting in de sport naar sekse en etniciteit*. Nieuwegein: Arko Sports Media.
- Essayah, O. (2007). *'Mijn geld is mijn geld, zijn geld is ons geld.' Een onderzoek naar perspectieven van Marokkaanse jongeren op genderverhoudingen in het gezin* (MA-thesis). Amsterdam: VU, Faculteit Sociale Wetenschappen.
- Frelrier, M., S. Nuijten en K. Breedveld (2007). *Meedoen allochtone jeugd door sport. Stand van zaken per 1 juni 2007*. 's Hertogenbosch: WJH Mulier Instituut.
- Geense, P. (2001). *Internet in het gezin*. Amsterdam: Averroès Stichting.

- Geense, P. en T. Pels (2002). Allochtone jongeren op het internet. In: *Migrantenstudies*, jg. 18, nr. 1, p. 2-18.
- Gershuny, J. en O. Sullivan (2003). Time use, gender, and public policy regimes. In: *Social politics*, jg. 10, nr. 2, p. 205-228.
- Gijsberts, M. (2007). Etnische concentratie en interetnisch contact als beleidsprobleem. In: J. Dagevos en M. Gijsberts (red.), *Interventies voor integratie* (p. 31-51). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/15).
- Gijsberts, M. en J. Dagevos (2005). *Uit elkaars buurt, de invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/13).
- Gijsberts, M. en J. Dagevos (2007). *Interventies voor integratie. Het tegengaan van etnische concentratie en bevorderen van interetnisch contact*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/15).
- Gijsberts, M. en M. Vervoort (2007). Wederzijdse beeldvorming. In: *SCP/WODC/CBS Jaarrapport integratie 2007* (p. 282-310). Den Haag/Voorburg: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatiecentrum/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Graaff, F. de, A. Francke en T. van Hasselt (2005). *Waarom maken terminale Turken en Marokkanen zo weinig gebruik van thuiszorg?*. Factsheet Nivel.
- Graham, S. en T. McCurdy (2003). Developing meaningful cohorts for human exposure models. In: *Journal of Exposure Models and Environmental Epidemiology*, p. 1-21.
- Granovetter, M. (1973). The Strength of Weak Ties. In: *American Journal of Sociology*, jg. 78, nr. 6, p. 1360-1380.
- Groot, W. en H. Maassen van den Brink (2006). *Stil vermogen, een onderzoek naar de maatschappelijke kosten van laaggeletterdheid*. Den Haag: Stichting Lezen en Schrijven.
- Haan, J. de, en F. Huysmans (2002). *Van huis uit digitaal; verwerving van digitale vaardigheden tussen thuismilieu en school*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Habermas, J. (1962). *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- d'Haenens, L. (1999). Mediabeleving van allochtonen in Nederland. In: *Pluriforme informatie in een pluriforme samenleving* (p. 44-112). Den Haag: Studies voor het Bedrijfsfonds voor de Pers.
- d'Haenens, L. (2003). ICT in de multiculturele samenleving. In: J. de Haan en J. Steyaert (red.), *Jaarboek ICT en Samenleving 2003; de sociale dimensie van technologie* (p. 91-112). Amsterdam: Boom.
- d'Haenens, L., H. Beentjes en S. Bink, m.m.v. M. Jacobi, F. Mevissen en K. Eilander (1999). *Mediabeleving van allochtonen in Nederland kwalitatief onderzocht*. Z.p.: Nederlandse Vereniging van Journalisten.
- d'Haenens, L., C. van Summeren, M. Kokhuis en J. Beentjes (2002). Ownership and use of 'old' and 'new' media among ethnic minority youth in the Netherlands: The role of the ethno-cultural position. In: *Communications, The European Journal of Communication Research*, jg. 27, nr. 3, p. 365-393.
- d'Haenens, L., C. van Summeren, F. Saeys, en J. Koeman (2004). *Integratie of identiteit? Mediamenu's van Turkse en Marokkaanse jongeren*. Amsterdam: Boom.
- Hammeran, R., D. Baspinar en E. Simon (2007). Selbstbild und Mediennutzung junger Erwachsener mit türkischer Herkunft. Ergebnisse einer qualitativen Studie. In: *Media Perspektiven*, 2007, nr. 3, p. 126-135.
- Harms, L. (2006). *Anders onderweg. De mobiliteit van allochtonen en autochtonen vergeleken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Harmen, C. en J. Garssen (2005). Sterke toename alleenstaande moeders onder allochtonen. In: *Bevolkingstrends*, jg. 53, nr. 4, p. 34-38.

- Hart, J. de (2005). *Landelijk verenigd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/1).
- Heelsum, A.J. van (1997). *De etnisch-culturele positie van de tweede generatie Surinamers*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Heelsum, A.J. van (2004). *Migrantenorganisaties in Nederland* (2 delen). Utrecht: Forum.
- Hoffman, D. en T. Novak (1998). Bridging the Racial Divide on the Internet. In: *Science*, nr. 280, 17 april, p. 390-391.
- Hogewind, S. en S. Dijkstra (2001). *Slachtoffers van de informatiesamenleving. Opgroeien, werken en integreren in een nieuwe tijd*. Den Haag: Stichting Maatschappij en Onderneming.
- Hooghiemstra, E. (2000). Denken over verdelen. In: S. Keuzenkamp en E. Hooghiemstra (red.), *De kunst van het combineren. Taakverdeling onder partners* (p. 101-124). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2000/4).
- Hook, J. (2006). Care in context: men's unpaid work in 20 countries, 1965-2003. In: *American Sociological Review*, jg. 71, nr. 4, p. 639-651.
- Huysmans, F. (2006). Een uitgelezen voorbeeld van integratie? In: *Idee*, 2006, jg. 27, nr. 4, p. 44-46.
- Ingen, Erik van, Jos de Haan, Marion Duimel (2007). *Achterstand en afstand. Digitale vaardigheden van lager opgeleiden, ouderen, allochtonen en inactieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/24).
- Jong, I. de (2007). Civil society in beweging. In: *Sociale Interventie*, 2007, nr. 1, p. 21-31.
- Jókövi, M. (2000). *Recreatie van Turken, Marokkanen en Surinamers in Rotterdam en Amsterdam. Een verkenning van het vrijetijdsgedrag en van de effecten van de etnische cultuur op de vrijetijdsbesteding*. Wageningen: Alterra.
- Keuzenkamp, S. en A. Merens (red.) (2006). *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/6a).
- Klaver, J. (2005), m.m.v. E. Tromp en R. Ouden Ophuis. *Allochtonen en vrijwilligerswerk*. Amsterdam: Regioplan.
- Knippenberg, H. en B. de Pater (1988). *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*. Nijmegen: Sun.
- Knijn, T. en F. van Wel (2001). *Een wankel evenwicht. Arbeid en zorg in gezinnen met jonge kinderen*. Utrecht: Universiteit van Utrecht.
- Knulst, W. (1992). Waarom blijft het cultureel rendement van een stijgend opleidingsniveau achter bij de verwachtingen? In: P. Dekker en M. Konings-van der Snoek (red.), *Sociale en culturele kennis* (p. 120-125). Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Koeman, J., A. Peeters en L. d'Haenens (2007). Diversity Monitor 2005: Diversity as a quality aspect of television in the Netherlands. In: *Communications, The European Journal of Communication Research*, jg. 32, nr. 1, p. 97-121.
- Kullberg, J. (2007). Fysieke en sociale kwaliteit van wonen in en buiten concentratiewijken. In: *SCP/WODC/CBS, Jaarrapport integratie 2007* (p. 192-228). Den Haag/Voorburg: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatiecentrum/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Lahm, M. N. (2006). *Maar gelukkig is zij tevreden. Mantelzorg bij oudere vluchtelingen: een kwalitatief onderzoek*. Amsterdam/Utrecht: Vrije Universiteit/Pharos.
- Lakimova, E. (2005). *Tabellen op verzoek verkregen van het Nationaal Statistisch Instituut van Bulgarije*.
- Leurdijk, A. (1999). *Televisiejournalistiek over de multiculturele samenleving* (proefschrift Universiteit van Amsterdam). Amsterdam: Het Spinhuis.

- Levine, R. (2006). *A geography of time. The temporal misadventures of a social psychologist, or how every culture keeps time just a little bit differently*. Oxford: OneWorld.
- Lindert, H. van, M. Droomers en G. Westert (2004). *Tweede Nationale Studie naar ziekten en verrichtingen in de huisartspraktijk. Een kwestie van verschil: verschillen in gerapporteerde leefstijl, gezondheid en zorggebruik*. Utrecht/Bilthoven: NIVEL/RIVM.
- Lippe, T. van der (1993). *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Lippe, T. van der (1997). *Verdeling van onbetaalde arbeid, 1975-1995*. In: M. Niphuis-Nell (red.), *Sociale atlas van de vrouw. Deel 4 Veranderingen in de primaire leef sfeer* (p. 117-156). Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lucas, K., T. Grosvenor en R. Simpson (2001). *Transport, the environment, and social exclusion*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- Meander (2004). *Verslag van het onderzoek in het kader van het oudkomersbeleid in Leiden*. Leiden: Stichting Meander.
- Merens, A. en S. Keuzenkamp (2006). *Variatie in verdienerstypen. Verdeling van betaald werk onder Turkse, Marokaanse, Surinaamse en Antilliaanse paren*. In: *Migrantenstudies*, jg. 22, nr. 4, p. 219-242.
- Merens, A., S. Keuzenkamp en M. Das (2006). *Combinatie van arbeid en zorg*. In: S. Keuzenkamp en A. Merens (red.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* (p. 91-127). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/6a).
- Meulesteen, S. (2003). *Inventarisatie van gedrukte media voor culturele minderheden in Nederland*. Den Haag: Bedrijfsfonds voor de Pers.
- Moree, M. (2002). *Interculturele familie zorg: een literatuurverkenning*. Utrecht: Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW).
- MuConsult (1995). *Bewoners van oude stadswijken ; mobiliteit van allochtonen en autochtonen*. Amersfoort: MuConsult.
- Münz, A. (2003). *MEM-VOL Eindrapportage Nederland Fase 1*. Amsterdam: Community Partnership Consultants.
- Niepoth, H.J. (2004). *De kloof blijft, maar is minder groot; een onderzoek naar het verplaatsingsgedrag van etnische minderheden*. In: *Colloquium Vervoersplanologisch Speurwerk 2004* (p. 1399-1418). Rotterdam: Colloquium Vervoersplanologisch Speurwerk.
- NTIA (1999). *Falling through the net: defining the digital divide. A report on the telecommunications and information technology gap in America*. Washington: US Department of Commerce (<http://www.ntia.doc.gov/>).
- NTIA (2000). *Falling through the net: towards digital inclusion*. Washington: US Department of Commerce (<http://www.ntia.doc.gov/>).
- O+S (2004). *Amsterdam op de fiets!* Amsterdam: Gemeente Amsterdam, O+S, Dienst Onderzoek en Statistiek.
- OCW (2007a). *Meer kansen voor vrouwen. Emancipatiebeleid 2008-2011*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OCW (2007b). *Kunst van leven. Hoofdlijnen cultuurbeleid*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OCW/BuZa (2004). *Hedendaagse Turkse cultuur in Nederland en Turkije / Contemporary Turkish culture in the Netherlands and in Turkey*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap/ministerie van Buitenlandse Zaken.
- Peeters, A. en L. d'Haenens (2005). *Bridging or bonding? Relationships between integration and media use among ethnic minorities in the Netherlands*. In: *Communications, The European Journal of Communication Research*, jg. 30, nr. 2, p. 201-231.

- Pels, T. (2005). Marokkaanse vaders: van patriarchen naar betrokken paternalisten. In: M. Distelbrink, P. Geense en T. Pels (red.) (2005). *Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (nog te verschijnen). De vrijwillige inzet van nieuwe Nederlanders. In: P. Dekker en J. de Hart (red.), *Civil society en vrijwilligerswerk 5* (werktitel). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pels, T. en M. de Gruijter (red.) (2006). *Emancipatie van de tweede generatie. Keuzen en kansen in de levensloop van jonge moeders van Marokkaanse en Turkse afkomst*. Utrecht/Assen: Verwey-Jonker Instituut/Van Gorcum.
- Pels, T. en M. de Haan (2003). *Continuity and change in Moroccan socialization. A review of the literature on socialization among Moroccans in the country of origin and after migration to the Netherlands*. Utrecht: Universiteit van Utrecht/Verwey-Jonker Instituut.
- Phalet, S. (2004). *Moslim in Nederland. Religie en migratie: sociaal-wetenschappelijke databronnen en literatuur*. Den Haag/Utrecht: Sociaal en Cultureel Planbureau/Ercomer-ICS-UU.
- Pharos (2006). *Vluchtelingen en mantelzorg*. Utrecht: Pharos.
- Pires, L. (2001). *Feesten in het donker*. Rotterdam: Rotterdamse Kunststichting.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Rijpma, S. en C. Rocques (2000). *Diversiteit in vrijetijdsbesteding. Een onderzoek onder Marokkaanse, Surinaamse en Turkse Rotterdammers*. Rotterdam: Centrum voor Onderzoek en Statistiek.
- Rijpma, S. en C. Rocques, m.m.v. H. Mommaas en A. van den Broek (2001). *Richtlijn cultuurparticipatie onderzoek (RCO)*. Rotterdam: Centrum voor Onderzoek en Statistiek.
- RMO (2005). *Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Robinson, J. en G. Godbey (1997). *Time for life. The surprising ways Americans use their time*. University Park, Penn.: Pennsylvania State University Press.
- Rogers, E. (2003). *Diffusion of innovations* (5e editie). New York: Free Press.
- Rose, R. en Y. Özcan (2007). *First European quality of life survey : Quality of life in Turkey*. Luxemburg/Dublin: Office for Official Publications of the European Communities/ European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Ruiter, J.J. de, en P. Bos (2001) Arabisch. In : G. Extra en J.J. de Ruiter (red.), *Babylon aan de Noordzee, nieuwe talen in Nederland* (p. 39-59). Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq.
- Sar, J. van der, en R. Visser (2006). *Gratis en waardevol*. Rotterdam/Den Haag: Drukjoenit.
- Scheerder, J. en B. Vanreusel (2002). *Actieve sportbeoefening in Vlaanderen. Technisch verslag van de sbv 1999 met enkele cijferreeksen*. Leuven: Acco.
- Schellinghouth, R. (red.) (2004). *Gezondheid en welzijn van allochtone ouderen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2004/16).
- SCP (2000). *Nederland in Europa. Sociaal en Cultureel Rapport 2000*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP/WODC/CBS (2005). *Jaarrapport integratie 2005*. Den Haag/Voorburg: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatiecentrum/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Simon, E. en G. Kloppenburg (2007). *Das Fernsehpublikum türkischer Herkunft - Fernsehnutzung, Einstellungen und Programmwartungen. Ergebnisse einer Repräsentativbefragung in Nordrhein-Westfalen*. In: *Media Perspektiven*, 2007, nr. 3, p. 142-152.
- Stevens, C. (2002). *On time. How America has learned to live by the clock*. Boston: Little, Brown and Company.

- Summeren, C. van, en L. d'Haenens (2004). *Uitgelezen? Positie van printmedia in het mediagebruik van Marokkaanse, Turkse en Surinaamse jongeren en jongvolwassenen in Nederland*. Den Haag: Bedrijfsfonds voor de Pers.
- Tazelaar, F. en M. Sprengers (1984). Werkloosheid en sociaal isolement. In: *Sociologische Gids*, jg. 31, nr. 1, p. 48-80.
- Tijdens, K., T. van der Lippe en E. de Ruijter (2000). *Huishoudelijke arbeid en de zorg voor kinderen: herverdelen of uitbesteden?* Den Haag: Elsevier bedrijfsinformatie.
- TK (1994/1995). *Winkeltijdenwet, Memorie van Toelichting*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1994/1995, 24 226
- TK (2007/2008). Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 30420, nr. 106.
- Tocqueville, A. de (2000 [1835]). *Democracy in America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Trebbe, J., en H.-J. Weiß (2007). Integration als Mediennutzungsmotiv? Eine Typologie junger türkischer Erwachsener in Nordrhein-Westfalen. In: *Media Perspektiven*, 2007, nr. 3, p. 136-141.
- Trienekens, S. (2002). 'Colourful' distinction: the role of ethnicity and ethnic orientation in cultural consumption. In: *Poetics*, jg. 30, nr. 4, p. 281-298.
- Veldkamp Marktonderzoek (1986). *Media en minderheden. Deel 1: tekstrapport*. Amsterdam: Veldkamp.
- Veldkamp Marktonderzoek (1989). *Beeld van een allochtoon kind – tekstrapport*. Amsterdam: Veldkamp.
- Veldkamp Marktonderzoek (1992). *Media-onderzoek etnische groepen 1992 – tekstrapport*. Hilversum: NOS Kijk- en Luisteronderzoek.
- Veldkamp Marktonderzoek (1996a). *Media-onderzoek Etnische Groepen – 1995. Tekstrapport 1*. Hilversum: NOS Kijk- en Luisteronderzoek.
- Veldkamp Marktonderzoek (1996b). *Media-onderzoek Etnische Groepen – 1995. Tekstrapport 2*. Hilversum: NOS Kijk- en Luisteronderzoek.
- Veldkamp Marktonderzoek (1996c). *Invloed schotelantennes op kijkgedrag Turken en Marokkanen*. Amsterdam: Veldkamp.
- Veldkamp Marktonderzoek (1998). *Tijdbesteding en mediagebruik allochtone jeugd 1997. Een onderzoek onder Turkse, Marokkaanse en Surinaamse jeugdpublieken in de leeftijd van 3 t/m 17 jaar, deel 1: tekst*. Amsterdam: Veldkamp.
- Veldkamp Marktonderzoek (1999). *Mediagebruik etnische publieksgroepen 1998*. Tekstrapport. Amsterdam: Veldkamp.
- Veraart, J. (1987). Turkse koffiehuisen in Nederland. In: *Migrantenstudies*, jg. 1987, nr. 3, p. 15-27.
- Vergeer, M.R.M. (2000). *Een gekleurde blik op de wereld. Een studie naar de relatie tussen blootstelling aan media en opvattingen over etnische minderheden (proefschrift)*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Vervoort, M. en J. Dagevos (nog te verschijnen). *Stagnatie in de sociale integratie. Waarom vrijetijdscontacten tussen allochtonen en autochtonen in de afgelopen jaren niet zijn toegenomen*.
- Verweel, P., J. Janssens en C. Roques (2005). *Kleurrijke zuilen. Over de ontwikkeling van sociaal kapitaal door allochtonen in eigen en gemengde sportverenigingen*. In: *Vrijetijdstudies*, jg. 23, nr. 4, p. 7-22.
- VenW (2004). *Nota Mobiliteit*. Den Haag: ministerie van Verkeer en Waterstaat.
- Vinne, H. van der (1998). *Eerlijk is eerlijk. Over de rechtvaardigheid van de taakverdeling binnen huishoudens*. Tilburg: Tilburg University Press.

- Vries, S. de, en I. Bakker (2007). Het beweeggedrag van autochtone en allochtone stadskinderen. In: V. Hildebrandt, W. Ooijendijk en M. Hopman-Rock (red.), *Tendrapport bewegen en gezondheid* (p.163-178). Leiden: TNO Kwaliteit van Leven.
- Wilson, S. en F. Douma (2005). *Transportation needs of foreign-born ethnic sub-populations in rural and urban communities: an environmental justice perspective*. Minneapolis: University of Minnesota, Humphrey Institute of Public Affairs.
- Yerden, I. (2000). *Zorgen over zorg. Traditie, verwantschapsrelaties, migratie en verzorging van Turkse ouderen in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Yerden, I. (2003). *Blijf je in de buurt? Woonsituatie, mantelzorg en professionele zorg bij zorgafhankelijke en bedlegerige Turkse ouderen*. Amsterdam: Aksant.
- Wal, J. ter (2005). *Active civic participation of immigrants in the Netherlands*. Oldenburg: Carl von Ossietzky Universität (www.uni-oldenburg.de/politis-europe).
- Windgasse, T. (2007). Die Radionutzung von Migranten im Kontext anderer Medien. Ergebnisse einer Repräsentativstudie in Nordrhein-Westfalen. In: *Media Perspektiven*, 2007, nr. 3, p. 153-161.
- Zuithof, M. (2002). Gebedshuis of buurthuis. In: *Zorg + Welzijn*, 24 juni 2002, p. 16-18.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast.

De tekst van het lopende programma (2006-2007) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau.

ISBN 90-377-0267-8

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel. Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2

Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector. ISBN 90-377-0106-x

In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004. ISBN 90-377-0159-0

Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006. ISBN 90-377-0285-6

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062-4 (English edition 2001)

The Quality of the Public Sector (Summary). Social and Cultural Report 2002. ISBN 90-377-0118-3

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4

SCP-publicaties 2007

2007/1 Publieke prestaties in perspectief. Memorandum quartaire sector 2006-2011 (2007). ISBN 978-90-377-0298-9

2007/2 Nieuwe links in het gezin (2007). Marion Duimel en Jos de Haan. ISBN 978-90-377-0287-3

2007/3 Robuuste meningen? Het effect van responsverhogende strategieën bij het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland (2007). Josine Verhagen. ISBN 978-90-377-0300-9

2007/4 Een nuchtere kijk op gezond gedrag. Vier thema's voor gezondheidsbevordering (2007). ISBN 978-90-377-0280-4.

2007/5 Verschillen in verzorging. De verzorging van ouderen in negen EU-landen (2007). Evert Pommer, Edwin van Gameren, John Stevens, Isolde Woittiez. ISBN 978-90-377-0258-3

2007/6 Prestaties van de rechtspraak: productiviteit in perspectief (2007). Ab van der Torre, Jedid-Jah Jonker, Frank van Tulder, Theresa Steeman, Gerard Paulides. ISBN 978-90-377-0294-1

2007/7 Türken in Deutschland und den Niederlanden. Die Arbeitsmarktposition im Vergleich (2007). Jaco Dagevos, Rob Euwals, Mérove Gijsberts en Hans Roodenburg. ISBN 978-90-377-0308-5

- 2007/8 *Een gele kaart voor de sport. Een quick-scan naar wenselijke en onwenselijke praktijken in en rondom de breedtesport* (2007). Annet Tiessen-Raaphorst en Koen Breedveld. ISBN 978-90-377-0307-8
- 2007/9 *Kosten in kaart. Een macrokostendecompositie toegepast op instellingen voor verstandelijk gehandicapten* (2007). Evelien Eggink, Jedid-Jah Jonker en Michel Ras. ISBN 978 90 377 0143 2
- 2007/10 *Sport in the Netherlands* (2007). Annet Tiessen-Raaphorst en Koen Breedveld. ISBN 978-90-377-0302-3
- 2007/11 *Geld op de plank. Niet-gebruik van inkomensvoorzieningen* (2007). Jean Marie Wildeboer Schut en Stella Hoff. ISBN 978-90-377-0207-1
- 2007/12 *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015* (2007). Paul Dekker, Joep de Hart en Laila Faulk. ISBN 978-90-377-0311-5
- 2007/13 *Aandacht voor de wijk. Effecten van herstructurering op de leefbaarheid en veiligheid* (2007). Karin Wittebrood en Tom van Dijk. ISBN 978-90-377-0309-2
- 2007/14 *Meedoen met beperkingen. Rapportage gehandicapten 2007* (2007). Mirjam de Klerk (red.). ISBN 978-90-377-0310-8
- 2007/15 *Interventies voor integratie. Het tegengaan van etnische concentratie en bevorderen van interetnisch contact* (2007). Mérove Gijsberts en Jaco Dagevos. ISBN 978-90-377-0312-2
- 2007/16 *Blijvend in balans. Een toekomstverkenning van informele zorg* (2007). Alice de Boer en Joost Timmermans. ISBN 978-90-377-0313-9
- 2007/17 *Vertrouwen in de rechtspraak nader onderzocht* (2007). Paul Dekker en Tom van der Meer. ISBN 978-90-377-0318-4
- 2007/18 *Verbinding maken. Senioren en internet* (2007). Marion Duimel. ISBN 978-90-377-0317-7.
- 2007/19 *Moeders, werk en kinderopvang in model. Analyse van arbeidsparticipatie- en kinderopvangbeslissingen van moeders met jonge kinderen* (2007). Ingrid Ooms, Evelien Eggink en Edwin van Gameren. ISBN 978-90-377-0314-6
- 2007/20 *De sociale staat van Nederland 2007* (2007). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer en Evert Pommer (red.). ISBN 978-90-377-0321-4
- 2007/21 *Toekomstverkenning informele zorg* (2007). Alice de Boer (red.). ISBN 978-90-377-0319-1
- 2007/22 *Beter aan het werk. Trendrapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en werkhervatting* (2007). Gerda Jehoel-Gijsbers (red.). ISBN 978-90-377-0327-6
- 2007/23 *Out in the Netherlands. Acceptance of homosexuality in the Netherlands* (2007). Saskia Keuzenkamp en David Bos. ISBN 978-90-377-0324-5
- 2007/24 *Achterstand en afstand. Digitale vaardigheden van lager opgeleiden, ouderen, allochtonen en inactieven* (2007). Eric van Ingen, Jos de Haan en Marion Duimel. ISBN 978-90-377-0316-0
- 2007/25 *Het beste van twee werelden. Plattelanders over hun leven op het platteland* (2007). Carola Simon, Lotte Vermeij en Anja Steenbekkers. ISBN 978-90-377-0320-7
- 2007/26 *Maten voor gemeenten 2007. Een analyse van de prestaties van de lokale overheid* (2007). B. Kuhry, J.J.J. Jonker, m.m.v. M. Ras. ISBN 978-90-377-0323-8
- 2007/27 *Jaarrapport integratie 2007* (2007). Jaco Dagevos en Mérove Gijsberts. ISBN 978-90-377-0330-6
- 2007/28 *Discriminatiemonitor niet-westerse allochtonen op de arbeidsmarkt 2007* (2007). Iris Andriessen, Jaco Dagevos, Eline Nievers en Igor Boog. ISBN 978-90-377-0331-3
- 2007/29 *Het bereik van het verleden. Ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed. Het cultureel draagvlak deel 7.* (2007). Frank Huysmans en Jos de Haan. ISBN 978-90-377-0284-2

- 2007/30 *Armoedemonitor 2007* (2007). Cok Vrooman, Stella Hoff, Ferdy Otten en Wim Bos. ISBN 978-90-377-0337-5
- 2007/31 *Verklaringsmodel verpleging en verzorging 2007*. Jedid-Jah Jonker, Klarita Sadiraj, Isolde Woittiez, Michiel Ras en Meike Morren. ISBN 978-90-377-0334-4
- 2007/32 *Comparing Care. The care of the elderly in ten EU-countries*. Evert Pommer, Isolde Woittiez en John Stevens. ISBN 978-90-377-303-0
- 2007/33 *Surfende senioren. Kansen en bedreigingen van ICT voor ouderen*. Jos de Haan, Oene Klumper, Jan Steyaert (red.). ISBN 978-90-377-0362-7

SCP-publicaties 2008

- 2008/01 *Vrijwillig verzorgd. Over vrijwilligerswerk voor zorgbehoevenden en mantelzorgers buiten de instellingen* (2008). Jeroen Devilee. ISBN 978-90-377-0353-5
- 2008/02 *Vroeger was het beter. Nieuwjaarsuitgave 2008* (2008). ISBN 978-90-377-0344-3
- 2008/03 *Facts and Figures of the Netherlands. Social and Cultural Trends 1995-2006* (2008). Theo Roes (ed.). ISBN 90-377-0211-8
- 2008/04 *Nederland Deeltijdland. Vrouwen en deeltijdwerk* (2008). Wil Portegijs en Saskia Keuzenkamp (red.). ISBN 978-90-377-0346-7
- 2008/05 *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen* (2008). Andries van den Broek en Saskia Keuzenkamp (red.). ISBN 978-90-377-0336-8
- 2008/06 *De openbare bibliotheek - tien jaar van nu* (2008). Frank Huysmans en Carlien Hillebrink. ISBN 978-90-377-0351-1

SCP-essays

- 1 *Voorbeelden en nabeelden* (2005). Joep de Hart. ISBN 90-377-0248-1
- 2 *De stem des volks* (2006). Arjan van Dixhoorn. ISBN 90-377-0265-1
- 3 *De tekentafel neemt de wijk* (2006). Jeanet Kullberg. ISBN 90-377-0261-9
- 4 *Leven zonder drukte* (2006). Tjirk van der Ziel met een naschrift van Anja Steenbekkers en Carola Simon. ISBN 90-377-0262-7
- 5 *Otto Neurath en de maakbaarheid van de betere samenleving* (2007). Ferdinand Mertens. ISBN 978-90-5260-260-8

Overige publicaties

- Veel geluk in 2007. Nieuwjaarsuitgave* (2007). Paul Schnabel (red.). ISBN 978-90-377-0295-8
- Marktplaats Europa. Vijftig jaar publieke opinie en marktintegratie in de Europese Unie* (2007). Paul Dekker, Albert van der Horst, Henk Kox, Arjan Lejour, Bas Straathof, Peter Tammes en Charlotte Wennekers. ISBN 978-90-377-0305-4
- Samenloop van regelingen* (2007). Mirjam de Klerk, Gerda Jehoel-Gijsbers. ISBN 978-90-377-0315-3
- Hoe groot is de vraag? Operationalisatie van de potentiële vraag naar AWBZ-gefinancierde zorg* (2007). Roelof Schellingerhout. ISBN 978-90-377-0341-2
- Monitoring van sociale acceptatie van homoseksuelen in Nederland* (2007). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0329 0.
- Ondersteunende voorzieningen* (2008). Roelof Schellingerhout. ISBN 978-90-3770354-2
- Wel of niet aan het werk* (2008). Patricia van Echtelt en Stella Hoff. ISBN 90-377-0364-1
- Ontwikkeling van AWBZ-uitgaven 1985-2030* (2008). Evelien Eggink, Evert Pommer en Isolde Woittiez. ISBN 90-377-0365-8